

3

КИЇВ 1978

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Зростання керівної ролі Комуністичної партії в політичній системі радянського суспільства
- Підготовка молоді до зміни робітничого класу через систему професійно-технічної освіти на сучасному етапі
- Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції
- Всенародна боротьба на окупованій радянській території у стратегії Великої Вітчизняної війни
- Формування елементів соціалістичного способу життя в радянському доколгоспному селі

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (204)
БЕРЕЗЕНЬ
1978

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

Конституція СРСР — основний закон розвинутого соціалістичного суспільства

Кожукало І. П. Зростання керівної ролі Комуністичної партії в політичній системі радянського суспільства 5

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Привалова Л. В. (Одеса), Терещенко Г. І. (Одеса). Підготовка молодого зміни робітничого класу через систему професійно-технічної освіти на сучасному етапі 15

До 60-річчя Комуністичної партії України

Юрчук В. І. Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції 22

* * *

Замлинський В. О. Всенародна боротьба на окупованій радянській території у стратегії Великої Вітчизняної війни 30

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Кульчицький С. В. Формування елементів соціалістичного способу життя в радянському доколгоспному селі 40

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів СРСР

Богачук С. Г. Зміцнення трудової співдружності робітників Російської Федерації і Української РСР в роки перших п'ятирічок 52

Даниленко В. М. Братерська допомога російського народу трудящим Української РСР у розвитку науки (1926—1937 рр.) 59

* * *

Денисов А. Ф. Деякі питання партійного керівництва промисловістю у роки восьмої п'ятирічки 64

Верстюк В. Ф. Створення комітетів бідноти на Лівобережній Україні в 1919 р. 73

Костенко Ю. В. З історії створення Міжнародного агентства по атомній енергії 81

ЗАМІТКИ

Натикач П. І. З історії суспільно-політичного руху на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст. 88

Степанович Є. П. Матеріальні пам'ятки ремесла та промислів як історичне джерело (гутництво XII—XVII ст.) 93

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Кравчук М. І., Погребінський М. Б. Вивчення у вузівському курсі історії КІРС нової Конституції СРСР і матеріалів 60-річчя Великого Жовтня . 100

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Коваленко Ю. П. Герої не вмирають 111

НАШ КАЛЕНДАР

Воскресенський О. О. (*Харків*), Бондаренко М. П. (*Харків*). До 60-річчя створення інституту військових комісарів 114

Сарбей В. Г. Послідовний пропагандист марксистсько-ленінських ідей на Україні (До 70-річчя більшовицької газети «Одесский рабочий») 117

Левін В. С. Боець ленінського гарту (До 90-річчя з дня народження І. О. Акулова) 119

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Миронець Н. І. Роль української художньої літератури у вивченні історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни 124

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Цветков Г. М., Меньшов В. П. Політичний словник 130

Довгопол В. М. (*Харків*). Літопис комуністичного будівництва. Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1971—1975) 132

Сабадирьов І. Л. (*Одеса*), Скрипник М. О. (*Одеса*). Союз серпа и молота. Из истории создания, развития и укрепления союза рабочего класса и крестьянства (на материалах Юга Украины) 135

Буцько М. О., Єжов В. О. (*Ленінград*), Томек В. Й. (*Ніжин*). Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. 136

Михайлина П. В. (*Чернівці*), Савинець В. А. (*Львів*). В. М. Курило. У боротьбі за визволення 138

Солдатенко В. Ф. Л. Є. Дешинський. Великий Жовтень на Волині 141

Надольний І. Ф., Калакура Я. С. В. В. Косолапов. Методология и логика исторического исследования 143

Варшавчик М. Я., Шморгун П. М. Л. Г. Мельник. Предмет і методологія історичної науки 145

Макар Ю. І. (*Чернівці*). Польсько-радянські економічні відносини 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Безпалко М. Г. Пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КІРС і партійного будівництва 150

Валько І. В., Дмитрієнко М. Ф. Створення відділу наукової інформації Секції суспільних наук АН УРСР 152

Знаменська М. В., Мітряєва С. І. (*Ужгород*). Засідання Наукової ради з історії світової системи соціалізму 153

Коновалов Ю. П. (*Одеса*). Конференція читачів «Українського історичного журналу» в Одесі 154

Бердник С. Д. Пленум правління Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури 156

Калиниченко С. Б. Зустріч співробітників Секції суспільних наук АН УРСР з учителями середніх шкіл Києва 156

Винаров К. (*Народна Республіка Болгарія*). Відзначення 100-річчя Плевенської епопеї 157

Теми кандидатських дисертацій і монографій, схвалені Президією Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КІРС і партійного будівництва 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. За-
млинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора),
І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич,
В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Конституция СССР — основной закон развитого социалистического общества

- Кожукало И. П. Возрастание руководящей роли Коммунистической партии в политической системе советского общества 5

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Привалова Л. В. (Одесса), Терещенко Г. И. (Одесса). Подготовка молодой смены рабочего класса через систему профессионально-технического образования на современном этапе 15

К 60-летию Коммунистической партии Украины

- Юрчук В. И. Большевицские организации Украины в борьбе за победу Великой Октябрьской социалистической революции 22

* * *

- Замлинский В. А. Всенародная борьба на оккупированной советской территории в стратегии Великой Отечественной войны 30

МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДИКА ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

- Кульчицкий С. В. Формирование элементов социалистического образа жизни в советском доколхозном селе 40

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов СССР

- Богачук С. Г. Укрепление трудового содружества рабочих Российской Федерации и Украинской ССР в годы первых пятилеток 52

- Даниленко В. М. Братская помощь русского народа трудящимся Украинской ССР в развитии науки (1926—1937 гг.) 59

* * *

- Денисов А. Ф. Некоторые вопросы партийного руководства промышленностью в годы восьмой пятилетки 64

- Верстюк В. Ф. Создание комитетов бедноты на Левобережной Украине в 1919 г. 73

- Костенко Ю. В. Из истории создания Международного агентства по атомной энергии 81

ЗАМЕТКИ

- Натыкач П. И. Из истории общественно-политического движения на Украине в конце XVI — первой половине XVII ст. 88

- Степанович Е. П. Материальные памятники ремесла и промыслов как исторический источник (стеклоделие XII—XVII ст.) 93

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Кравчук М. И., Погребинский М. Б. Изучение в вузовском курсе истории КПСС новой Конституции СССР и материалов 60-летия Великого Октября 100

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Коваленко Ю. П. Герои не умирают 111

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Воскресенский А. А. (Харьков), Бондаренко Н. П. (Харьков). К 60-летию создания института военных комиссаров 114

- Сарбей В. Г. Последовательный пропагандист марксистско-ленинских идей на Украине (К 70-летию большевистской газеты «Одесский рабочий») 117

- Левин В. С. Боец ленинской закалки (К 90-летию со дня рождения И. А. Акимова) 119

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Миронец Н. И. Роль украинской художественной литературы в изучении истории Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны	124
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Цветков Г. Н., Меньшов В. П. Політичний словник	130
Довгопол В. Н. (Харьков). Літопис комуністичного будівництва. Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1971—1975)	132
Сабадырев И. Л. (Одесса), Скрыпник Н. А. (Одесса). Союз серпа и молота. Из истории создания, развития и укрепления союза рабочего класса и крестьянства (на материалах Юга Украины)	135
Буцко Н. А., Ежов В. А. (Ленинград), Томек В. И. (Нежин). Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.	136
Михайлина П. В. (Черновцы), Савинец В. А. (Львов). В. М. Курило. У боротьбі за визволення.	138
Солдатенко В. Ф. Л. Є. Дещинський. Великий Жовтень на Волині	141
Надольный И. Ф., Калакура Я. С. В. В. Косолапов. Методология и логика исторического исследования	143
Варшавчик М. А., Шморгун П. М. Л. Г. Мельник. Предмет і методологія історичної науки	145
Макар Ю. И. (Черновцы). Польсько-радянські економічні відносини	148

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Беспалко М. Г. Пленум Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	150
Залько И. В., Дмитриенко М. Ф. Создание отдела научной информации Секции общественных наук АН УССР	152
Знаменская М. В., Митряева С. И. (Ужгород). Заседание Научного совета по истории мировой системы социализма	153
Коновалов Ю. П. (Одесса). Конференция читателей «Украинского исторического журнала» в Одессе	154
Бердник С. Д. Пленум правления Киевской городской организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры	156
Калиниченко С. Б. Встреча сотрудников Секции общественных наук АН УССР с учителями средних школ Киева	156
Винаров К. (Народная Республика Болгария). Означенование 100-летия Плевенской эпопеи	157
Темы кандидатских диссертаций и монографий, одобренные Президиумом Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	158

Статті

Конституція СРСР — основний закон розвинутого соціалістичного суспільства

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

ЗРОСТАННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розвинуте соціалістичне суспільство, побудоване в СРСР, динамічно розвивається. Великі зміни відбуваються в його матеріально-технічній базі, економічних і соціально-політичних відносинах, способі життя людей, рівні їх добробуту і культури. Грандіозні досягнення соціалізму є результатом діяльності політичної системи, що склалася в СРСР, зокрема всіх її елементів — Рад, масових організацій трудящих, особливо її керівного і спрямовуючого ядра — ленінської партії комуністів.

Керівна роль КПРС — партії робітничого класу, що стала авангардом усього радянського народу і виражає його корінні інтереси, — є найважливішим гарантом у комуністичному перетворенні суспільства. Роль партії як організатора і керівника радянського народу, ядра політичної системи чітко зафіксована у новій Конституції СРСР.

Характеризуючи головні риси проекту Конституції, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев підкреслював: «Насамперед слід відзначити, що в ньому дано розгорнуту характеристику керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії, чітко відображено справжнє місце нашої партії в радянському суспільстві і державі. На відміну від Конституції 1936 року про це сказано ширше, в спеціальній статті»¹.

Як відомо, у статті 126 Конституції 1936 р. було зафіксовано право найбільш активних і свідомих громадян з лав робітничого класу, трудящих селян і трудової інтелігенції добровільно об'єднуватися в Комуністичну партію Радянського Союзу, «яка є передовим загоном трудящих в їх боротьбі за побудову комуністичного суспільства і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних»². У новій Конституції йдеться вже не тільки про це право, а й про величезну роль, яку відіграє Комуністична партія в житті радянського суспільства, про її місце в політичній системі, напрямки і функції її внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності. У статті 6 Конституції записано: «Керівною і спрямовуючою силою радянського

¹ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року, К., 1977, стор. 7.

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Із змінами і доповненнями, прийнятими на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання, К., 1977, стор. 28.

суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові. Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає плано-мірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»³.

Таким чином, у Конституції СРСР відображено перевірений життям висновок основоположників марксизму-ленізму про те, що керівна і спрямовуюча роль партії у житті суспільства, її революційно-перетворююча діяльність — це закономірність будівництва комунізму.

Шістнадцять мільйонів кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції об'єднує у своїх рядах ленінська партія. Через розгалужену мережу місцевих партійних органів і первинних організацій вона впливає на життя кожного трудового колективу, кожному ділянку виробничої, громадської, культурної діяльності. Згуртовані організаційно й ідейно комуністи становлять ядро всіх державних і громадських організацій та об'єднань трудящих, виступають безпосередніми провідниками політики партії, організаторами і політичними вихователями мас.

Комуністична партія втілює єдність радянського суспільства, єдність його мети та інтересів. Це закономірно, адже історичне покликання партії як авангарду робітничого класу полягає в тому, щоб очолити боротьбу трудящих за перемогу соціалізму і комунізму. Основний смисл її діяльності, підкреслював В. І. Ленін, — «...вести весь народ до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих...»⁴. Розгорнуте визначення керівної і спрямовуючої ролі партії, її місця в політичній системі радянського суспільства, що міститься в новій Конституції, цілком і повністю відповідає цьому ленінському положенню. «На роль керівної і спрямовуючої сили нашого суспільства, — писав Л. І. Брежнев, — КПРС висунута перемогою Жовтневої революції, всією шістдесятирічною історією Країни Рад. Ця роль партії ясно відображена в Основному Законі Радянської держави»⁵.

У даній статті висвітлюються роль і місце Комуністичної партії у політичній системі радянського суспільства, основні принципи, на яких ґрунтується партійне керівництво державними і масовими громадськими організаціями.

Спрямовуючи творчу енергію радянського народу на побудову комунізму, КПРС здійснює свою керівну роль як безпосередньо через партійні організації, так і через широкую й розгалужену мережу державних і масових громадських організацій, які входять до політичної системи радянського суспільства.

Політична система, перевірена більш як шістдесятирічним досвідом розвитку Радянської держави, неухильно розвиваючись, переконливо демонструє свою життєвість і дієвість. Через цю систему наша партія повсякденно зв'язана з масами, залучає їх до управління державними і громадськими справами. Підтверджуються на практиці слова В. І. Леніна про те, що при соціалізмі «...вперше в історії цивілізова-

³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 7.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 25.

⁵ Л. І. Брежнев. Історичний рубіж на шляху до комунізму, К., 1977, стор. 20.

них суспільств *маса* населення підійметься до *самостійної* участі не тільки в голосуваннях і виборах, а й у *повсякденному управлінні*»⁶.

Політична система соціалізму передбачає наявність керівної ланки, яка забезпечує її організованість і цілеспрямованість. Цю роль й покликана відігравати Комуністична партія. Керівництво державними і громадськими організаціями з боку марксистсько-ленінської партії склалося історично і є закономірністю функціонування політичної системи. При цьому слід враховувати, що Комуністична партія може виконати роль авангарду всіх трудящих лише за умови, якщо вона буде «...обов'язково *працювати там, де є маса*»⁷, зокрема в Радах і громадських організаціях — профспілках, комсомолі, кооперації, наукових, освітніх та інших товариствах і спілках.

Як відомо, найважливішою об'єктивною закономірністю розвитку соціалістичного суспільства є зростання керівної ролі Комуністичної партії. Ця закономірність особливо яскраво проявляється в умовах розвинутого соціалізму, що пояснюється збільшенням масштабів і складністю завдань комуністичного будівництва. «Чим ширший розмах нашої творчої діяльності, чим складніші проблеми, які доводиться розв'язувати, тим вищі роль і відповідальність Комуністичної партії, яка йде на чолі мас»⁸, — зазначалось на XXIV з'їзді КПРС.

Підвищення рівня партійного керівництва державними і громадськими організаціями — один з проявів зростання ролі Комуністичної партії. Це зумовлено тим, що в розвинутому соціалістичному суспільстві збільшується чисельний склад державних і громадських організацій. Так, до Рад обрано понад 2,2 млн. народних депутатів⁹. Крім того, у своїй повсякденній діяльності вони спираються на допомогу 30 млн. активістів. У професійних спілках налічується близько 113,5 млн. чол.¹⁰, а в комсомольських організаціях — більше 36 млн. юнаків і дівчат¹¹. Як відзначав на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв, загалом громадські організації «...охоплюють майже все доросле населення країни»¹².

У радянському суспільстві постійно і неухильно розширюються права, завдання й функції державних та громадських організацій, ускладнюються взаємозв'язки між державними і громадськими організаціями, а також між ними і трудовими колективами. У Конституції СРСР закріплено положення, яким передбачено дальше підвищення ролі і розвиток функцій державних та громадських організацій, а також трудових колективів. Це вимагає від партії постійного вдосконалення наукових основ, форм і методів керівництва ними, оскільки КПРС, як керівна і спрямовуюча сила суспільства, відповідає «за все, що робиться в країні, за роботу Рад, профспілок, комсомолу, усіх масових громадських організацій трудящих»¹³.

Виражаючи корінні інтереси і прагнення усіх класів і соціальних груп радянського суспільства, всіх націй і народностей нашої країни, КПРС здатна протистояти і протидіяти будь-яким відомчим, місницьким і вузькопрофесіональним тенденціям, забезпечити злагоджену роботу державних органів і громадських організацій.

Як керівна сила радянського суспільства, ядро його політичної системи, Комуністична партія спрямовує діяльність усіх масових орга-

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 111.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 34.

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 104—105.

⁹ «Правда», 23 листопада 1977 р.

¹⁰ «Правда», 22 березня 1977 р.

¹¹ «Комсомольская правда», 29 квітня 1977 р.

¹² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 93.

¹³ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК, т. 7, М., 1970, стор. 245.

нізацій на розв'язання завдань, що стоять перед ними, але при цьому не підмінює їх. Досвід КПРС переконливо свідчить, що керівне становище та дедалі зростаюча роль партії у системі державних і громадських організацій ґрунтуються на її високому політичному і моральному авторитеті, завойованому в результаті проведення ленінської внутрішньої і зовнішньої політики, повсякденної, самовідданої роботи у масових організаціях.

Партійне керівництво масовими громадськими організаціями визнається ними добровільно, що зафіксовано в їх статутах. Професійні спілки, зазначається, наприклад, у Статуті профспілок СРСР, «проводять усю свою роботу під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу — організуючої і спрямовуючої сили радянського суспільства. Профспілки СРСР згуртовують робітників, колгоспників і службовців навколо партії, мобілізують їх на боротьбу за побудову комуністичного суспільства»¹⁴. У Статуті ВЛКСМ підкреслюється, що комсомол «працює під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу, є активним провідником партійних директив в усіх галузях комуністичного будівництва»¹⁵.

В умовах зрілого соціалізму політична система суспільства стає не тільки масштабнішою, а й більш стрункою за своєю структурою, досконалішою за формами діяльності. Її вплив поширюється на всі сторони життя соціалістичного суспільства. Її структура на всіх рівнях, починаючи від трудового колективу — основного осередку соціалістичного суспільства — і кінчаючи суспільством у цілому, досить чітка і однотипна. Але об'єднати всі елементи політичної системи радянського суспільства, як державні, так і громадські, у єдине ціле можна лише за умови керівництва ними з боку Комуністичної партії, яка використовує різні методи організаторської та ідейно-виховної роботи, вироблені на основі її величезного досвіду, славних революційних традицій. Жодна масова організація не може виконати цієї ролі, бо має свої чітко визначені, але обмежені функції. Відзначаючи роль і місце партії у політичній системі радянського суспільства, Л. І. Брежнев говорив: «Крім Комуністичної партії, у нас немає і не може бути іншої політичної організації, яка б враховувала інтереси й особливості існуючих у нас класів і соціальних груп, усіх національностей і народностей, усіх поколінь, поєднувала ці інтереси в своїй політиці. Партія дбає про те, щоб дрібні і найдрібніші струмочки поточних повсякденних справ гармонійно зливалися в єдиний могутній потік»¹⁶.

В. І. Ленін дав глибоку характеристику місця держави, партії і профспілок у політичній системі соціалізму. «Держава, — писав він, — це — область примусу. Божевільям було б відрікатися від примусу, особливо в епоху диктатури пролетаріату. «Адміністрування» і адміністраторський підхід до справи тут обов'язкові. Партія, це — безпосередньо правлячий авангард пролетаріату, це — керівник... Профспілки — резервуар державної влади, школа комунізму, школа господарювання»¹⁷.

Комуністична партія надає великого значення дальшій розробці марксистсько-ленінської ідейної спадщини з питань діяльності державних і громадських організацій. Важливим вкладом у скарбницю марксистсько-ленінізму є Конституція СРСР, яка законодавчо закріплює новий

¹⁴ Статут професійних спілок СРСР, К., 1959, стор. 4.

¹⁵ Статут Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, К., 1977, стор. 3.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 130.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 284.

історичний рубіж у нашому русі до комунізму — побудову розвинутого соціалістичного суспільства. У Конституції СРСР, матеріалах і рішеннях з'їздів партії та пленумів ЦК КПРС, доповідях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, в інших документах партії, що виражають її колективний розум, одержали наукове обґрунтування такі кардинальні питання, як підвищення ролі державних і громадських організацій у політичній системі радянського суспільства, в будівництві комунізму; розвиток демократичних принципів їх побудови, форм і методів їх діяльності; підвищення ролі робітничого класу в масових організаціях і рівня партійного керівництва ними; розширення прав і вдосконалення законодавчих основ діяльності масових організацій; залучення мас через державні і громадські організації до управління суспільством і державою; координація діяльності масових громадських організацій, зміцнення їх зв'язку з трудовими колективами; посилення контролю з боку державних органів і громадських організацій за роботою державного апарату і господарських органів; необхідність посилення боротьби з буржуазними і ревізіоністськими перекрученнями місця і ролі державних та громадських організацій у політичній системі радянського суспільства.

Організаційно-політичне керівництво державними і громадськими організаціями партія здійснює, насамперед, шляхом вироблення політичної лінії і відповідних директив, зафіксованих у рішеннях з'їздів і пленумів ЦК, постановах ЦК КПРС і Радянського уряду. В них визначаються головні завдання масових організацій на певному історичному етапі з урахуванням їх особливостей і статутних цілей, а також найбільш доцільні за даних умов методи розв'язання цих завдань. В. І. Ленін звертав особливу увагу на те, щоб жодне політичне або організаційне питання не розв'язувалося жодною державною установою без керівних вказівок партії, її Центрального Комітету¹⁸.

Важливе значення для вироблення шляхів, форм і методів діяльності державних і громадських організацій має нова Конституція — **«...результат великої і тривалої роботи. Її основу склали чіткі і конкретні вказівки партії»**¹⁹.

Політичні настанови партії, закріплені в Основному Законі загальнонародної держави, полягають, насамперед, у розширенні і поглибленні соціалістичної демократії. Набули дальшого розвитку демократичні принципи формування і діяльності Рад, зростає їх роль у розв'язанні найважливіших питань життя суспільства. Широко відображено в Конституції важливу роль, яку відіграють у житті країни профспілки, комсомол та інші масові громадські організації. За ними закріплюється право брати участь у вирішенні політичних, господарських, соціально-культурних питань, право законодавчої ініціативи.

Політика партії є тим фактором, який визначає лінію і основний зміст роботи всіх державних органів і масових організацій трудящих. Ці об'єднання виконують свої специфічні функції: органи Радянської влади здійснюють державне керівництво суспільством; профспілки, що об'єднують трудящих за професійною ознакою, покликані бути для них школою господарювання, школою комунізму; комсомол проводить організаторську і виховну роботу серед молоді і т. д. Водночас їх зусилля спрямовані на розв'язання завдань комуністичного будівництва, які сформульовані в найважливіших партійних документах і рішеннях.

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 29.

¹⁹ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 5.

Крім того, партійні органи приймають рішення, в яких загальний політичний курс конкретизується у вигляді постановки певних завдань і визначення напрямків роботи окремих масових організацій (Рад, профспілок, комсомолу, кооперації та ін.). Важливо підкреслити, що громадські організації не мають власних політичних програм, а, працюючи під керівництвом КПРС, беруть участь у здійсненні політики партії.

Найважливіший принцип партійного керівництва державними органами і масовими громадськими організаціями полягає в тому, щоб забезпечити політичну єдність основних напрямків діяльності всіх партійних, державних і громадських організацій, розмежування функцій державного і партійного апарату з метою найефективнішого використання переваг політичної системи радянського суспільства, суспільного і державного ладу для побудови комунізму.

Партія чітко розмежовує функції масових організацій і партійних органів, рішуче виступає проти спроб дрібної опіки масових організацій трудящих, закликає підвищувати їх активність, ініціативу й відповідальність за доручену справу. «Ми, — говорив Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — прагнули сприяти всебічному розвитку власної активності державних органів і громадських організацій, всемірно стимулювати їх ініціативу»²⁰. Проводячи цю роботу, КПРС керується вказівками В. І. Леніна, який неодноразово вказував на небезпеку і політичну шкоду сектантських уявлень про те, ніби партія, перебуваючи при владі, може керувати всім розвитком суспільства, ігноруючи чи підміняючи інші організації трудящих. Ленінські настанови знайшли відображення в резолюціях ряду партійних з'їздів. «Змішувати функції партійних колективів з функціями державних органів, якими є Ради, — зазначалося в резолюції VIII з'їзду РКП(б), — ні в якому разі не слід... Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, в рамках Радянської конституції. Партія старається керувати діяльністю Рад, але не заміняти їх»²¹. Цей ленінський принцип зафіксований у Статуті КПРС і знову підкреслений у рішеннях останніх з'їздів партії. Він знайшов відображення і в Основному Законі нашої держави, де записано, що «всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР»²².

Радянські комуністи, як і всі радянські люди, добре усвідомлюють, що конституційне закріплення керівної ролі КПРС у нашій державі і суспільстві зовсім не означає надання партії якихось привілеїв. Навпаки, це покладає на неї підвищену відповідальність, бо свою спрямовуючу роль КПРС здійснює не силою влади, а завдяки своєму високому політичному авторитетові та ідейному впливу в масах.

В. І. Ленін постійно дбав про вироблення такого стилю керівництва партії державними і громадськими організаціями, який сприяв би розвитку їх творчої ініціативи, активності, оперативної самостійності. На необхідність точніше розмежовувати функції партії і Радянської влади вказувалося ще в резолюції XI з'їзду РКП(б) на доповідь В. І. Леніна. «Зберігаючи за собою загальне керівництво і спрямування всієї політики Радянської держави, — підкреслювалося в ній, — партія повинна провести значно чіткіше розмежування між своєю і поточною роботою і роботою радянських органів, між своїм апаратом і апаратом Рад»²³.

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 91.

²¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 417.

²² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 7.

²³ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 563.

У доповіді на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев, відповідаючи тим, хто в ході обговорення Конституції СРСР пропонував передати державні функції безпосередньо партійним органам, наділити Політбюро ЦК КПРС законодавчою владою і т. д., говорив: «Ці пропозиції глибоко помилкові, бо вносять плутанину в розуміння ролі партії у нашому суспільстві і намагаються змазати значення і функції органів Радянської влади»²⁴.

Виступаючи проти дрібної опіки, В. І. Ленін водночас звертав увагу на шкідливість всяких пропозицій взагалі усунути партію від керівництва масовими організаціями. Проповідниками подібних поглядів виступали троцькісти, «робітнича опозиція», децисти та інші антипартійні групи. При цьому вони прикривались фальшивими лозунгами «абстрактної демократії», демагогічними розмовами про необхідність полегшити розгортання самодіяльності і творчої активності мас, чому нібито заважало партійне керівництво.

Прикладом боротьби В. І. Леніна, партії проти цих антипартійних елементів може бути гостра полеміка з питання про ставлення партії до профспілок, яка розгорнулася напередодні X з'їзду РКП(б). Висуваючи анархо-синдикалістські ідеї самоуправління «виробників», «робітнича опозиція» вимагала, щоб усі органи управління народним господарством обиралися тільки відповідними профспілками, до того ж, кандидатури, висунуті ними, не могли відводитися партійними комітетами. В. І. Ленін рішуче виступив проти цих вимог, що означали на практиці заперечення керівної ролі партії щодо профспілок. Він підкреслював: «Якщо ми скажемо, що не партія проводить кандидатури і управляє, а професійні спілки самі, то це звучатиме дуже демократично, на цьому, мабуть, можна піймати голоси, але не довго. Це губить диктатуру пролетаріату»²⁵.

Отже, розмежування функцій партії і масових організацій зовсім не означає заперечення політичного керівництва ними з боку КПРС, до чого і тепер закликають деякі ревізіоністські «теоретики», намагаючись довести, що комуністичні партії повинні діяти на засадах «рівноправного партнерства» з державними органами і громадськими організаціями. Не допускаючи підміни цих органів і організацій, надаючи їм широку оперативну самодіяльність і можливість для виявлення творчої ініціативи, КПРС водночас удосконалює форми і методи свого впливу на їх діяльність, оскільки без цього неможливі існування й розвиток політичної системи радянського суспільства. Цей висновок, підтверджений історичним досвідом побудови нового суспільства в СРСР та інших соціалістичних країнах, одержав всебічне відображення в Програмі КПРС, рішеннях XXIII—XXV з'їздів КПРС, доповідях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнева, в новій Конституції загальнонародної Радянської держави.

Свою політичну лінію в масових організаціях партія здійснює через комуністів, які працюють у них. Тому КПРС завжди проводила курс на зміцнення партійного про шарку в Радах, профспілках, комсомолі, кооперації та інших організаціях. Робота комуністів у державних органах і громадських організаціях вважається важливим партійним дорученням. Відзначаючи підвищення ролі комуністів-депутатів у дальшому зміцненні органів народної влади, Л. І. Брежнев говорив: «На

²⁴ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь і виступи на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 4 і 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 13.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 245.

комуністах завжди лежить велика відповідальність за нашу спільну справу. У комуніста-депутата ця відповідальність, я б сказав, подвоюється»²⁶.

У Радянській країні, по суті, немає жодної державної чи громадської організації, в якій не працювали б комуністи, покликані забезпечувати перетворення в житті політичної лінії партії. Серед депутатів Верховної Ради Союзу РСР, обраної в 1974 р., комуністи становлять 72,3%, серед депутатів Верховних Рад союзних республік, обраних у 1975 р., — 67,4%, а серед депутатів місцевих Рад, обраних у 1977 р., — 43,2%²⁷. До керівних профспілкових органів обрано близько 1600 тис. комуністів²⁸. Число членів і кандидатів партії, що працюють у комсомольських організаціях, протягом 1972—1976 рр. збільшилося майже вдвічі і в 1977 р. досягло понад 1 млн. чол.²⁹ Обрання комуністів до Рад і керівних органів масових громадських організацій свідчить про велике довіря, яке виявляють їм трудящі.

Відповідно до Статуту партії на з'їздах, конференціях, нарадах, що скликаються радянськими, профспілковими, кооперативними та іншими масовими організаціями трудящих, а також у їх виборних органах, де є не менше трьох членів партії, створюються партійні групи, покликані всебічно посилювати вплив партії і проводити її політику серед безпартійних, зміцнювати партійну і державну дисципліну, перевіряти виконання директив партійних і радянських органів.

Керівне становище Комуністичної партії в політичній системі радянського суспільства визначається тим, що вона виробляє основні принципи взаємовідносин між державними органами і громадськими організаціями, звертаючи при цьому особливу увагу на те, що не можна протиставляти їх один одному, а слід встановлювати між ними найтісніші відносини. У резолюції IX з'їзду РКП(б) зазначалося, що профспілки повинні виконувати свої завдання «не як самодовільна, організаційно-ізолювана сила, а в тісному співробітництві з Радянською державою, керованою Комуністичною партією... Тільки при такій умові буде досягнута найбільша стійкість всієї системи пролетарської диктатури»³⁰.

Розробляючи принципи взаємовідносин між державними органами і громадськими організаціями, партія виходить з того, що ці відносини повинні будуватися з урахуванням особливостей і конкретних завдань кожної з організацій, зокрема необхідно координувати діяльність профспілок і державних органів. При цьому, звичайно, не може бути й мови про відособленість громадських організацій від державних, адміністративне втручання державних органів у внутрішні справи цих організацій, порушення основ внутріспілкової демократії, що визначається їх статутами. Гарантом правильних взаємовідносин державних органів і громадських організацій є партійне керівництво. Партійні органи і організації також дбають про те, щоб, як зазначається в Конституції СРСР, державні і громадські організації, службові особи додержувалися Конституції СРСР і радянських законів³¹.

²⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 309.

²⁷ «Правда», 26 червня 1974 р., 29 червня 1975 р., 24 червня 1977 р.

²⁸ Ф. Ф. Петренко, С. С. Вишневецький. Питання соціально-політичного розвитку радянського суспільства, К., 1975, стор. 46.

²⁹ XXV съезд КПСС: единство теории и практики, вып. I, М., 1977, стор. 470; «Комсомольская правда», 29 квітня 1977 р.

³⁰ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 459.

³¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 7.

Для здійснення партійного керівництва державними і громадськими організаціями особливе значення має добір і виховання їх керівних кадрів. Рекомендуючи високоавторитетних за політичними і діловими ознаками комуністів у державні органи і громадські організації, партія має можливість втілювати в життя свою політику через усю систему соціалістичної демократії. В. І. Ленін підкреслював, що політика ведеться через людей і, якщо ЦК не буде займатися їх добором, «...то він не зможе направляти політику»³².

Відповідно до ленінських настанов партія розглядає добір і розстановку кадрів як одне з своїх найважливіших завдань. Не випадково це питання розглядалося на всіх партійних з'їздах, що відбувалися після Великого Жовтня. Значну увагу приділив йому і XXV з'їзд КПРС. «Могутньою підмогою, — підкреслювалося у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові партії, — за допомогою якої партія впливає на хід суспільного розвитку, є її **кадрова політика**»³³. При формуванні керівних органів Радянської влади, масових громадських організацій партійні комітети дбають, щоб до їх складу входили кваліфіковані працівники, які мають достатню підготовку і досвід роботи серед трудящих. У 1977 р. в Українській РСР, зокрема, вищу освіту мали майже всі голови виконкомів обласних, міських і районних Рад народних депутатів, а близько половини (48,7%) голів виконкомів місцевих Рад — це спеціалісти народного господарства.

У нашій країні склалася струнка, побудована на науковій основі система добору і розстановки кадрів. З ініціативи і під керівництвом партійних органів створено мережу шкіл і курсів підвищення кваліфікації керівних працівників Рад, профспілок, комсомолу, кооперації та інших масових організацій. Все це поряд з повсякденною діяльністю партійних організацій у справі добору і виховання кадрів створює гарантію успішного здійснення керівної ролі КПРС у політичній системі радянського суспільства.

Керівна роль КПРС у системі державних і громадських організацій забезпечується також шляхом систематичного контролю за виконанням цими організаціями її рішень і настанов. Ця сторона діяльності партії поряд з добором кадрів створює основу, на якій виробляється мистецтво партійного керівництва масовими об'єднаннями трудящих.

У доборі людей і перевірці виконання прийнятих рішень В. І. Ленін вбачав суть усієї роботи, усієї політики³⁴. Питання контролю і перевірки виконання прийнятих рішень періодично розглядаються на засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК. У період між XXIV і XXV з'їздами партії цьому були присвячені спеціальний лист, який Політбюро розіслало всім парторганізаціям, а також ряд рішень ЦК КПРС³⁵. «Кожному ясно, — говорив Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — що прийняті рішення повинні виконуватись. Адже рішення партії — це її колективна воля, концентрований досвід мас»³⁶.

Контроль і перевірка виконання прийнятих рішень — найважливіша частина організаторської роботи всіх партійних органів, а також радянських і господарських керівників. Багато робить у цьому напрямі Комітет партійного контролю при ЦК КПРС, партійні комісії місцевих партійних комітетів. Як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, вони пору-

³² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 116.

³³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 78.

³⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 15, 104—105.

³⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 77.

³⁶ Там же.

шували ряд важливих питань, які мають загальне значення і зв'язані з боротьбою за суворе додержання партійної і державної дисципліни³⁷.

Виконання прийнятих рішень контролюють не тільки партійні, а й державні та громадські органи, в діяльності яких безпосередню участь бере багатомільйонний загін активістів. Нині справа перевірки виконання директив партії і уряду всіма організаціями зосереджена в руках органів народного контролю, «який поєднує державний контроль з громадським контролем трудящих на підприємствах, у колгоспах, установах і організаціях»³⁸. Відповідно до Конституції органи народного контролю створюються Радами народних депутатів. У країні діє 650 тис. груп і приблизно стільки ж постів народного контролю, до складу яких обрано понад 9,5 млн. робітників, колгоспників, інженерно-технічних працівників, службовців, діячів культури, студентів, пенсіонерів, домашніх господарок³⁹.

Участь мас у контролі знаходить свій вияв і в інших формах. Контрольні функції здійснюють депутати і громадський актив Рад, а також члени ревізійних комісій профспілкових, комсомольських, кооперативних та інших масових організацій. Декілька мільйонів юнаків і дівчат входять до загонів і постів «Комсомольського прожектора», допомагають партійним організаціям боротися з недоліками в організації праці. Усім цим формам властиві ленінські принципи соціалістичного контролю, головним з яких є партійне керівництво.

Такими є основні фактори, які зумовлюють партійне керівництво державними і громадськими організаціями. Визначене в Конституції СРСР положення про Комуністичну партію як ядро політичної системи радянського суспільства впливає з того, що КПРС є теоретичним центром радянського суспільства, його політичним вождем, вихователем і організатором трудящих у боротьбі за комунізм.

І. П. Кожукало

ВОЗРАСТАНИЕ РУКОВОДЯЩЕЙ РОЛИ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье показаны роль и место Коммунистической партии в политической системе советского общества, раскрыты основные принципы партийного руководства государственными и массовыми общественными организациями.

³⁷ Там же, стор. 78.

³⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 32—33.

³⁹ «Правда», 8 лютого 1978 р.

XXV з'їзд КПРС

і проблеми комуністичного будівництва

Л. В. ПРИВАЛОВА (Одеса), Г. І. ТЕРЕЩЕНКО (Одеса)

ПІДГОТОВКА МОЛОДОЇ ЗМІНИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У здійсненні завдань комуністичного будівництва провідна роль належить робітничому класу, який був і залишається вирішальною соціальною силою. «Тільки цей клас,— підкреслював В. І. Ленін,— може допомогти трудящим масам об'єднатися, згуртуватися і остаточно відстояти, остаточно закріпити комуністичне суспільство, остаточно його побудувати»¹.

В умовах розвинутого соціалізму все більше зростає вплив робітничого класу в усіх сферах суспільного життя. Це визначається тим, що він виступає головною продуктивною силою країни, міцно зв'язаний з основою всієї економіки — з соціалістичною індустрією, з найважливішими напрямками науково-технічного прогресу. Провідна роль робітничого класу в суспільному житті визначається і тим, що він керується марксистсько-ленінським світоглядом, є носієм соціалістичних ідеалів, що виражають корінні інтереси всіх трудящих, всього радянського народу, виступає основним гарантом побудови безкласового комуністичного суспільства.

Одним з найважливіших завдань на сучасному етапі є виховання десятків, мільйонів юнаків і дівчат, здатних довести справу робітничого класу — будівництво комунізму до переможного кінця.

Складні економічні, соціально-політичні, виховні завдання, які належить вирішувати новим поколінням будівників комунізму, вимагають їх високої освіченості, глибокої ідейної переконаності і моральної чистоти. XXV з'їзд КПРС у розв'язанні планів комуністичного будівництва одним з головних завдань поставив постійне удосконалення системи народної освіти і професійної підготовки. «Це, — говорив у Звітній доповіді ЦК КПРС на XXV з'їзді партії товариш Л. І. Брежнєв, — особливо важливо тепер, в умовах науково-технічної революції. Вона надає іншого, ніж раніше, характеру праці, а значить, і підготовці людини до праці»².

Історія людства в усі часи здійснювалась завдяки нерозривному зв'язку поколінь. Найважливіше місце і значення в механізмі історичної спадкоємності поколінь належить молоді, і насамперед її передовому заgonу — робітничій молоді. «Найбільш передові робітники, —

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 295.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 86.

писав К. Маркс,— цілком усвідомлюють, що майбутнє їх класу і, значить, людства цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління»³.

Керуючись вченням класиків марксизму-ленінізму про роль і місце молоді в революційному перетворенні суспільства, Комуністична партія і Радянська держава в своїй теоретичній і практичній діяльності на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва надавала і надає важливого значення підготовці молодих робітників з глибокими знаннями, міцними професійними навичками, широким політичним кругозором. «Ми не можемо ставитись байдуже до того як у нас поповнюється робітничий клас, — говорив у бесіді з працівниками державних трудових резервів і комсомольських організацій ремісничих залізничних училищ і шкіл ФЗУ 23 жовтня 1942 р. М. І. Калінін. — Ми хочемо... щоб в політичному і інтелектуальному відношенні робітничий клас в радянському суспільстві стояв високо»⁴.

В умовах науково-технічної революції разом з вченими і ІТР робітники виступають як одна з основних рушійних сил технічного прогресу. «Наш робітничий клас сьогодні,— відзначав Л. І. Брежнев на травневому Пленумі ЦК КПРС (1977 р.). — це дві третини населення країни. Це — десятки мільйонів освічених, технічно грамотних, політично зрілих людей. Їх праця дедалі більше наближається до праці інженерно-технічних працівників»⁵. В документах КПРС, рішеннях XXV з'їзду партії науково обгрунтовано принципово важливе положення про зростання рядів робітничого класу в зв'язку з розвитком продуктивних сил суспільства в умовах науково-технічної революції, про зміни в його структурі.

Прискорення технічного прогресу, підвищення економічної ефективності виробництва і продуктивності праці можливе лише при наявності необхідної кількості висококваліфікованих робітників і спеціалістів. Швидкий розвиток усіх галузей народного господарства на основі науково-технічної революції вимагає постійного розширення підготовки нових кадрів робітників, поліпшення професійно-технічної освіти молоді, всебічного підвищення виробничої кваліфікації і загальноосвітнього рівня всього населення країни.

Накреслюючи головні рубежі дальшого розвитку радянської економіки, партія особливо звертає увагу на високоякісну підготовку робітничих кадрів, які б добре оволоділи основами суспільних і природничих наук, технікою і технологією різних виробництв, здатні управляти механізованими і автоматизованими процесами. Розв'язання цього завдання вимагає по-новому ставити і питання про підготовку робітничої зміни. Необхідно, щоб основна її маса проходила підготовку в професійно-технічних учбових закладах з тим, щоб ще до вступу на роботу юнаки і дівчата одержали спеціальність. В країні молоді люди у віці до 30 років становлять більше половини всього населення СРСР. Частка їх у промисловості становила у 1974 р. 46,7%, на транспорті — 41%, на будівництві — 54%. Понад 85% робітничої молоді цього віку має вищу, незакінчену вищу, середню і неповну середню освіту. Процент робітничої молоді з такою освітою в промисловості ще вищий — 94%⁶. На Україні кожен другий з тих, що працює у промисловості, майже

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 193.

⁴ М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании, М., 1947, стор. 162.

⁵ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977, К., 1977, стор. 4.

⁶ Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма. М., 1975, стор. 240, 247, 259.

30% — у сільському господарстві, приблизно 40% зайнятих у будівництві — люди віком до 30 років⁷.

Формування молодого робітничого поповнення є першочерговим політичним завданням, тому що в особі молодого робітника — будівника комунізму робітничий клас від покоління до покоління все більш повно виражає свій ідеал досконалої людини. Тим самим робітничий клас цілеспрямовано і кожен раз на більш високому рівні здійснює процес свого прогресуючого відтворення. По-друге, виховуючи свою зміну, робітничий клас формує з її допомогою класово-політичне, соціально-моральне і духовне обличчя всього підростаючого покоління. І нарешті, науково програмуючи, практично здійснюючи цілеспрямований розвиток сучасного молодого покоління радянських людей, робітничий клас тим самим в певній мірі програмує нові, комуністичні суспільні відносини, новий спосіб життя всіх і духовне обличчя кожної радянської людини.

Комуністична партія проявляє постійну турботу про всебічне розкриття творчих здібностей робітничого класу, підвищення його культурного і професійного рівня, розвиваючи і вдосконалюючи усі ланки народної освіти, в тому числі і професійно-технічної освіти. Розпочавши шлях від окремих розрізнених шкіл фабрично-заводського учнівства, радянська професійно-технічна школа під керівництвом Комуністичної партії перетворилась в струнку систему підготовки робітничих кадрів з молоді. «Найважливіше місце в підготовці кваліфікованої зміни — говорив В. В. Щербицький в доповіді на листопадовому Пленумі ЦК Компартії України (1977 р.) «Про роботу партійних організацій республіки по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС про поліпшення комуністичного виховання молоді і посилення партійного керівництва комсомолом», — належить системі професійно-технічної освіти. Тепер вихованці профтехучилищ становлять майже 30 процентів робітників і колгоспників, які щороку вливаються у суспільне виробництво»⁸. Професійно-технічні училища найбільш повно поєднують загальну, середню і професійно-технічну освіту молоді.

Важливу роль у справі формування молодого робітничого класу відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення процесу навчання і виховання учнів системи професійно-технічної освіти»⁹. В ній чітко визначено місце і роль системи профтехосвіти в житті нашого суспільства, накреслені магістральні шляхи її дальшого розвитку. Особливу увагу акцентовано на розширенні мережі училищ, насамперед тих, що дають середню освіту, зміцненні їх навчально-матеріальної бази, підготовці кадрів викладачів і майстрів виробничого навчання.

Оволодіння професією і основами наук становлять в середніх ПТУ єдиний навчально-виховний процес. Загальноосвітні предмети там є базою для вивчення спеціальних дисциплін і безпосередньо допомагають підвищенню професійної підготовки учнів. З другого боку, вивчення спеціальних дисциплін допомагає доповнити і поліпшити знання учнів з загальноосвітніх предметів. Це в найбільшій мірі відповідає ленінській вимозі організації професійної школи і дозволяє готувати виробничника нового типу. В трудовій діяльності такого робітника гармонійно сполучаються фізична і розумова праця, широкий професіональний кругозір і майстерність, глибокі знання політичних основ сучасного виробництва і любов до праці. Продуктивність праці випускників ПТУ,

⁷ «Радянська Україна», 26 листопада 1977 р.

⁸ Там же.

⁹ «Радянська Україна», 11 вересня 1977 р.

як правило, на 20—30% вища і вони майже в 3 рази швидше підвищують кваліфікацію, ніж їх ровесники, які не мають такої підготовки. Молоді робітники, які закінчили ПТУ, беруть активну участь в технічному і організаційному вдосконаленні виробництва¹⁰.

Сполучення професійної і загальноосвітньої підготовки створює всі можливості для формування у майбутніх робітників наукового світогляду, дозволяє в ході теоретичного навчання розкрити найважливіші поняття, а в процесі трудової діяльності і спілкування з трудовим колективом закріпити одержані знання. Нині в середніх профтехучилищах навчається понад 40% вихованців профтехосвіти¹¹. В резолюції XXV з'їзду Компартії України записано, що в десятій п'ятирічці необхідно «завершити в основному переведення профтехучилищ на підготовку кваліфікованих робітничих кадрів з середньою освітою»¹².

Поряд з профтехучилищами розвиватимуться також і технічні училища, які на базі середньої загальноосвітньої школи готують молодь до суспільно-корисної праці в усіх галузях народного господарства. XXV з'їзд КПРС відзначив, що і «дедалі зростаюча частина нового поповнення робітничого класу діставатиме підготовку в технічних училищах, де професійне навчання поєднується з повною середньою освітою»¹³.

Дальший розвиток технічних училищ обумовлений тим, що в останнє десятиріччя змінилась роль середньої загальноосвітньої школи. Якщо раніше вона готувала своїх вихованців переважно для вступу до вищих учбових закладів, то нині більшість її випускників йде працювати безпосередньо в сферу матеріального виробництва. В постанові ЦК КПРС і РМ СРСР «Про дальше вдосконалення процесу навчання і виховання учнів системи професійно-технічної освіти», вказується на те, щоб в найближчі роки основна частина юнаків і дівчат після закінчення середньої загальноосвітньої школи йшла працювати на виробництво, одержавши робітничу професію в технічному училищі¹⁴. На 1 січня 1976 р. в країні працювало 731 технічне училище, в тому числі 160 на Україні¹⁵.

В десятій п'ятирічці, вказувалось на XXV з'їзді КПРС, система професійно-технічної освіти повинна забезпечити підготовку висококваліфікованих робітників з числа молоді для всіх галузей народного господарства. «Основними напрямками розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» передбачено збільшити прийом учнів у середні професійно-технічні і технічні училища більш як у 2 рази. Підготувати в системі професійно-технічної освіти приблизно 11 млн. кваліфікованих робітників. Збільшити підготовку робітників із середньою освітою в професійно-технічних училищах не менш як у 2,5 рази. Ввести в дію професійно-технічні училища на 1,1—1,2 млн. учнівських місць, а також необхідну кількість гуртожитків для учнів¹⁶.

У 1977 р. на Україні у 1294 ПТУ навчалось близько 664 тис. юнаків і дівчат. Тільки за роки дев'ятої п'ятирічки вони підготували 1 353 582 робітників 450 спеціальностей. У роки десятої п'ятирічки в професійно-технічних і технічних училищах передбачається підготувати понад 1,7 млн. молодих кваліфікованих робітників. Розширяться і мережа

¹⁰ «Профессионально-техническое образование», 1976, № 3, стор. 2; С. Я. Батышев. Формирование квалифицированных кадров в СССР, М., 1974, стор. 18.

¹¹ «Рабочий класс и современный мир», 1976, № 5, стор. 7.

¹² Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 113.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 136.

¹⁴ «Радянська Україна», 11 вересня 1976 р.

¹⁵ «Профессионально-техническое образование», 1976, № 2, стор. 8.

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 248—249.

цих закладів. Якщо в 1976 р. на Україні діяло 1006 учбових закладів профтехосвіти, в яких навчалось 550 тис. юнаків і дівчат, то на кінець десятої п'ятирічки їх буде 1100 з контингентом учнів 735 тис. чоловік¹⁷.

Необхідною умовою дальшого розвитку системи профтехосвіти, успішного здійснення завдань десятої п'ятирічки по підготовці кваліфікованих робітників є зміцнення навчально-матеріальної бази профтехучилищ. Якщо у восьмій п'ятирічці по республіці на будівництво об'єктів профтехосвіти було витрачено близько 152 млн. крб., в дев'ятій — 305 млн. крб., то в десятій п'ятирічці виділено 580 млн. крб. Це більше, ніж було освоєно за попередні п'ятирічки разом взяті. За десять років (1966—1976 рр.) на Україні побудовано навчальних закладів на 180 тис. чол., гуртожитків на 160 тис., створено тисячі навчальних майстерень, кабінетів, лабораторій. В десятій п'ятирічці передбачено ввести в дію навчальних корпусів на 213 тис. чол., забезпечити гуртожитками всіх учнів¹⁸.

В кожній з областей республіки розробляється програма будівництва і зміцнення учбово-матеріальної бази профтехучилищ. Тільки в Донецькій області в роки десятої п'ятирічки планується побудувати міжгалузеві учбові центри по підготовці кваліфікованих робітників на 2500—3000 учнів кожний в Донецьку, Жданові, Краматорську, Горлівці. На кінець п'ятирічки всі дворічні училища будуть перетворені в середні або технічні¹⁹.

Значна роль відводиться спорудженню комплексів, які включають учбові і лабораторно-практичні корпуси, гуртожитки, громадсько-побутові будівлі з їдальнями, житлом для викладачів. В Дніпропетровській області, наприклад, споруджується 5 комплексів профтехучилищ, 3 гуртожитка, 2 учбових і один лабораторний комплекс, 2 гірничих полігона²⁰. В Харківській області в дев'ятій п'ятирічці споруджено 12 комплексів профтехучилищ, а в десятій їх буде побудовано ще 15. Нині діють два таких центри на 3200 учнів кожний. Для молоді там створені всі умови для навчання і відпочинку. Учбові корпуси і майстерні обладнані сучасним устаткуванням, є гуртожитки, їдальні, громадські будівлі з фізкультурними і актовими залами. Розвиток мережі профтехучилищ дозволив в масштабах області за останні 8—10 років майже в два рази збільшити випуск кваліфікованих робітників, значно підвищити їх підготовку.

Досвід харківських організацій по створенню учбових центрів профтехосвіти схвалений ЦК Компартії України²¹. Нині цей досвід впроваджується і в інших областях республіки.

В сучасних умовах, коли підвищується роль робітничого класу в комуністичному будівництві, особливо важливе місце належить вихованню в учнів профтехучилищ найкращих рис і якостей робітничого класу, формуванню у них почуття гордості за належність до провідного класу соціалістичного суспільства, почуття хазяїна, моральну відповідальність за доручену справу. Розв'язання цих завдань вимагають дальшого удосконалення роботи партійних організацій, педагогічних колективів по підготовці і вихованню молоді змін робітничого класу. Важливу роль у цій справі відіграють наставники з числа передових робітників, яким властиві кращі риси робітника — політична зрілість,

¹⁷ Н. Ковальчук. Готовить трудовое пополнение. — «Под знаменем ленинизма», 1976, № 3, стор. 49; «Комуніст України», 1977, № 10, стор. 20.

¹⁸ «Комуніст України», 1977, № 10, стор. 22—23.

¹⁹ «Вечерний Донецк» (Органи Донецкого горкома Компартии Украины и городского Совета депутатов трудящихся), 2 лютого 1976 р.

²⁰ «Комуніст України», 1977 № 10, стор. 23.

²¹ Там же.

дисциплінованість, організованість, колективізм. Л. І. Брежнев, виступаючи на XVII з'їзді комсомолу, дав високу оцінку наставникам. «Це,— говорив він,— кадрові робітники, які мають високу майстерність, багатий життєвий досвід, і, як сказав, талановиті педагоги. Вони з доброї волі, за покликом душі учать молодь працьовитості, майстерності, виховують її на героїчних традиціях нашого славного робітничого класу.

...Наставники немовби передають естафету праці з сучасного в майбутнє»²².

В учбових закладах системи професійно-технічної освіти країни і республіки наставництво одержало широке розповсюдження. Своїм життєвим досвідом, мудрим словом і особистим прикладом наставник сприяє розширенню кругозору своїх підопічних, підвищенню їх професійної майстерності, культури праці, формує творчі здібності, розвиває прагнення до знань, до всебічного удосконалення. Як підкреслив перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький на зустрічі з вихователями молодого робітничого змiни в ЦК Компартії України у вересні 1975 р. «Є у нас вже і певний досвід організаторської роботи в наставництві — насамперед у Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Харківській, Ворошиловградській, Запорізькій, Херсонській, Черкаській, Кіровоградській областях. Продумана система роботи з новачками на виробництві склалася, зокрема, на Ждановському заводі важкого машинобудування. Тут активно працюють рада наставників, громадський відділ кадрів, підліткові ради»²³.

Заслугує уваги робота наставників Іллічівського морського порту і ПТУ № 22 м. Одеси. Перед початком виробничої практики на базовому підприємстві за кожним учнем ПТУ закріплюється наставник — передовий робітник чи бригадир, який здійснює шефство у навчанні і вихованні майбутнього молодого робітника. Він залучає своїх підшефних до участі в громадському житті колективу, вивчає індивідуально-психологічні особливості учнів, ознайомлює з результатами цієї роботи педагогічний колектив профтехучилища, майстрів виробничого навчання. В результаті повсякденної, копiткої роботи наставників і тісного зв'язку інженерно-педагогічних кадрів з учнями випускники ПТУ № 22, як правило, ідуть працювати на робочі місця, де проходили виробничу практику, з першого ж дня вливаються в життя трудового колективу²⁴.

У русі наставників чітко виявилась характерна для соціалістичного способу життя спадкоємність поколінь, морально-політична єдність усіх верств радянського народу, прагнення зробити передовий професійний досвід здобутком молодого покоління робітничого класу. Десята п'ятирічка — п'ятирічка ефективності і якості. Як вказав XXV з'їзд КПРС, найважливішим завданням професійно-технічних учбових закладів є даліше підвищення рівня підготовки і виховання молодих робітників. В партійних документах вказані і шляхи розв'язання цієї проблеми: розширення і вдосконалення матеріально-технічної бази училищ, активне впровадження в учбовий процес технічних засобів і нових методів навчання, оснащення лабораторій, учбових і навчально-методичних кабінетів, майстерень сучасним устаткуванням, приладами, інструментами.

В Радянській державі, яка веде своє господарство планово, у строгій відповідності з законами суспільного розвитку, система професійно-

²² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, стор. 46.

²³ «Радянська Україна», 29 березня 1975 р.

²⁴ «Вечерняя Одесса» (Орган Одесского горкома Коммунистической партии Украины и городского Совета депутатов трудящихся), 15 грудня 1975 р.

технічної освіти є одним з головних каналів забезпечення своєчасно і в потрібній кількості кваліфікованою робочою силою всіх галузей народного господарства. Радянський Союз є єдиною країною, де одержала широкий розвиток підготовка кваліфікованих робітників як в учбових закладах профтехосвіти, так і на виробництві. Навчання в учбових закладах розраховано на підготовку робітників з найскладніших професій має твердо встановлені періоди прийому і випуску, а на виробництві — на підготовку робітників нескладних професій з короткотерміновою формою навчання. В новій Конституції СРСР законодавчо закріплено право на працю, право на вибір професії, роду занять і робота відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб ²⁵.

На сучасному етапі комуністичного будівництва підвищується роль системи профтехосвіти у розв'язанні соціально-економічних проблем. Через її учбові заклади партія і держава здійснюють не тільки організовану підготовку кваліфікованих робітників, але й сприяють підвищенню культурно-технічного рівня і удосконалення структури робітничого класу розвинутого соціалістичного суспільства.

Л. В. Привалова, Г. И. Терещенко

ПОДГОТОВКА МОЛОДОЙ СМЕНИ РАБОЧЕГО КЛАССА ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье на основе материалов XXV съезда КПСС и последующих партийных документов Коммунистической партии освещается вопрос формирования рабочего класса из числа молодежи через систему профессионально-технического обучения. В ней раскрывается передовой опыт в этом процессе крупных промышленных центров Украины.

²⁵ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 18.

До 60-річчя Комуністичної партії України

Б. І. ЮРЧУК (Київ)

БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В БОРОТБІ ЗА ПЕРЕМОГУ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ*

Діяльність більшовицьких організацій України в період підготовки й перемоги Жовтневої революції є складовою частиною того всесвітньо-історичного подвигу, який здійснила наша славна ленінська партія — першою переможно штурмувала старий світ, проклавши шлях у новий світ — світ визволеної праці і справжнього щастя народів.

Для наукового аналізу діяльності партії як натхненника й організатора перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, в тому числі для висвітлення питання про боротьбу більшовицьких організацій України за перемогу Жовтня, за встановлення Радянської влади на Україні, як і при аналізі всіх інших питань історії КПРС, величезне теоретичне й методологічне значення мають Нова Конституція СРСР, положення, висновки та завдання, викладені в доповідях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва про проект Конституції й на торжествах, присвячених 60-річчю Великого Жовтня.

Ці нові визначні теоретичні і політичні документи нашої партії допомагають нам, по-перше, з історичної дистанції пройденого шістдесятиріччя в усій повноті й багатогранності осмислити джерела нинішніх звершень, з ще більшою глибиною й рельєфністю усвідомити велич і епохальне значення діяльності партії більшовиків, у тому числі більшовицьких організацій України того періоду, тих легендарних днів, коли готувалась і здійснилась Жовтнева революція, коли вирішувались долі народів нашої країни й майбутнє всього людства.

Нові документи партії, по-друге, дозволяють нам всебічніше простежити за тим, як наша партія, її місцеві організації, зокрема більшовицькі організації України, втілювали в своїй діяльності загальні риси та закономірності соціалістичної революції, враховуючи при цьому конкретні соціально-економічні й політичні умови України. По-третє, нові документи партії допомагають нам краще осмислити зв'язок поколінь, доносити до сьогоденних днів вогненне дихання революції, її героїчний пафос. Вони ще більше посилюють у нас гордість за беззавітну мужність і самовідданість борців революції, які в тих складних умовах роботи, повсякденно зазнаючи смертельної небезпеки, часто не маючи освіти, але своїм розумом і серцем, суворою логікою життя усвідомлювали надрізі потреби суспільного розвитку і не вагаючись йшли за Леніним.

*В основу статті покладена доповідь, зроблена 7 грудня 1977 р. на науковій сесії, присвяченій 60-річчю встановлення Радянської влади на Україні.

Діяльність більшовицьких організацій України в період боротьби за перемогу Жовтня висвітлена в четвертому виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України», в хроніці найважливіших історико-партійних і революційних подій «Велика Жовтнева соціалістична революція й перемога Радянської влади на Україні», в якій день за днем простежується героїчна історія немеркнучих діянь більшовиків України в здійсненні соціалістичної революції. В загальноісторичному плані всебічно досліджена проблема про революційну діяльність трудящих України у висвітлюваний період у п'ятому томі багатотомної «Історії Української РСР».

У цій статті розглядаються лише деякі, в методологічному відношенні найбільш важливі, з нашої точки зору, питання теми.

Одним з таких питань є необхідність підкреслити, що партія більшовиків, її місцеві організації в період підготовки й проведення Жовтневої соціалістичної революції, як і на попередніх і наступних історичних етапах, невідступно керувались марксизмом-ленінізмом — наукою про шляхи і форми переходу від капіталізму до комунізму, наукою, яка є революційним прапором нашої епохи.

Щастям нашої партії, в тому числі більшовицьких організацій України, всіх народів нашої країни є те, що вождем нашої революції був геніальний продовжувач вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, творець партії більшовиків, вождь світового пролетаріату В. І. Ленін. Володимир Ілліч розробив вчення про пролетарську партію нового типу, партію наукового комунізму. Ленінське вчення про партію стало могутньою ідейною зброєю КПРС і всього міжнародного комуністичного руху. «Саме в ньому, — говорив М. А. Суслов у доповіді, присвяченій 70-річчю II з'їзду РСДРП, — закладені джерела тієї сили і міцності, які дали змогу нашій партії, успішно долаючи найтяжчі випробування і величезні труднощі на своєму шляху, здобувати всесвітньо-історичні перемоги»¹.

Партія більшовиків, створена і випестувана В. І. Леніним, рішуче і вміло повела робітничий клас і трудящі маси Росії по незвіданому шляху революційних перетворень. Зразком ленінської політичної стратегії, гнучкості тактики була діяльність нашої партії в період підготовки і проведення переможної Жовтневої революції, встановлення і зміцнення диктатури пролетаріату в нашій країні.

Період підготовки й проведення Жовтневої революції характеризувався винятково напруженою й у вищій мірі плідною, новаторською теоретичною роботою Леніна, всієї партії. Розроблена Леніним ще задовго до повалення монархії теорія соціалістичної революції збагачувалась новими науковими положеннями та висновками. У процесі класових битв за Жовтень вождь партії ретельно вивчав всі зигзаги й повороти подій, в горнілі революційних дій науково аналізував нові економічні та політичні дані, висував перед партією найбільш насущні, корінні завдання, вказував і обґрунтовував єдино правильні шляхи та найбільш ефективні засоби їх розв'язання. Глибоке наукове обґрунтування стратегічних і тактичних завдань революції, методів, форм і засобів їх здійснення дано в таких ленінських працях як «Завдання пролетаріату в даній революції», «Держава і революція», «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», «Марксизм і повстання», в рішеннях VII (Квітневої) Всеросійської конференції, VI з'їзду РСДРП(б) та інших. Теоретична діяльність вождя, партії випереджала революційну практику мас, освітлювала їх революційну ходу, надаючи діям пролета-

¹ М. А. Суслов. Другий з'їзд РСДРП і його всесвітньо-історичне значення, К., 1973. стор. 14.

ріату та його союзників високу активність, цілеспрямованість, впевненість у перемозі, визначила шляхи переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, завдання боротьби за перехід всієї влади в руки Рад, за вихід з імперіалістичної війни, за врятування країни від неминучої катастрофи, за соціальне й національне визволення трудящих.

Наприкінці лютого — на початку березня 1917 р. партія більшовиків нараховувала в своїх лавах близько 24 тис. чоловік. За короткий час (з Лютневої революції до переддня Великого Жовтня) чисельність партії більшовиків зросла в 15 раз і напередодні Жовтня досягла 350 тисяч².

В її лавах велику школу класової боротьби проти капіталістичного рабства, за соціальне та національне визволення трудящих пройшли більшовицькі організації України. Під керівництвом Леніна, Центрального Комітету партії вони ідейно, політично гартувались і міцніли в рішучих і безкомпромісних сутичках з ідейними ворогами пролетаріату, з різного роду опортуністами, ревізіоністами, нещадно викривали антинародну політику буржуазних, дрібнобуржуазних і буржуазно-націоналістичних партій, невтомно зміцнювали свої зв'язки з трудящими масами. На час виходу з підпілля, тобто відразу після Лютневої революції, загальна чисельність більшовиків України складала трохи більше 2 тис.³. У ході розгортання революційних подій більшовики України постійно збагачувались досвідом боротьби в нових умовах, вбирали в себе все краще, героїчне, чесне, самовіддане передусім з найбільш революційного, політично зрілого класу — пролетаріату. Про це красномовно свідчить бурхливе зростання їх рядів. До Жовтня чисельність більшовицьких організацій України зросла більше ніж до 50 тис., тобто приблизно в 25 раз, а на момент I Всеукраїнського з'їзду Рад — 70 тис., тобто в 35 раз⁴. Вони уособлювали собою вищу форму класової організації, бойовий штаб робітничого класу України, складову частину, один із бойових загонів єдиної інтернаціоналістської партії більшовиків.

З ентузіазмом сприйняли більшовики України ленінський політичний курс партії на соціалістичну революцію, який знайшов своє всебічне концентроване наукове обґрунтування в ленінських Квітневих тезах, розгорнули роботу по ознайомленню з ленінськими висновками і положеннями широких народних мас. В більшовицьких газетах «Пролетарий» (Харків) і «Звезда» (Катеринослав) тези були передруковані з Центрального органу партії — «Правды». В Києві вони були видані окремою листівкою, в Харкові — окремою брошурою разом з ленінською працею «Листи з далека. Лист I». Більшовицькі організації України виділили кращих агітаторів для роз'яснення Квітневих тез. Вони розгорнули активну діяльність по його роз'ясненню на фабриках і заводах, у селах і солдатських окопах, у Радах, профспілках та інших громадських організаціях. Конференції, збори, мітинги, які проходили в той час, переконливо свідчили про те, що більшовицькі організації України палко схвалили ленінську платформу партії, подолавши спроби небагаточисельних елементів у своєму середовищі (передусім, Г. Пятакова), які намагалися з опортуністичних позицій підходити до питань про перспективи розвитку революції, її рушійних сил, протиставити ленінській політичній лінії надумані суб'єктивістські схеми і платформи.

² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. I, К., 1967, стор. XI.

³ Нариси історії Комуністичної партії України (видання четверте, доповнене), К., 1977, стор. 181—182.

⁴ Там же, стор. 225; В. В. Мусієнко. Більшовики України в Жовтневій революції. Березень 1917 р.— березень 1918 р. До історіографії проблеми, К., 1976, стор. 37.

З великим натхненням сприймали більшовики України кожен нову ленінську працю, кожен його статтю чи виступ, які публікувалися в «Правде». З березня по 12 грудня 1917 р. в більшовицьких газетах України було вміщено 116 ленінських праць⁵, 10 творів видано брошурами та листівками⁶. Це мало величезне значення в ідейно-політичному житті більшовицьких організацій, трудящих України.

Керівники більшовицьких організацій України брали активну участь у роботі VII (Квітневої) Всеросійської конференції та VI з'їзду РСДРП(б). До складу ленінського ЦК партії, обраного на VI з'їзді, ввійшов секретар Донецько-Криворізького обласного комітету РСДРП(б) Артем (Ф. А. Сергєєв).

Вирішальне значення в усій діяльності місцевих партійних організацій України мала постійна і різнобічна допомога з боку керованого Леніним ЦК РСДРП(б). Враховуючи складність переплетення завдань соціального і національного визволення, Центральний Комітет допомагав більшовикам України правильно вирішувати питання, які виникали, вчив брати за основу загальні класові інтереси трудящих різних національностей, домагатися інтернаціональної єдності їх дій. ЦК турбувався про розширення і зміцнення зв'язків з більшовицькими організаціями Харкова, Катеринослава, Луганська, Києва та інших центрів, керував їх діяльністю. Протягом 1917 р. Центральний Комітет направив на Україну таких відомих працівників партії як К. Є. Ворошилов, Г. І. Петровський, Артем (Ф. А. Сергєєв), М. О. Савельєв, М. К. Муранов, М. О. Скрипник, Є. Б. Бош, О. Ф. Розмирович та інших, які пройшли школу політичного загартування під керівництвом Леніна і добре знали місцеві умови.

Пліч-о-пліч з керівниками місцевих партійних організацій — В. К. Аверіним, М. І. Арсенічевим, Г. П. Ачкановим, Т. Л. Бондаревим, В. О. Бистрянським, С. Ф. Буздаліним, В. А. Валявком, В. П. Варгановим, С. Н. Власенком, М. С. Данилевським, Н. І. Дубовим, С. І. Гопнер, Я. В. Залмаєвим, Е. І. Квірінгом, М. В. Копиловим, О. Я. Пархоменком, І. А. Чигриним та іншими вони відіграли велику роль у втіленні в життя стратегії й тактики партії, в зміцненні більшовицьких організацій України.

У дуже відповідальний момент підготовки до збройного повстання, у вересні 1917 р., Центральний Комітет партії підтримував безпосередні зв'язки більш ніж з п'ятидесятьма партійними організаціями України, спрямовуючи їх на активізацію підготовки мас до революції. Ці та багато інших форм допомоги з боку бойового штабу ленінської партії — Центрального Комітету — більшовицьким організаціям України були найважливішими складовими успіху їх революційно-перетворюючої діяльності.

Головною і найнадійнішою опорною базою соціалістичної революції були найбільші пролетарські райони з сильними більшовицькими загонами. У вирішальні жовтневі дні 1917 р. в промислових районах Донбасу та Придніпров'я було зосереджено понад 30 тис. більшовиків⁷, що складало більшу частину членів більшовицької партії, які працювали на Україні. Близько 3 тис. членів партії працювало в вели-

⁵ В. Ф. Солдатенко. Трибуна пролетарского интернационализма. Большевикская пресса Украины в борьбе за пролетарский интернационализм в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1977, стор. 45.

⁶ Підрахунки зроблені на основі «Видання творів В. І. Леніна на Україні», Х., 1971, стор. 18—19, 41—42; «УІЖ», 1971, № 11, стор. 141.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 225.

кому пролетарському центрі — Харкові⁸. Важливе значення для забезпечення перемоги соціалістичної революції на Україні мала та обставина, що в місті Києві, де дислокувалися штаб Київського військового округу та буржуазно-націоналістична Центральна рада, діяв 4-тисячний загін більшовиків⁹. Більшовицькі організації Харкова, Катеринослава, Донбасу, Києва, Одеси були не тільки багаточисельними, але і найбільш згуртованими.

Більшовики України були об'єднані в сотнях заводських, фабричних і залізничних організацій, в десятках районних, міських, двох губернських (Херсонській й Таврійській) організаціях. При комітетах найбільших партійних організацій діяли військові організації і групи латиських, польських, литовських і естонських революційних соціал-демократів. Дальшому згуртуванню більшовицьких сил, зростанню організованості і боєздатності партійних організацій України по втіленню в життя нової тактики, виробленої VI з'їздом партії, сприяло створення в липні 1917 р. на Україні двох великих обласних більшовицьких об'єднань: Південно-Західного краю і Донецько-Криворізької області, що полегшувало Центральному Комітету партії керівництво роботою місцевих організацій. Влітку 1917 р. почався процес створення сільських осередків, який особливо посилювався наприкінці року.

Головним завданням більшовицьких організацій на шляху до Жовтня була всебічна підготовка революційних сил, формування політичної армії соціалістичної революції і, передусім, виховання в душі високої свідомості й організованості гегемона революції — пролетаріату, покликаного згуртувати навколо себе союзників. «...На чергу дня нинішньої епохи ставиться, з об'єктивних умов, — писав у травні—квітні 1917 р. В. І. Ленін, — всебічна безпосередня підготовка пролетаріату до завоювання політичної влади для здійснення економічних і політичних заходів, які становлять зміст соціалістичної революції»¹⁰. З метою згуртування робітничого класу, його політичного виховання більшовики України, як і партія в цілому, провели плідну роботу по створенню і зміцненню пролетарських організацій: Рад, профспілок, фабзавкомів. Ударна міць робітничого класу концентрувалась в загонах Червоної гвардії, створенню і зміцненню якої більшовицька партія приділяла виключно велику увагу на протязі всього періоду підготовки соціалістичної революції, але особливо інтенсивно вона працювала в цьому напрямі після VI з'їзду РСДРП(б), який взяв курс на збройне повстання. У жовтні в бойових робітничих загонах на Україні налічувалося близько 20 тис. бійців¹¹. Про революційність пролетаріату України та його дії в класових битвах на шляху до Жовтня під керівництвом партії більшовиків свідчать значні успіхи в боротьбі за 8-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці і побуту, запровадження контролю за суспільним виробництвом і розподілом продуктів. Одночасно більшовицькі організації України докладали багато зусиль для розвитку революційної ініціативи селянства, для створення й зміцнення такої могутньої русійної сили соціалістичної революції, як союз робітничого класу й сільської бідноти. Поваленню капіталістичного ладу у великій мірі сприяла цілеспрямована робота більшовицьких організацій в армії. Пізніше, у лютому 1918 р., характеризуючи

⁸ В. Ф. Солдатенко. Більшовики України в боротьбі за створення політичної армії соціалістичної революції. — «Комуніст України», 1977, № 8, стор. 26.

⁹ Ю. М. Гамрецький. Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р. — «УІЖ», 1962, № 5, стор. 20.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 138.

¹¹ В. Верхась. Красная гвардия в Октябрьской революции, М., 1976, стор. 251—253.

об'єктивні передумови Жовтневої революції, В. І. Ленін писав: «Ми не тільки думали, ми твердо *знали*, на підставі досвіду *масових* виборів до Рад, що робітники і солдати у вересні і на початку жовтня у величезній більшості *вже* перейшли на нашу сторону. Ми знали..., що і в селянстві коаліція провалена — отже, наша справа *вже* виграла»¹².

Партія більшовиків очолила також демократичний рух трудящих за припинення імперіалістичної війни.

З метою залучення трудящих України до боротьби за перемогу соціалістичної революції виключно важливе значення мали розроблені Леніним теорія, програма і послідовна політика, яка провадилась більшовицькою партією з національного питання. Ленінська програма більшовицької партії з національного питання включала в себе, як відомо, такі найважливіші положення, як вимога повної рівності всіх націй і народностей; право на самовизначення; широка обласна автономія; послідовне проведення принципу пролетарського інтернаціоналізму; побудова єдиної робітничої партії, єдиних профспілок та інших організацій трудящих.

Перетворюючи в життя ленінську програму з національного питання, більшовики України домоглися усвідомлення широкими трудящими масами її інтернаціоналістської суті. Національно-визвольний рух трудящих України розвивався під зростаючим впливом ідеології й політики партії більшовиків, класової боротьби пролетаріату та разом з іншими революційними потоками був спрямований до єдиної мети — перемоги соціалістичної революції.

Трудящі України відкинули націоналістичну політику української буржуазії, яка переслідувала свої експлуататорські корисливі інтереси і прагнула представити себе керівником національно-визвольного руху. Особливо важливу роль в цьому відіграло те, що більшовики України за допомогою Леніна викрили справжню природу і класові цілі створеної в березні 1917 р. буржуазно-націоналістичної контрреволюційної Центральної ради. Остання, як відомо, об'єднувала представників української буржуазії, куркульства, верхів дрібної буржуазії та інтелігенції й за своїм класовим партійним складом, політичним цілям і практичним діям була соціально-однотипною з буржуазним Тимчасовим урядом, його місцевими органами. Прикриваючись національним забарвленням і «соціалістичною» фразеологією, вона підтримувала буржуазний Тимчасовий уряд, вірою і правдою служила класовим інтересам як української, так і російської буржуазії, не гребуючи у виборі найбільш підступними і огидними засобами і прийомами боротьби проти революційних робітників і селян. Вона всіляко прагнула звести визвольний рух мас до вимоги буржуазної автономії, розірвати єдиний революційний фронт з російськими робітниками й селянами і будь-що не допустити перемоги соціалістичної революції на Україні. Центральна Рада була одним із небезпечних вогнищ всеросійської контрреволюції.

Хід подій підтверджував правоту більшовиків, показував зрадницьку роль буржуазно-націоналістичних партій і Центральної ради, їх плазування перед контрреволюційним Тимчасовим урядом. Проте не всюди більшовики займали послідовну позицію в цьому питанні. Так, Київський комітет РСДРП(б) 9 серпня 1917 р. вирішив послати своїх представників до Центральної ради. Приймаючи таке рішення, його керівники (Г. Пятаков та ін.) не враховували нової політичної обстановки, нових форм і завдань, що випливали з курсу VI з'їзду партії на збройне повстання, а також того факту, що Центральна рада на той

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 335.

час перетворилась по суті в місцевий орган контрреволюційного Тимчасового уряду. Як показав наступний хід революційних подій, спроби угоди з Центральною радою, які здійснювалися після VI з'їзду партії, що взяв курс на збройне повстання, не могли принести і в дійсності не принесли реальних позитивних результатів, а лише породжували угодовські ілюзії. Так само слід розглядати і крок більшовиків Києва по відношенню до Центральної ради в жовтневі дні 1917 р.

Разом з тим, слід пікреслити, що не ці та інші окремі помилки, хоча вони і мали принциповий характер, були визначальними в оцінці діяльності більшовиків України. Головним і визначальним було те, що і в тих складних умовах більшовики України за допомогою Леніна, Центрального Комітету партії з величезною енергією, рішучістю і самовідданістю поглиблювали і розширювали свою роботу в масах, мобілізуючи їх на боротьбу за перемогу соціалістичної революції й побудову нового суспільства.

Робітничий клас, найширші трудящі маси України слідом за робітничим класом Росії пішли по славному шляху Жовтневої революції, за встановлення Радянської влади. «Завдяки перемозі Жовтневої революції, братерській допомозі великого російського народу, непорушній дружбі всіх націй і народностей нашої країни, — сказано в постанові ЦК Компартії України «Про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні», — український народ став повновладним господарем своєї долі»¹³. Але вільна Радянська Україна народжувалась у жорстоких сутичках революційних робітників і селян з протиборствующими силами старого світу. Говорячи про вірність українського народу ідеалам комунізму, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький підкреслював: «Народ наш усією душею сприйняв ідеї Леніна, ідеї Жовтня, сприйняв, як свою, революцію, її цілі і завдання — і тому відстоював їх не на життя, а на смерть»¹⁴. Переплетення класових і національних взаємовідносин, наявність значних військових формувань в руках експлуататорських класів, які чинили шалений опір і яких всіляко підтримував міжнародний імперіалізм, у великій мірі утруднював діяльність більшовицьких організацій України в боротьбі за встановлення Радянської влади, створення Української Радянської держави. Самовіддану боротьбу за владу Рад продовжували вести більшовики Донбасу, Катеринослава, Харкова. Великий вплив на завершення цієї боротьби мало збройне повстання в Києві, в якому вирішальну роль відіграли овіяні революційною славою робітники «Арсеналу», революційні солдати.

Знаменною віхою в історії українського народу став I Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 24—25 грудня 1917 року. З'їзд проголосив Україну Республікою Рад, прийняв рішення про встановлення федеративного зв'язку Радянської України з Російською Радянською Соціалістичною Республікою. Утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки зустріло повне схвалення і підтримку трудящих Радянської Росії. У телеграмі Ради Народних Комісарів говорилося: «Вітаючи утворення в Харкові справді народної Радянської влади... Рада Народних Комісарів обіцяє новому уряду братньої республіки повну і всемірну підтримку в справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народові України»¹⁵.

¹³ «Радянська Україна», 27 листопада 1977 р.

¹⁴ В. В. Щербицький. Під прапором Жовтня — до нових перемог. Доповідь на урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР. — «Радянська Україна», 24 грудня 1977 р.

¹⁵ Большевские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), К., 1962, стор. 23.

У рішеннях I Всеукраїнського з'їзду Рад втілені корінні інтереси і воля українського народу, закріплена перемога соціалістичної революції на Україні. «Ця перемога, — підкреслив В. В. Щербицький у доповіді на урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, — стала торжеством ленінських принципів інтернаціоналізму, торжеством національної політики Комуністичної партії»¹⁶.

Забезпечивши проведення I Всеукраїнського з'їзду Рад, мобілізували маси на здійснення його рішень, більшовицькі організації розгорнули боротьбу за повсюдне утвердження Радянської влади на Україні. В лютому 1918 р. в результаті воєнної та політичної поразки Центральної ради, Радянська влада була встановлена майже на всій території України. На цьому, як відомо, боротьба партії, в тому числі більшовицьких організацій України, за Радянську владу не закінчилась. Вона продовжувалась в роки іноземної воєнної інтервенції й громадянської війни. Не дивлячись на виключно складне становище, більшовицькі організації України, керовані Леніним, Центральним Комітетом, на тому крутому повороті історії були на висоті покладених на них відповідальних завдань, збагативши яскравими сторінками літопис Великого Жовтня, продемонструвавши ленінське мистецтво керівництва трудящими масами. У вогні класових битв, на барикадах революції кувалось і загартовувалось братерське єднання великого російського, українського та інших народів нашої Батьківщини. Все це разом взяте забезпечило перемогу Великого Жовтня й встановлення Радянської влади на Україні, вивело український народ на світлий шлях будівництва нового життя, піднесло його до вершин історичної творчості.

Коли ми з вершин розвинутого соціалізму оглядаємо етапи нашого шістдесятирічного розвитку, вивчаємо і аналізуємо кожний наступний рік, п'ятиріччя, десятиріччя від Великого Жовтня, узагальнюємо законодавчо закріплені в Новій Конституції СРСР всесвітньо-історичні звершення й підсумки революційно-перетворюючої діяльності нашої партії і народу, висвітлюємо сьогоднішній розквіт Радянської України, ми знову і знову повертаємося до джерел нинішніх звершень, до Жовтневої революції, віддаючи ще більшу данину поваги і безмежної вдячності тим революційним Прометейам, які на своїх плечах винесли основний тягар Великої Жовтневої революції — більшовицькій партії, в тому числі більшовицьким організаціям України. Вивчення досвіду їх боротьби за перемогу Жовтня на Україні розкриє нові грані історичної невмирущої діяльності, яку вели ленінська партія, в тому числі більшовицькі організації України за перемогу Великого Жовтня.

В. И. Юрчук

БОЛЬШЕВИСТСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНЫ В БОРЬБЕ ЗА ПОБЕДУ ВЕЛИКОЙ ОКТЯБРЬСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

В статье освещается деятельность большевистских организаций Украины по подготовке и осуществлению социалистической революции на Украине, показывается как в составе единой ленинской партии росли и крепились ряды большевистских организаций Украины, идейно воспитывались и политически закалялись большевики. В борьбе со всякого рода оппортунистами и ревизионистами они отстаивали чистоту марксизма-ленинизма, укрепляли идейное и организационное единство своих рядов, последовательно разоблачали антинародную политику буржуазных, мелко-буржуазных и буржуазно-националистических партий.

*

*

*

¹⁶ В. В. Щербицький. Під прапором Жовтня — до нових перемог. — «Радянська Україна», 24 грудня 1977 р.

ВСЕНАРОДНА БОРОТЬБА НА ОКУПОВАНІЙ РАДЯНСЬКІЙ ТЕРИТОРІЇ У СТРАТЕГІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні стала яскравим доказом міцності і життєздатності народженого Жовтнем суспільного і державного ладу, соціалістичної економіки, свідченням торжества ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності радянського суспільства, непорушної дружби народів СРСР, згуртованих навколо Комуністичної партії, безприкладного героїзму і мужності воїнів Радянської Армії, а також переваги військового мистецтва та стратегії Країни Рад.

Джерела і причини перемоги Союзу РСР, Радянської Армії над фашистською Німеччиною та її армією і значення в цьому нашій воєнній стратегії дістали своє відображення у радянській історіографії Великої Вітчизняної війни. Однак і досі майже не висвітлено ролі й місця у воєнній стратегії того періоду всенародної боротьби у ворожому тилу як складової частини війни радянського народу проти фашистів.

В даній статті робиться спроба розглянути це важливе питання хоча б у його загальних аспектах.

Сучасна радянська воєнно-історична наука визначає стратегію як найвищу галузь військового мистецтва, яка, виходячи з вимог державної політики, економічних та моральних можливостей своєї країни і країни противника, охоплює питання підготовки і використання у війні збройних сил, розробляє способи і форми ведення її і керівництва нею, а також забезпечення воєнних дій¹.

З часом слово «стратегія» стало вживатись і в інших сферах суспільного життя, зокрема, в політичній і революційній боротьбі трудящих. У політичній боротьбі воно означає керівництво нею з боку партій того чи іншого класу. «Тому політична стратегія і тактика, — відмічав у своїй праці В. С. Александров, — завжди партійні і виражають інтереси певного класу суспільства. Але тільки політична стратегія і тактика, яку виробляють комуністичні партії на основі об'єктивних законів розвитку суспільства, є справжня наука»².

Звідси випливає, що воєнна стратегія цілком і повністю залежить від політики, яку проводить та чи інша держава. У примітках до книги Клаузевіца «Про війну» В. І. Ленін підкреслював, що політика — це розум, війна ж лише знаряддя, а не навпаки. Отже, лишається тільки підпорядковувати воєнну точку зору політичній³.

¹ Історія війн и военного искусства, М., 1970, стор. 5—6.

² В. С. Александров. Марксистско-ленинская стратегия и тактика, М., 1970, стор. 7.

³ Див.: «Ленинский сборник» XII, стор. 437.

Саме відповідно до політики Комуністичної партії і Радянського уряду в роки Великої Вітчизняної війни, до поставлених політичних цілей в ній були визначені як загальні завдання, так і найефективніші способи і форми ведення боротьби, воєнних кампаній, стратегічних операцій, місце і роль всенародної боротьби у стратегії війни. Це зумовлювалося рядом особливостей, які не можна не враховувати при розгляді даного питання. Йдеться, зокрема, про величезну організаторську і політичну роботу партії, яка, враховуючи могутнє патріотичне піднесення населення, вже з самого початку війни доклала всіх зусиль до розгортання всенародного партизанського руху у ворожому тилу, а також про постійну бойову активність, цілеспрямованість, гнучкість у виборі форм і способів цієї боротьби, що давало можливість спиратись на неї як на бойову силу, здатну розв'язувати не лише тактичні, а й стратегічні завдання.

Стратегічне значення всенародної боротьби у Великій Вітчизняній війні полягало, насамперед, у тому, що ворог, захопивши радянські території, не міг вважати їх повністю підкореними. Весь час існувала загроза, якщо не втрати завойованих територій (як це було, коли там виникали партизанські краї), то явного саботажу з боку місцевого населення, невиконання ним наказів окупаційної адміністрації, ігнорування запроваджуваних порядків, що зумовлювало цілковиту неможливість використання загарбаних земель для відновлення сил гітлерівської армії, її постачання, а також розташованих на них підприємств — як баз по ремонту техніки тощо.

При з'ясуванні питання, що розглядається у статті, слід враховувати й іншу важливу обставину, на яку свого часу звертав увагу дослідник партизанського руху в тилу ворога В. Андріанов. «Слід відзначити, — пише він, — що місце партизанської боротьби у воєнній стратегії може бути різним. Історичний досвід показує, що у війнах (чи на окремих їх етапах), там, де партизанські дії були для однієї з сторін єдиною формою збройної боротьби, вони, по суті, становили основний зміст воєнної стратегії. Тут дії партизанів, які були єдиними збройними засобами політики тих чи інших партій, класів чи держав, мали прямий зв'язок з воєнною стратегією. У подібних умовах об'єктивно існувало поняття «стратегія партизанської боротьби» як теорія і практика організації і ведення бойових дій партизанськими силами на всій території країни, що її контролював ворог, в інтересах досягнення політичних цілей боротьби»⁴. Коли ж партизанська боротьба велася при наявності регулярної армії, відзначав В. Андріанов, то тут «дії партизанів займають підпорядковане щодо дій регулярних збройних сил місце. У цих війнах воєнна стратегія, як відомо, була єдиною. В подібних умовах мова йшла про стратегічне використання партизанських сил в інтересах операцій і кампаній, які проводилися регулярними арміями. Прикладом є Велика Вітчизняна війна»⁵.

В цілому погоджуючись з автором, треба, однак, зауважити, що хоч партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни відігравав допоміжну роль, а головна — належала Радянським Збройним Силам (і в цьому розумінні радянська воєнна стратегія у роки війни була єдиною), проте не можна відкидати наявності в цей час і стратегії суто партизанської боротьби, що входила до загальної стратегії на правах стратегії окремих видів збройних сил і виявлялась як у використанні під час здійснення воєнних операцій Червоної Армії партизанських сил і

⁴ В. Андріанов. Партизанская война и военная стратегия. — «Военно-исторический журнал», 1975, № 7, стор. 36—37.

⁵ Там же, стор. 37.

централізації керівництва ними, так і в теорії і практиці організації та ведення бойових дій партизанськими силами на території, захопленій ворогом «в інтересах досягнення воєнно-політичних цілей стратегічного значення»⁶.

Вміння повною мірою використати партизанські дії як стратегічний фактор збройної боротьби і забезпечення успіху у здійсненні тієї чи іншої операції або кампанії стало однією з важливих сторін мистецтва радянського воєнного керівництва в роки Великої Вітчизняної війни. Підкреслюючи велике значення всенародної боротьби у той період, Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський писав: «З досвіду своєї роботи в Генеральному штабі я можу з цілковитою на те підставою засвідчити, що партизанський рух і боротьба народу в тилу ворога грали роль важливого фактора у загальних стратегічних планах і розрахунках Радянського Верховного Головнокомандування і бралися до уваги при розробці великих наступальних операцій, які проводилися на окупованій території»⁷.

Основним видом воєнних дій Радянських Збройних Сил у роки війни був стратегічний наступ, який являв собою систему операцій групи фронтів, що проводились одночасно і послідовно як по фронту, так і в глибину. З дев'яти воєнних кампаній, проведених за весь період війни, сім були наступальними⁸. У кожній з них Червона Армія здійснила ряд великих операцій групи фронтів, що становили зовсім нову форму стратегічних дій. Ця форма визначала і роль всенародної боротьби в останніх, методи й напрямки її розгортання на користь армії. Найхарактерніші з них: розклад прифронтового тилу ворога перед наступом, безпосередня тактична взаємодія в ході оволодіння тим чи іншим об'єктом або під час розгрому гітлерівського угруповання, ведення розвідки і руйнування головних ворожих магістралей, що вели до лінії фронту. Важливими були операції партизанів і підпільників перед початком наступу наших військ. Вони набули розвитку як один із видів стратегічних дій.

Як свідчить досвід Великої Вітчизняної війни, своєчасне і вміле використання партизанського руху, навіть при невеликому його розвитку, значною мірою сприяло успіхові бойових операцій наших частин. Особливо цінними були такі головні особливості цього руху, як мобільність, здатність у короткі строки дезорганізувати прифронтовий тил ворога, утруднити постачання його військ, примусити відтягнути на себе значну їх кількість у найвідповідальніші моменти наступальної операції Червоної Армії і таким чином ослабити ворожий опір. Це поєднання дій партизанів і регулярних військ забезпечувало певну універсальність збройної боротьби радянського народу (усіх її складових частин) проти фашистських загарбників, давало можливість досягти стратегічних цілей у глибині фронту.

Важливе стратегічне значення всенародної боротьби полягає і в тому, що партизани і підпільники, перебуваючи в тилу ворога, зокрема, в зоні перегрупувань його військ, по суті, позбавляли можливості вороже командування тримати в таємниці передислокацію його армії, а тим самим і підготовку намічуваних операцій. «Фашистам,— підкреслюється в «Історії другої світової війни»,— майже не вдавалося приховати від партизанської розвідки, а отже, і від радянського командування, перегрупування своїх військ»⁹. У 1944 р. лише партизани України

⁶ Война в тылу врага. вып. 1, М., 1974, стор. 100.

⁷ А. Василевский. Краткая энциклопедия Великой Отечественной войны.— «Коммунист», 1970, № 8, стор. 112.

⁸ История войн и военного искусства, стор. 402.

⁹ История второй мировой войны. 1939—1945, т. 8, М., 1977, стор. 165.

61 раз повідомляли командування про концентрацію в тому чи іншому районі ворожих військ, 225 разів — про перегрупування сил противника, 374 — про місцеперебування його штабів і чисельність гарнізонів у містах і населених пунктах¹⁰.

Таким чином, історичні факти свідчать про те, що в роки Великої Вітчизняної війни на радянсько-німецькому фронті у зв'язку з широкою розвідувальною діяльністю народних месників ворогові було незрівнянно важче зберегти стратегічну раптовість наступу. Він розумів це і тому намагався якнайбільше зосередити каральних сил у зоні їх дій. Проте усіх цих сил було явно недостатньо, і гітлерівське командування почало скорочувати час перебування своїх військових резервів у партизанських зонах, оберігаючи їх від розкладу.

Радянське командування регулярно одержувало дані про протиповітряну оборону противника навколо великих міст, шляхів, аеродромів та інших стратегічних об'єктів, що було важливо для нашої авіації. Велику цінність становили розвідповідомлення про інженерні споруди ворожої оборони, систему вогню. Все це враховувалося Ставкою як при плануванні і підготовці наступальних операцій, так і в ході бойових дій фронтів і армій. Оцінюючи значення партизанської боротьби, яка велася у ворожому тилу під керівництвом Комуністичної партії, в реалізації стратегічних планів радянського командування, М. І. Калінін писав навесні 1942 р.: «Допомога партизанів Червоній Армії в її боротьбі з німцями величезна, і удари партизанських загонів по фашистах набувають дедалі більшого значення у стратегії війни»¹¹.

У зв'язку з великою довжиною лінії фронту, а також у багатьох випадках значною віддаленістю від нього вогнищ партизанського руху, різноманітністю завдань, що стояли перед нашою армією в ході війни, стратегічна взаємодія являла собою надзвичайно складну проблему. Суть цієї стратегічної взаємодії полягала у погодженні зусиль партизанських формувань і частин Червоної Армії, які діяли на одній чи різних ділянках фронту; у визначенні часу, місця, ролі і завдань кожного з них в операції; форм ведення дій, послідовності розв'язання завдань. Завдяки існуванню спеціальних органів по керівництву партизанською боротьбою (штабів, представництв та ін.), які були тісно зв'язані з військовим командуванням і часто діяли під його керівництвом, ця стратегічна проблема була розв'язана.

Найбільших успіхів в організації взаємодії партизанів з частинами Червоної Армії було досягнуто в період здійснення наступальних операцій наших військ. На той час було проведено ряд важливих заходів щодо посилення партійного і воєнного керівництва партизанською боротьбою. У 1942 р. були сформовані й розгорнули свою роботу Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) при Ставці Верховного Головнокомандування, республіканські й обласні штаби, їх представництва при Військових радах фронтів. Боротьбою партизанських формувань і діяльністю підпільних організацій на місцях майже повсюдно керували підпільні обкоми, міськкоми, міжрайкоми і райкоми партії. Їм активно допомагали комсомольські підпільні органи. Їх діяльність, як і партизанських штабів, спрямовувалася ЦК ВКП(б), ЦК Компартій союзних республік.

Таким чином була вироблена гнучка система керівництва партизанським рухом, при якій, як зазначав начальник ЦШПР П. К. Пономаренко, Центральний, республіканські й обласні (військові) штаби своєю оперативною діяльністю могли найкраще сприяти здійсненню заходів

¹⁰ Там же.

¹¹ М. І. Калінін. О партизанской борьбе. — «Известия», 16 травня 1942 р.

партійних органів, що очолювали боротьбу в тилу ворога, а також задовольнялися вимоги фронтів і армій, зацікавлених у розвитку партизанського руху з метою безпосередньої підтримки Червоної Армії¹². Спираючись на представництво Центрального і республіканських штабів, які тримали по радіо зв'язок з партизанськими загонами і з'єднаннями, командуючі фронтами мали можливість організовувати оперативну й тактичну їх взаємодію з регулярними військами, що сприяло вирішенню стратегічних задумів. Вони «...могли, — підкреслював він, — у потрібний момент спрямовувати удари партизанів по найбільш вразливих, найбільш важливих з точки зору операцій фронту місцях тилу противника, запобігати шаблонові, ув'язувати дії партизанів зі строками і темпами наступальних операцій. Організація цієї взаємодії легко переносилася з ланки штаб фронту — партизани в ланки штаб армії — партизани, штаб корпусу — партизани, дивізія — партизани. Це мало виняткове значення в момент здійснення загальних операцій»¹³.

Така організація виключала розбіжність у керівництві військовими діями і постановці тактичних завдань. Це змушені були визнати й буржуазні дослідники радянського партизанського руху, зокрема Ч. О. Діксон і О. Гейльбрунн. У своїй книжці «Комуністичні партизанські дії» вони писали, що вироблена система керівництва радянським партизанським рухом свідчить про «гнучкість організаційної структури партизанських сил», що така «організація ніскільки не знижувала боєздатності радянських партизанів. Партизани завжди були готові виконати будь-яке завдання армії, партії або штабу»¹⁴.

У забезпеченні постійної взаємодії партизанів з військами Червоної Армії величезну роль відіграв наказ № 189 Народного комісара оборони Союзу РСР Й. В. Сталіна від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху», в якому зазначалося, що «розгром німецьких армій може бути здійснений лише одночасними бойовими діями Червоної Армії на фронті й могутніми, безперервними ударами партизанських загонів по ворогу з тилу»¹⁵. В наказі наголошувалося, що партизанський рух «стає однією з вирішальних умов перемоги над ворогом» і тому він «має стати всенародним»¹⁶. В ньому були також сформульовані основні завдання партизанських дій: руйнування ворожого тилу, ліквідація його штабів та інших військових установ, виведення з ладу залізниць і мостів, підпалення і висадження в повітря складів та казарм, знищення живої сили противника, захоплення в полон та знищення представників гітлерівської влади та ін. Наказ вимагав: «Партизанським загонам і окремим бійцям-партизанам вести безперервну розвідувальну роботу в інтересах Червоної Армії»¹⁷.

Після видання цього наказу завдяки повсякденному керівництву Комуністичної партії всенародна боротьба в тилу ворога піднялася на новий, вищий ступінь і стала важливим воєнно-політичним фактором. Для неї тепер характерні були виняткова активність і результативність бойових дій, вмiла і чітка взаємодія з частинами Червоної Армії. З розвитком наступальних операцій радянських військ бойові дії партизанів почали вестися не тільки на території тієї чи іншої загарбаної ворогом області: вони охопили майже всю окуповану ним територію. Виходячи

¹² Партия во главе народной борьбы в тылу врага. 1941—1944 гг., М., 1976, стор. 204.

¹³ Там же.

¹⁴ Ч. О. Діксон, О. Гейльбрунн. Коммунистические партизанские действия, М., 1957, стор. 91.

¹⁵ «Военно-исторический журнал», 1975, № 8, стор. 62.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, стор. 64.

з цього, до середини 1943 р. на Україні і Білорусії в боротьбі з народними месниками гітлерівцям доводилося тепер це брати до уваги і відповідно зосереджувати свої каральні сили. Саме розширення в роки Великої Вітчизняної війни сфери і території дій патріотів у тилу фашистів зумовило піднесення всенародної боротьби до стратегічного рівня.

Поряд з діями по висадженню в повітря мостів, мінуванню шляхів, виведенню з ладу ділянок залізниць, нападами на окупаційну адміністрацію партизани і підпільники організовували різні диверсії, всіляко допомагаючи Червоній Армії у здійсненні наступальних операцій, розгромі гарнізонів ворога, визволенні від нього міст і населених пунктів. Забезпечення партизанів радіозв'язком, поліпшення їх матеріально-технічного постачання дали можливість ставити перед ними відповідальні завдання з урахуванням задумів фронтових операцій і воєнних кампаній в цілому. Вдосконалення системи партійного керівництва партизанською боротьбою створило необхідні умови для її організованого розгортання не лише у прифронтових областях, а й на значному віддаленні від лінії фронту, в глибині ворожого тилу.

З весни 1943 р. починають систематично розроблятися плани оперативного використання великих угруповань партизанських сил у масштабі всієї окупованої території як на тривалий період, так і в рамках проведення окремих операцій радянських військ. Завдяки цьому дії партизанів набули більш цілеспрямованого характеру. За даних умов партизанський рух ставав важливим фактором не лише воєнно-політичного, а й стратегічного значення, який враховувався Ставкою Верховного Головнокомандування при плануванні усіх бойових операцій. «З переходом Червоної Армії в наступ, — підкреслюється у книзі «Воєнна стратегія», — партизанський рух з кожним днем розгортався все ширше і ширше й набував дедалі організованішого характеру. Центральний Комітет Комуністичної партії і Ставка Верховного Головного Командування подавали партизанам постійну допомогу, планували і спрямовували діяльність партизанських загонів і з'єднань, погоджуючи їх дії з діями Червоної Армії. З 1943 року партизани брали активну участь у всіх операціях радянських військ, здійснюючи свої дії в оперативній і тактичній взаємодії з наступаючими радянськими військами»¹⁸.

В зимовому наступі кінця 1942 р. — початку 1943 р., у битвах під Курськом і за Дніпро, у боях за визволення Правобережної України, Білорусії та Прибалтики активну участь брали великі партизанські з'єднання. Їх дії в цих операціях мали чітко виражений наступальний характер. Під час підготовки наступу радянських військ стало ширше практикуватися перегрупування партизанських сил. Військові ради фронтів заздалегідь ставили перед партизанами конкретні завдання, зокрема щодо посилення ударів по гарнізонах, штабах, воєнних об'єктах ворога, активізації підриву його ешелонів, руйнування шляхів сполучення з метою послаблення обороноздатності противника, сковування його резервів і дезорганізації тилу. Особливо яскраво це виявилось під час Курської битви та загального наступу Червоної Армії влітку і восени 1943 р. У липні 1943 р. в розпалі боїв під Курськом ЦК ВКП(б) і Ставка Верховного Головнокомандування на пропозицію ЦШПР дали дозвіл на проведення силами партизанів з метою дезорганізації воєнних перевозок ворога одночасної і повсюдної операції по руйнуванню рейок на залізничних шляхах, розташованих на окупованих територіях, що увійшла в історію як «Рейкова війна»¹⁹.

¹⁸ Военная стратегия, М., 1963, стор. 207.

¹⁹ История второй мировой войны. 1939—1945 гг., т. 7, М., 1976, стор. 306.

Для забезпечення раптовості ця операція почалася у точно визначений час — в ніч на 3 серпня 1943 р. за умовним сигналом ЦШПР. Близько 100 тис. партизанів і підпільників України, Білорусії, Ленінградської, Калінінської, Смоленської і Орловської областей на фронті в 100 км захопили раніше намічені ділянки шляхів, зруйнували їх залізничне полотно, шляхове господарство, порушили та вивели з ладу рухомий склад і систему водопостачання. За одну ніч було знищено понад 42 тис. рейок²⁰. У наступні дні сила ударів партизанів, як і передбачалося, весь час наростала. До 31 серпня кількість підірваних рейок досягла понад 171 тис., а до 15 вересня — 214 705²¹. Історія воєн ще не знала таких великих спланованих ударів партизанів по ворожих тилах. 31 серпня командир корпусу охоронних військ групи армій «Центр» доповідав командуванню, що «наступ одразу всіх партизанів ще раз свідчить про наявність твердого військового командування, яке ставить дедалі більші завдання. Тільки за один місяць число підривів у 30 разів більше, ніж за цілий рік»²². У перемогу під Курськом, підкреслюється у книзі «Воєнна історія», «...внесли свій вклад і радянські партизани. Завдаючи ударів по ворогу з тилу, вони сковували великі сили противника, порушували перегруповання його військ і підвезення резервів»²³.

Здійснення операції такого масштабу стало можливим завдяки всенародному характерові партизанського руху і централізованому керівництву ним, доведеному до стратегічних масштабів, яке давало можливість спланувати і матеріально забезпечити дії партизанів на величезній території. Відзначаючи зростий рівень керівництва партизанською боротьбою на той час, її стратегічну роль у великих воєнних кампаніях, гітлерівський генерал Рендулич писав: «Централізованість керівництва партизанськими загонами була очевидною, бо при підготовці і проведенні будь-якого значного наступу німецьких чи російських військ партизани в цьому районі негайно активізували свої дії... Ці дії стали великим тягарем для армії і являли собою чималу небезпеку. Ні на якому іншому театрі воєнних дій не було такої тісної взаємодії між партизанами і регулярною армією, як на російському»²⁴.

Операція «Рейкова війна», в якій широку участь брало місцеве населення, свідчила не лише про її воєнно-стратегічний характер, а й про високий політичний рівень всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників.

У період, коли Червона Армія, розвиваючи наступ, підходила до Дніпра, за наказом ЦШПР на ворожих комунікаціях почалася друга операція по руйнуванню шляхів, яка дістала назву «Концерт». Вона тривала до кінця 1943 р. В ході цієї операції ворог зазнав значних втрат, зокрема було зруйновано 148 557 залізничних колій, у зв'язку з чим на 40 % скоротилися його воєнні перевозки до лінії фронту²⁵.

Протягом 1943 р. партизани і підпільники майже у 5 разів більше, ніж за попередній рік, підірвали гітлерівських ешелонів, у стільки ж разів більше зруйнували гарнізонів, штабів та інших воєнних об'єктів ворога, у 4 рази більше знищили його живої сили²⁶. Цим самим було внесено вагомий вклад у справу забезпечення корінного перелому в ході війни.

²⁰ Там же, стор. 307.

²¹ Там же.

²² Там же, стор. 307—308.

²³ Военная история, М., 1971, стор. 207.

²⁴ Итоги второй мировой войны. Сборник статей, М., 1957, стор. 147.

²⁵ История второй мировой войны, т. 7, стор. 308; М. П. Скирдо. Народ, армия, полководцы, М., 1970, стор. 87.

²⁶ История второй мировой войны, т. 7, стор. 315.

У той час лінія фронту наблизилася до основних районів базування партизанських угруповань, що створило, як відзначається у книзі «Історія другої світової війни», «нові сприятливі умови для налагодження більш тісного і регулярного зв'язку військових рад, штабів і політорганів діючої армії з керівництвом партизанських формувань, для організації взаємодії партизанів з військами. Фронтове і армійське командування могли тепер подавати партизанам необхідну матеріальну допомогу, постачати їх зброєю, боеприпасами, медикаментами та іншим воєнним майном, чим раніше займалися головним чином Центральний і республіканські штаби партизанського руху»²⁷.

Основна стратегічна роль всенародної боротьби в дальшому розвитку воєнних дій по повному вигнанню ворога за межі Радянського Союзу полягала у забезпеченні таких умов, які б найкраще сприяли швидкому й успішному просуванню наших військ до кордонів країни. Коли Червона Армія наближалася до районів дій партизанів, вони подавали їй безпосередню допомогу в рамках тактичної взаємодії. «Партизани посилювали удари по противнику з тилу, допомагали нашим воїнам, — говориться в «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941—1945 рр.», — проривати з ходу оборонні рубежі, відбивати контрудари, долати річки й інші перешкоди. Вони сприяли Червоній Армії в оточенні і знищенні фашистських угруповань, в оволодінні населеними пунктами (в тому числі й великими), разом з нею переслідували ворога, забезпечували відкриті фланги частинам, що наступали, та ін.»²⁸. Важливі завдання розв'язували в той час партизани і щодо перекриття шляхів відходу ворога.

Їх дії сприяли значному успіхові Червоної Армії у здійсненні завдань по розгрому таких сильних стратегічних угруповань фашистів, як «Центр» і «Північна Україна». Зокрема, під час підготовки і проведення Білоруської операції майже всі військові резерви ворожого угруповання армій «Центр» змушені були вести боротьбу з 143-тисячною армією білоруських партизанів²⁹. Напередодні операції за єдиним планом радянського командування було організовано великі диверсії партизанів на залізницях в тилу цього угруповання, в результаті чого тільки в ніч на 20 червня було підірвано близько 40 тис. рейок. Начальник ворожих воєнних перевезень полковник Теске писав з цього приводу: «...Перед загальним наступом росіян на ділянки угруповання армій «Центр», в кінці червня 1944 р., величезний відволікаючий партизанський наліт на всі важливі шляхи на кілька днів позбавив німецькі війська будь-якого управління... Сполучення на багатьох шосейних шляхах через нальоти партизанів могло здійснюватися лише вдень і тільки в супроводі озброєного конвою»³⁰.

Погоджуючи свої дії з наступаючими військами, партизани подавали неоціненну допомогу арміям фронтів у розгромі ворога в Білорусії. Радянська воєнна історія визначає: «Білоруська операція — класичний зразок погоджених ударів Червоної Армії і партизанських з'єднань. Участь партизанів у цій операції — фактор величезного політичного і оперативного-стратегічного значення»³¹. Ця оцінка може бути віднесена і до дій партизанів й на інших ділянках радянсько-німецького фронту.

Перетворення всенародної боротьби в ході Великої Вітчизняної війни у важливий стратегічний фактор стало можливим завдяки муд-

²⁷ История второй мировой войны, т. 8, стор. 159—160.

²⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 6, М., 1965, стор. 266.

²⁹ История войн и военного искусства, стор. 265.

³⁰ Итоги второй мировой войны, стор. 407.

³¹ История войн и военного искусства, стор. 284.

рому керівництву Комуністичної партії, багатогранній діяльності підпільних партійних органів, партійних організацій партизанських загонів і з'єднань. Партійні організації, діючи у винятково важких умовах, вели величезну організаторську й виховну роботу серед партизанів і місцевого населення, вміло керували їх боротьбою в тилу ворога. Вже на самому початку Великої Вітчизняної війни, виходячи з її всенародного характеру, Комуністична партія визначила роль і місце широких народних мас у боротьбі проти ворога безпосередньо в його тилу, очолила цю боротьбу і розвинула до стратегічного рівня, перетворивши у важливий фактор перемоги.

Ось що змушений був визнати, говорячи про значення партизанського руху в розгромі фашизму, гітлерівський генерал Рендулич: «Історія воєн не знала жодного прикладу, коли партизанський рух відіграв би таку ж велику роль, яку він відіграв в останній світовій війні. За своїми розмірами він являв собою щось зовсім нове у воєнному мистецтві. За тим величезним впливом, який він виявив на фронтові війська і на проблеми постачання, роботу тилу і управління в окупованих районах, він став частиною поняття тотальної війни...»³². Це визнання кадрового військового фашистської армії зроблене ним і на підставі розвитку всенародної боротьби на тимчасово окупованих територіях СРСР та її ролі в переможному завершенні радянським народом війни з німецько-фашистськими загарбниками.

Вказуючи на важливе значення у Великій Вітчизняній війні партизанського руху як стратегічного фактора, В. Андріанов констатує: «У ході війни радянські партизани вивели з ладу таку кількість гітлерівців і бойової техніки, що її вистачило б на комплектування великого стратегічного угруповання ворога. Цілком очевидно, що ці показники виходять за рамки тактики й оперативного мистецтва і набувають стратегічного смислу»³³. За час окупації вони досягли вражаючих цифр. Лише партизани і підпільники України за цей період знищили близько півмільйона гітлерівських солдатів і офіцерів, розгромили 467 ворожих гарнізонів, комендатур, штабів, кушів поліції, пустили під укіс 4959 ешелонів з військами і бойовою технікою ворога, підірвали 1566 танків і бронемашин, 211 літаків та багато іншої бойової техніки, спалили і зруйнували 461 воєнне підприємство, 915 складів з воєнним майном, 248 вузлів зв'язку, 44 залізничні вузли, 607 залізничних мостів, пошкодили до 2 тис. км телефонно-телеграфного зв'язку³⁴. Партизани Білорусії також знищили близько півмільйона ворожих солдатів і офіцерів, розгромили 948 гарнізонів і штабів, 29 залізничних станцій, підірвали більш як 300 тис. рейок, пустили під укіс 11 128 військових ешелонів, 34 бронепоезди ворога та ін.³⁵ Величезних втрат завдали ворогові й партизани та підпільники окупованих областей РРФСР, Литви, Латвії та Естонії.

Стратегічна роль всенародної боротьби визначалася не лише безпосередніми втратами ворога в ній, а й здійснюваними радянськими патрістами саботажем і зривом воєнних, економічних і політичних планів гітлерівців на окупованій території, на які останні покладали велику надію. Адже відповідно до цього всі ресурси загарбаних земель мали бути використані для постачання фашистської армії, посилення воєн-

³² Итоги второй мировой войны, стор. 135.

³³ В. Андріанов. Партизанская война и военная стратегия.— «Военно-исторический журнал», 1976, № 7, стор. 33.

³⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 3, К., 1975, стор. 402.

³⁵ Гісторыя Беларускай ССР у п'яці тамах, т. 4, Мінск, 1975, стор. 588.

ного потенціалу Німеччини³⁶. «Війну можна вести лише за умови, коли... всі німецькі збройні сили зможуть постачатися продовольством за рахунок Росії»,— вказувалося у «Принципах економічної політики на Сході», затверджених гітлерівським керівництвом 2 травня 1941 р.³⁷ І ця важлива для окупантів умова була зірвана.

Своїми рішучими бойовими діями, що не припинялися ні вдень, ні вночі, партизани і підпільники, всі радянські патріоти систематично розхитували ворожий тил, створювали нестерпну для окупантів обстановку постійної тривоги, неспокою й невпевненості.

Посилення ролі всенародної боротьби як стратегічного фактора у війні виявилось і в тому, що, починаючи з літа 1942 р., гітлерівське командування постійно використовувало для боротьби з народними месниками 10% усіх своїх сухопутних сил³⁸. Тільки на Україні для боротьби проти партизанів і підпільників, а також для охорони свого тилу окупанти змушені були постійно тримати велику кількість військ: у 1941 р.— близько 50 тис. чол., у 1942 — 120 тис., у 1943 — 424 тис., у 1944 р. — 192 тис. чол.³⁹ Гітлерівці влаштовували проти патріотів великі каральні експедиції, в яких брали участь регулярні війська з танками, артилерією, літаками. Одними з найбільших таких операцій були, зокрема, в Білорусії: «Гамбург», «Альтона», «Берта», «Кнехт», «Строкатий дятел», «Болотна лихоманка», «Трикутник», «Герман», «Коттбус», «Франц»; на Брянщині: «Циганський барон», «Вільний стрілець», «Травнева гроза», «Зимові чари», «Дятел», «Реп'ях», «Пташиний спів»; на Орловщині: «Реп'ях II», «Фріц», «Зима у лісі» та ін. Незважаючи на жорстокість, з якою ці операції проводилися, фашистам не тільки не вдалося придушити народну боротьбу у згаданих районах, а й перешкодити її дальшому розгортанню. Радянські люди у тилу ворога й далі завдавали відчутних ударів фашистам, що сприяло їх якнайшвидшому вигнанню за межі Батьківщини.

Таким чином, всенародна боротьба у стратегії Великої Вітчизняної війни відіграла роль важливого стратегічного фактора. Здійснення цієї її ролі забезпечувалося високим моральним духом радянських людей, які хоч і були захоплені ворогом, але не підкорилися йому, мудрим керівництвом Комуністичної партії, що спрямовувала всі зусилля партизанів і підпільників, як і Червоної Армії, всього радянського народу, на досягнення єдиної мети — повної перемоги над гітлерівською Німеччиною.

В. А. Замлинский

ВСЕНАРОДНАЯ БОРЬБА НА ОККУПИРОВАННОЙ СОВЕТСКОЙ ТЕРРИТОРИИ В СТРАТЕГИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В статье раскрывается значение всенародной борьбы в войне советского народа с фашистскими захватчиками как важнейшего военно-политического фактора, составной части советской стратегии Великой Отечественной войны.

³⁶ Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.), М., 1968, стор. 28—30.

³⁷ Война в тылу врага, стор. 334.

³⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 6, стор. 281.

³⁹ М. В. Коваль. Все — для победы. Подвиг трудящихся Украины у Великой Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970, стор. 114.

Методологія і методика історичних досліджень

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В РАДЯНСЬКОМУ ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ

Кожній суспільно-економічній формації властивий свій спосіб життя людей. Будучи в антагоністичних формаціях зовсім не однаковим для представників різних класів, він водночас має специфічні, лише йому притаманні риси, які відрізняють його від форм і умов життєдіяльності людей в суспільстві іншої формації. «...Спосіб виробництва треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів, — вказували К. Маркс і Ф. Енгельс. — Ще в більшій мірі, це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний *спосіб життя*»¹.

Генезис того чи іншого способу життя людей тісно пов'язаний із загальними закономірностями виникнення й розвитку відповідної йому суспільно-економічної формації. Це повною мірою стосується й соціалістичного способу життя, який почав формуватися в Радянській країні відразу ж після встановлення в ній диктатури пролетаріату. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслював на XXV з'їзді партії, що одним з головних підсумків пройденого батьківщиною Жовтня шляху є наш радянський спосіб життя: «Атмосфера справжнього колективізму і товариськості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими, — такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності»².

Відповідно до настанов XXIV і XXV з'їздів КПРС радянські філософи, економісти, соціологи широко досліджують проблематику соціалістичного способу життя. Тим часом історичних праць на цю тему майже немає. Відсутні, зокрема, дослідження про генезис життєвого укладу радянських людей, про розвиток нового способу життя на окремих етапах соціалістичного й комуністичного будівництва, серед різних класів і соціальних груп. Одному з важливих у теоретичному відношенні історичних аспектів цієї актуальної проблеми — формуванню елементів соціалістичного способу життя в доколгоспному селі — присвячено дану статтю.

В усіх антагоністичних суспільно-економічних формаціях село відрізнялося від міста як низьким рівнем розвитку продуктивних сил, так і культурно-побутовими умовами. Ці відмінності мали характер справжньої протилежності, зародження якої К. Маркс і Ф. Енгельс відносили ще до епохи переходу від племінного ладу до держави³. Надзвичай-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 98.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 46.

но посилювалося відставання села при капіталізмі, коли виникла велика машинна індустрія, яка, за словами В. І. Леніна, створює «...особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що відрізняється від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних»⁴.

Звичайно, капіталістичні відносини проникали і в село. «...Землеробський капіталізм уперше підірвав віковий застій нашого сільського господарства, дав величезний поштовх перетворенню його техніки...», — відзначав В. І. Ленін⁵. Однак у Росії розвиток капіталізму на селі гальмували феодално-кріпосницькі пережитки, внаслідок чого трудящий селянин страждав не тільки від гніту капіталізму, але й від недостатнього розвитку останнього. В. І. Ленін у газеті «Искра» (квітень 1901 р.) писав, що «селянин був доведений до злидарського рівня життя: він жив в одному приміщенні з худобою, одягався в лахміття, харчувався лободою... Селяни голодували хронічно і десятками тисяч умирали з голоду та епідемій під час неврожайів, які верталися все частіше й частіше»⁶.

Антагонізм між поміщиками і буржуазією, з одного боку, і широкими верствами сільських трудівників, — з другого, був головним складовим елементом протилежності між містом і селом у соціальній сфері. Однак і після ліквідації панівних класів у ході пролетарської революції ця протилежність продовжувала існувати, проявляючись у рівні розвитку продуктивних сил, характері праці, розвитку культури, у ступені соціальної активності трудящих міста і села. Остаточно знищити її могла тільки соціалістична реконструкція сільського господарства у поєднанні з культурною революцією. Саме таку мету поставив після завоювання політичної влади робітничий клас, керований Комуністичною партією. В партійній програмі, прийнятій у березні 1919 р. VII з'їздом РКП(б), проголошувалося, що «...РКП вбачає у знищенні цієї протилежності одно з корінних завдань комуністичного будівництва...»⁷. Виступаючи з доповіддю про роботу ВЦВК і Раднаркому (лютий 1920 р.), В. І. Ленін говорив: «...Ми покажемо, що ми вміємо перейти... до завдань переведення всієї Росії на вищу технічну базу, яка усуне рознь між містом і селом і дасть змогу цілком і рішуче подолати ту відсталість, ту роздробленість, розпорошеність, темноту сільську, яка є головною причиною всієї косності, всієї відсталості, всього пригнічення до цього часу»⁸.

Отже, в ліквідації протилежності між містом і селом полягало одне з основних завдань соціалістичних перетворень, здійснюваних у Радянській країні. Тому новий спосіб життя, на відміну від життєвого укладу попередніх суспільно-економічних формацій, уже на своїх початкових стадіях складався як однотипний для всіх трудящих класів. Разом з тим самий факт існування згаданої протилежності у перехідний від капіталізму до соціалізму період означав, що темпи становлення соціалістичного способу життя не могли бути однаковими у різних соціальних середовищах — серед робітничого класу і селянства. Зокрема, протягом першого десятиріччя перехідного періоду, тобто до початку масової колективізації сільського господарства і ліквідації куркульства як класу, на селі могли виникнути лише окремі елементи нового життєвого укладу.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 518.

⁵ Там же, стор. 297.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 411.

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...), ч. I, К., 1954, стор. 397.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 106.

Формування соціалістичного способу життя у місті й на селі забезпечувалося міцним союзом робітничого класу і трудового селянства. Револьюційному пролетаріатові союз із селянством, яке становило величезну більшість населення країни, давав тверду гарантію непереможності справи соціалізму. З свого боку, селяни змогли здійснити віковічні прагнення про господарювання на землі, яку вони обробляли, про знищення соціального гноблення лише завдяки єдності дій з робітничим класом.

Після Жовтневої революції перерозподіл сільськогосподарських угідь відбувся не тільки шляхом ліквідації поміщицького землеволодіння, а й за рахунок передачі трудовому селянству частини куркульських площ, що перевищували прийняту в даній місцевості трудову норму. В результаті соціальна структура аграрних відносин зазнала величезних змін. «Селянство, — вказував В. І. Ленін, — стало далеко більш середнім, ніж раніше, суперечності згладились, земля поділена в користування далеко більш зрівняльне, куркуль підірваний і в значній частині експропріований...»⁹.

Вирішальне посилення середняцької групи селянства (на Україні, наприклад, вона зросла до 70% проти 30—35% до революції) відбувалося двома шляхами: по-перше, в число середняків перейшла більшість бідноти; по-друге, частина куркулів перетворилася на заможних середняків внаслідок вилучення у них лишків землі і реманенту. Звичайно, в умовах панування дрібнотоварного виробництва соціальна диференціація селянства тривала, незважаючи на політику обмеження куркуля і надання державою всебічної допомоги бідноті. Однак характер цієї диференціації став іншим: кількість куркульських господарств за рахунок найзаможніших середняцьких поступово зростала, а число бідняцьких господарств скорочувалося, причому менша їх частина пролетаризувалася, а більша — переходила в групу середняків¹⁰.

Під час революції і громадянської війни союз робітничого класу і трудового селянства був насамперед союзом політичним. Щоб захистити завоювання Жовтня, Радянська влада змушена була заборонити приватну торгівлю і вилучати у селян всю товарну частину сільськогосподарської продукції. Це негативно відбилося на селянському господарстві, але селяни на власному досвіді переконувалися, що політика воєнного комунізму — єдиний спосіб уникнути реставрації буржуазнопоміщицької власності і вистояти у боротьбі з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією. Та в мирних умовах політичний союз робітничого класу і селянства треба було доповнити союзом економічним, тобто побудувати взаємовідносини між містом і селом на єдино можливій для мільйонів дрібних селянських господарств товарній основі. Тому в березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) за ініціативою В. І. Леніна прийняв рішення про запровадження нової економічної політики, яка допускала приватну торгівлю та інші форми підприємницької діяльності. Це неминуче призводило до певного пожвавлення капіталістичних елементів. Однак основним у неї була економічна змика міста і села. Неп був єдино правильною політикою, що забезпечувала економічно і політично можливість побудови соціалізму в дрібноселянській країні. Капіталістичний уклад, що з'явився на деякий час, мав цілком окреслені межі. «...Рамки для нього, — писав В. І. Ленін, — поставлені у нас (експропріацією поміщиків і буржуазії в економіці, робітничо-селянською владою в політиці) досить вузькі, досить «помірні»¹¹.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 52.

¹⁰ Див.: КПРС в резолюціях..., ч. II, К., 1954, стор. 439.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 212.

Революційні перетворення в аграрному ладі дістали закріплення в земельному кодексі 1922 р. В ньому, зокрема, було підтверджено висунутий у ленінському Декреті про землю принцип націоналізації землі, який означав встановлення загальнонародної власності на землю, її надра, води і ліси. Всі сільськогосподарські землі належали до єдиного державного фонду, з якого виділялися ділянки для користування окремим селянам та їх об'єднанням, підприємствам, організаціям і містам. Затверджений після запровадження нової економічної політики, кодекс допускав тимчасову здачу землі у трудову оренду й наймання робочої сили. При цьому господарство мало обов'язково зберігати трудовий характер, тобто всі працездатні члени селянської родини повинні були працювати нарівні з найнятими особами. Кодекс проголошував свободу вибору форм селянського землекористування.

Аграрна революція майже повністю ліквідувала в більшості районів країни подвірно-ділянкове землекористування і знову, як до століпінської реформи, замінила його общинним, на той час цілком прогресивним¹². Землекористування було тісно пов'язане з типом розселення, який значною мірою впливав на швидкість формування нового способу життя. У великих селах можливості для проведення культурно-освітньої і політичної роботи, усупільнення господарств були більшими, тимчасом як хутори уособлювали крайній економічний консерватизм, застійний характер життєвого укладу, надзвичайну обмеженість форм спілкування, — все те, що К. Маркс називав «ідіотизмом сільського життя».

Новий життєвий уклад народжувався в гострих класових битвах, які безпосередньо після Жовтневої революції набрали форм збройної боротьби (громадянська війна, куркульський бандитизм), а після запровадження нової економічної політики перемістилися у сферу господарського і суспільно-політичного життя. Розгромлений на фронтах громадянської війни і підрізаний у ході зрівняльного земельного переделу, куркуль не став менш небезпечним. Він розвинув величезну активність, намагаючись закабалити економічно і підкорити політично бідняка, повернути на свій бік середняка, розвалити союз робітничого класу з селянством і реставрувати капіталістичні порядки.

Боротьба з куркульством ускладнювалася хиткою позицією середняка — одночасно і трудячого, і власника засобів виробництва. В. І. Ленін вказував, що, як трудящий, селянин шукає союзу з робітником проти капіталіста, куркуля, торгаша, але сама економічна обстановка, обстановка товарного господарства неминуче робить його — не завжди, але у величезній більшості випадків — торгашем і спекулянт¹³. Цілком зрозуміло, що наведені тут ленінські слова стосувалися насамперед селянина-середняка, засоби виробництва якого забезпечували прожитковий мінімум, а іноді й можливість економічного зростання, аж до набуття його господарством експлуататорських рис. Взагалі ж саме становище дрібного власника впливало на позицію селянина, незалежно від розмірів його власності. Чудовий знавець селянської психології М. І. Калінін зауважував з цього приводу: «Дрібнобуржуазність, бажання використати обставини, використати свого сусіда або взагалі людину властиві кожному селянинові... Більш заможному це вдається частіше, біднякові — рідко або ніколи»¹⁴.

Зрівняльний розподіл землі безпосередньо не наблизив селянства до соціалізму. Певною мірою він тимчасово навіть ускладнив процес

¹² С. П. Трапезников. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, т. 1, М., 1974, стор. 387.

¹³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 261.

¹⁴ М. І. Калінін. Избранные произведения, т. 1, М., 1960, стор. 500.

формування соціалістичного способу життя на селі. Величезне зростання проміжних прошарків, які в класовому відношенні займали хитку позицію, зазначає С. П. Трапезников, несприятливо позначилося на політичній обстановці в селі, призвело до поширення дрібнобуржуазної ідеології і створило труднощі у партійному керівництві селянськими масами¹⁵. Водночас, і в цьому виявилася діалектика соціально-економічного розвитку села після Великої Жовтневої соціалістичної революції, Радянська влада ліквідацією поміщиків та буржуазії і скасуванням приватної власності на землю зробила «...максимум для полегшення й прискорення переходу до соціалістичної революції»¹⁶. В країні, писав В. І. Ленін, «...створено земельний лад, *найбільш гнучкий* в розумінні переходу до соціалізму. З точки зору буржуазно-демократичної, революційному селянству в Росії *далі йти нікуди*: нічого «ідеальнішого», з цієї точки зору, як націоналізація землі і рівність землекористування, нічого «радикальнішого» (з цієї ж точки зору) *бути не може*»¹⁷.

Саме тому, здійснюючи курс на заміну дрібного товарного виробництва великим соціалістичним, всемірне підвищення культурно-політичного рівня селянства і формування на селі нового життєвого укладу, партія постійно враховувала інтереси середняка. Визначаючи політику РКП(б) щодо середняка, В. І. Ленін писав: «Партія ставить своїм завданням відокремлювати його від куркулів, привертати його на сторону робітничого класу уважним ставленням до його потреб, борючись з його відсталістю заходами ідейного впливу, а не заходами придушення, прагнучи в усіх випадках, де зачеплено його життєві інтереси, до практичних угод з ним, ідучи на поступки у визначенні способів проведення соціалістичних перетворень»¹⁸.

Зважаючи на те, що дрібне товарне виробництво на селі мало існувати протягом порівняно тривалого періоду, VIII з'їзд РКП(б) запропонував (і це було зафіксовано у партійній програмі) систематично практикувати такі заходи, спрямовані на підвищення продуктивності селянських господарств, як постачання селян високоякісними сортами насіння і штучними добривами, поліпшення породності селянської худоби, агрономічна допомога, меліорація земель, влаштування прокатних пунктів, дослідних станцій тощо¹⁹. Поряд з економічною метою — піднесенням продуктивності селянського господарства — ця допомога Радянської держави мала й класову, політичну мету — врятування бідняцьких господарств від куркульської експлуатації, зміцнення союзу робітничого класу з середнім селянством. Держава всіляко сприяла діяльності комітетів селянської взаємодопомоги, які створювалися у відповідності з постановою VIII Всеросійського з'їзду Рад (грудень 1920 р.) і відіграли велику роль у вивільненні бідноти від куркульської кабали. Істотне значення для трудящих селян мали й податкові пільги. Основну масу податків сплачувала заможна верхівка села, а бідняцькі господарства звільнялися від них повністю.

Викриваючи людиноненависницьку суть буржуазної моралі і всього буржуазного способу життя, В. І. Ленін у промові на III з'їзді комсомолу говорив: «Старе суспільство ґрунтувалося на такому принципі, що або ти грабуєш іншого, або інший грабує тебе, або ти працюєш на іншого, або він на тебе... Коли я хазяйную на цій ділянці землі, мені діла нема до іншого; коли інший буде голодувати, тим краще, я дорожче

¹⁵ С. П. Трапезников. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, т. 1, стор. 370.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 311.

¹⁷ Там же.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 121.

¹⁹ Див.: КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 397.

продам свій хліб»²⁰. Відповідно до ленінських настанов Радянська влада рішуче боролася з індивідуалізмом і користюлюбством дрібних власників, з такими засобами збагачення куркулів, як лихварство, кабальні умови на здачу реманенту в тимчасове користування, таємна оренда землі тощо, а з 1928 р. перейшла до податкового обкладення нетрудових господарств в індивідуальному порядку²¹. Величезне значення для формування серед селянства нових ціннісних установок мала та обставина, що неминуча при існуванні дрібного товарного виробництва експлуатація людини людиною вважалася в радянському суспільстві глибоко аморальною.

На зрівняльний поділ поміщицьких земель партія більшовиків пішла, рахуючись з настроями та ілюзіями величезної більшості селянства. Однак її стратегічна лінія в аграрному питанні була зовсім іншою і полягала у створенні на селі двох типів великих соціалістичних господарств, заснованих на машинній техніці — радгоспів і колгоспів. Про це гранично чітко більшовики заявили ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції у рішеннях VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). Не відмовляючись після ліквідації поміщицького землеволодіння від цієї лінії, партія протягом першого післяреволюційного десятиріччя планомірно готувала передумови до усуспільнення дрібного товарного виробництва, переконуючи селян у тому, що тільки колективна праця забезпечує добробут усіх без винятку членів суспільства.

Соціалістичні перетворення докорінно змінювали умови праці й побуту на селі, саму психологію селянина. Підкреслюючи, яке величезне значення має усуспільнення дрібного товарного виробництва для радикальної зміни всього попереднього укладу селянського життя, В. І. Ленін писав: «Це справа переробки самих правів, надовго загиджених, зіпсованих проклятою приватною власністю на засоби виробництва, а разом з нею всією тією атмосферою гризні, недовір'я, ворожечі, роздробленості, взаємопідсиджування, яка неминуче породжується — і постійно відроджується знов — дрібним відособленим господарством, господарством власників при «вільному» обміні між ними»²².

Те, що Радянська влада утрималася від масового перетворення поміщицьких маєтків у радгоспи, не означало цілковитої відмови від них на етапі існування дрібного селянського виробництва. Ленінський Декрет про землю передбачав організацію державних підприємств на базі висококультурних господарств. Такі підприємства (радгоспи) було створено по всій країні. Партія дбала про те, щоб на їх прикладі показувати селянам переваги великого машинізованого виробництва над дрібноселянським. У постанові ЦК ВКП(б) від 30 грудня 1926 р. підкреслювалося, що радгоспи повинні посилити свій агрикультурний вплив на перебудову сільського господарства, зокрема, шляхом виробництва насіннєвого і племінного матеріалу для селян, сприяння селянським господарствам тракторами та іншими машинами. Центральний Комітет партії рекомендував заслуховувати звіти і доповіді про роботу радгоспів на сільських сходах і безпартійних селянських конференціях, встановити тісний зв'язок радянських господарств з селянами-селекціонерами і сільськогосподарськими кооперативами, посилити культурно-громадську роль радгоспів на селі²³. Незважаючи на свою нечислен-

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 297.

²¹ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — Комуністична партія України в резолюціях...), т. I, К., 1976, стор. 498; Історія Української РСР, т. 6, К., 1977, стор. 165.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 100.

²³ Див.: КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК (далі — КПСС в резолюціях...), т. 3, М., 1970, стор. 417, 422.

ність, радгоспи справляли дедалі більший вплив на дрібне селянське господарство, виступали активними пропагандистами нового життєвого укладу.

У перші роки після встановлення диктатури пролетаріату селяни у своїй масі ще не були готові до праці в колективних господарствах. Звичка працювати на своїх клаптиках землі стала рисою їхньої психології. Ця звичка, говорив В. І. Ленін на Всеросійському з'їзді селянських депутатів у травні 1917 р., «...відразу зникнути не може, ...потрібне пристосування до нових устоїв життя»²⁴. Разом з тим він підкреслював, що без спільного обробітку землі не можна визволитися з-під ярма капіталізму. Єдиним шляхом до подолання цієї суперечності, як вказував В. І. Ленін, була технічна реконструкція сільського господарства, організація широкої допомоги робітничого класу селянам машинами, кадрами, виробничо-технічним досвідом. Володимир Ілліч пов'язував вирішальне прискорення процесу перевиховання селян-індивідуалістів насамперед з масштабами цієї допомоги: «...Справа переробки дрібного землероба, переробки всієї його психології і навиків є справа, що потребує покоління. Розв'язати це питання щодо дрібного землероба, оздоровити, так би мовити, всю його психологію може тільки матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі. Ось що в корені і з величезною швидкістю переробило б дрібного землероба»²⁵. Глибока правильність цих ленінських положень була неодноразово підтверджена радянською дійсністю, зокрема досвідом організації тракторних колон на базі радгоспу ім. Т. Г. Шевченка Одеського округу в 1926—1927 рр. Завдяки допомозі, поданої радгоспом, безтяглові селяни переселенських хуторів зібрали багатий урожай. «Після тієї роботи тракторів, яку ми бачили, — писали вони у листі, оголошеному в грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б), — не хочемо більше вести дрібне бідняцьке господарство, а вирішили організувати усупільнене тракторне господарство, в якому не буде окремих селянських клапчиків посіву»²⁶. Восени 1928 р. на Одещині була створена перша в країні машинно-тракторна станція — провісник якісно нової форми виробничої змички між промисловістю і сільським господарством. Її діяльність відіграла величезну роль в утвердженні на селі нового способу життя.

Звичайно, для здійснення технічної реконструкції сільського господарства потрібний був певний час. Адже порівняно відстала і зруйнована війнами промисловість країни, що дісталась Радянській владі у спадщину від дожовтневої Росії, не мала змоги відразу технічно забезпечити перехід трудящих селян до колективного господарювання. В сільському господарстві цей час було використано для розвитку кооперації, якій В. І. Ленін відводив вирішальну роль у справі переведення селянства на соціалістичний шлях розвитку. «На кооперацію, — писав він, — у нас дивляться зневажливо, не розуміючи того, яке виняткове значення має ця кооперація, по-перше, з принципіальної сторони (власність на засоби виробництва в руках держави), по-друге, з сторони переходу до нових порядків шляхом якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»²⁷.

Взявши на озброєння ідеї В. І. Леніна про кооперацію як стовпову дорогу селян до соціалізму, Комуністична партія приділила велику увагу розвитку на селі мережі різних кооперативних об'єднань ниж-

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 181.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 53.

²⁶ Див.: XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), М., 1928, стор. 58.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 352.

чого типу (споживчих, спеціальних, кредитних, машинно-тракторних), а також кооперативів виробничого характеру — колгоспів. Наприкінці 20-х років кооперативами була охоплена більшість селянських дворів.

Кооперативи існували й до революції. Це були типово буржуазні об'єднання. Радянська влада докорінно змінила суть кооперації. У державі диктатури пролетаріату кооперативи допомагали утверджувати на селі соціалістичні виробничі відносини, новий уклад життя. В доповіді на XIII з'їзді РКП(б) (травень 1924 р.) М. І. Калінін так обгрунтував цю думку: виробляючи на продаж певний товар у своєму індивідуальному господарстві, селянин є за своєю сутністю дрібним капіталістичком; але цей товар призначається для соціалістичної держави, яка виступає замовником і, цілком природно, як це бувало в усі часи, замовник перекладає виконавця у потрібний йому колір. «Поступова зміна основ селянського побуту на селі,— робив висновок М. І. Калінін,— допоможе нам зжити куркульські тенденції в селянських взаємовідносинах, в корені змінити ці взаємовідносини і психологію селянина в бік наближення до соціалістичного ладу»²⁸.

Справді, кооперація, використовувана Радянською державою, швидко стала ефективним засобом регулювання товарних відносин. У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) відзначалося: «За останній час треба констатувати *значне посилення планово-регулюючої ролі* пролетарської держави на сільське господарство і зростання впливу *соціалістичних елементів у самому селі...* В галузі *збуту* сільськогосподарської продукції державні органи і кооперація зайняли вирішальне, а в ряді найважливіших галузей збуту (хліб, бавовна, цукрові буряки і т. д.) — панівне, майже монополічне становище... *В галузі постачання* ми приходимо вже до такого стану, коли більше половини всієї маси товарів, одержуваних селом, надходить безпосередньо через кооперацію і держоргани...»²⁹. Отже, панування дрібного товарного виробництва не привело до розв'язування у взаємовідносинах міста і села ринкової стихії. Незважаючи на всі спроби куркульства економічно підірвати радянський лад, держава за допомогою кооперації контролювала становище і впевнено готувала передумови до соціалістичного усупільнення сільського господарства.

Економічна роль виробничих кооперативів у доколгоспному селі була невеликою, однак не можна недооцінювати на цій підставі їх приклад у справі утвердження основ нового життя. «Ніде в історії немає настільки багатого досвіду, немає такого величезного напруження в шуканні форм для колективної праці і для колективного співжиття, як у нас, — відзначав у 1924 р. М. І. Калінін. — Всі попередні дослідження здаються мікроскопічними і сміховинними перед грандіозною роботою, зробленою нашими комунами»³⁰. Цей досвід допоміг партії ще до масового розгортання колективізації в загальних рисах визначити, якій формі колективних господарств слід віддати перевагу, як краще налагодити в них організацію праці і виробництва, у яких напрямках здійснювати перебудову укладу селянського життя.

У безнадійній спробі розв'язати питання «хто — кого?» на свою користь куркулі виявляли величезну активність в усіх сферах сільського життя. У зв'язку з цим травневий (1922 р.) Пленум ЦК КП(б)У звертав увагу партійних організацій на те, що розгромлений у громадянській війні куркуль спрямовує свої зусилля «...в бік легального вросання в радянський апарат, поступового повільного оволодіння ним,

²⁸ М. І. К а л і н і н. Избранные произведения, т. 1, стор. 499, 501.

²⁹ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 440.

³⁰ М. І. К а л і н і н. Избранные произведения, т. 1, стор. 495.

кооперацією, школою, освітніми організаціями на селі і господарськими органами та апаратами, зв'язаними з життям українського села»³¹. Щоб протистояти куркульському наступові, потрібно було зміцнювати політичний союз робітничого класу з трудящим селянством, посилювати через кооперацію економічні зв'язки міста з селом, згуртовувати трудящих селян на боротьбу з куркульською експлуатацією, розширювати мережу сільських партійних організацій і поглиблювати їх вплив на суспільно-політичне й культурне життя села.

Чисельність сільських партійних осередків і комуністів, що працювали в них, спочатку була невеликою. Як правило, осередки об'єднували комуністів кількох населених пунктів і налічували не більше 3—5 чол. Район їх дії поширювався на кілька сільрад. Згідно з рішенням XIV партконференції і XIV з'їзду ВКП(б) було збільшено прийом до партії передових представників селянства. Зміцнення сільських партосередків відбувалося також за рахунок комуністів з міста. Якщо в січні 1924 р. в сільських парторганізаціях України налічувалося 11 556 членів і кандидатів партії, то на початок 1928 р. — 36 363, тобто втричі більше³².

Свою керівну роль в ідейно-політичному вихованні трудящих селян, зміцненні політичного союзу робітничого класу і селянства, формуванні основ соціалістичного способу життя на селі партія здійснювала і через громадсько-політичні організації трудящих — Ради, комсомол, профспілки та ін. На Україні велике значення щодо цього мали також комітети незаможних селян, створені за постановою IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.). Напередодні I з'їзду комнезамів, 16 жовтня 1920 р., В. І. Ленін у телеграмі Радянському урядові України запропонував таку програму їх діяльності: «...1) колективний обробіток; 2) прокатні пункти; 3) відібрати землю у куркулів зверх трудової норми; 4) надлишки хліба зібрати повністю, винагороджуючи незаможників хлібом; 5) сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти...»³³. Таким чином, ленінська програма націлювала комнезами насамперед на підлив капіталістичного землеробства і організацію на добровільних засадах спільного обробітку землі. Цієї лінії мільйонна армія незаможників України дотримувалася протягом усього періоду існування на селі дрібного товарного виробництва.

Гострота класової боротьби на Україні зумовила особливу роль комнезамів у перші роки їх діяльності. В цей час вони фактично були органами влади на селі. Такий стан справ існував до жовтня 1924 р., коли Пленум ЦК РКП(б) висунув лозунг «пожвавлення Рад». На відміну від комнезамів, які представляли інтереси батрацько-бідняцьких прошарків населення та незаможних середняків, соціальна база сільських Рад була ширшою.

Основні завдання політики пожвавлення Рад полягали у відриві середняка від куркульства і політичній ізоляції останнього, зміцненні союзу пролетаріату і бідноти з середняком, залученні основної селянської маси до соціалістичного будівництва, у дальшому посиленні керівної ролі партії в широких масах трудящих села і міста³⁴. Партія засудила троцькістську вимогу створювати в селах на противагу Радам «союзи сільської бідноти», що об'єктивно призвело б до відриву середняків від робітничого класу і біднішого селянства. Критиці був

³¹ Комуністична партія України в резолюціях..., т. I, стор. 205.

³² Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960, стор. 202—203; В. П. Горшков. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921—1925 рр.), К., 1973, стор. 57.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 349.

³⁴ Див.: КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 261.

підданий і підтриманий правими опортуністами куркульський лозунг організації «селянських союзів» для захисту якихось особливих інтересів селянства.

Соціалістична демократія, одними з носіїв якої виступали Ради і яка розвивалася, незважаючи на гостру класову боротьбу, була одним з найважливіших елементів нового способу життя. Курсом на пожвавлення Рад Комуністична партія прагнула залучити кожного трудівника, відособленого у своєму індивідуальному господарстві, до розв'язання загальнонародних справ, використати його досвід і знання, виховати безпартійний бідняцько-середняцький актив, з допомогою якого тільки й можна було будувати на селі соціалізм. «Період виборів (до Рад. — С. К.), — підкреслював М. І. Калінін, — є тим моментом, коли перед нами постає завдання розкривати шкаралупу домашнього побуту, витягувати з цієї шкаралупи селянина, селянку, робітника-залізничника, закинутого на глухій станції, і прилучити їх до радянської державності»³⁵.

Надійними помічниками партійних осередків у боротьбі за утвердження на селі нового життя були комсомольські організації. Партія вимагала, щоб сільські комсомольці не обмежувалися діяльністю адміністративного або культурницького типу, а брали активну участь в усьому громадському житті та громадсько-господарській роботі³⁶. Виконуючи цю вимогу, комсомольці й молодь ішли в авангарді поборників нового побуту на селі, допомагали утверджувати серед сільських трудівників колективні форми господарювання, пропагували передову агротехніку.

У своїй роботі на селі партія постійно спиралася й на тих членів профспілок, які постійно мешкали в сільській місцевості, насамперед на працівників народної освіти, неодноразово вказувала на значну роль сільської інтелігенції у піднесенні культури села, у пропаганді нового способу життя. «В результаті роботи партії, — наголошувалося, наприклад, у рішеннях Х з'їзду КП(б)У (листопад 1927 р.), — маса сільської інтелігенції (вчителі, агрономи, землеміри, лікарі і т. д.) бере активну участь в будівництві нового села»³⁷.

Важливим напрямом діяльності партійних осередків і безпартійного селянського активу була робота серед жінок. «Втягти жінку в суспільно-продуктивну працю, вирвати її з «домашнього рабства», визволити її від залежності — отупляючої і принижуючої — вічної і виключної обстановки кухні, дитячої кімнати — ось головне завдання», — вказував В. І. Ленін³⁸. Проголосивши повну рівноправність жінки і чоловіка, Радянська влада здійснила ряд заходів, спрямованих на активізацію участі жінок у суспільно-політичному житті, піднесення їх культурного рівня, забезпечення можливостей для інтелектуального зростання. Особливо важливу роль у роботі серед жінок відігравали делегатські збори селянський, через які трудівниці села висувалися на виборні пости у радянський і кооперативний апарат, залучалися до участі у проведенні різних політичних кампаній, виборів до Рад тощо. Делегатські збори у 20-х роках були масовою школою політичного виховання селянок.

Одним з важливих структурних компонентів способу життя є культура. Ось чому соціалістична культурна революція була не тільки необхідним фактором побудови суспільства без експлуататорів, а й умо-

³⁵ М. І. Калінін. Избранные произведения, т. 1, стор. 666.

³⁶ Див.: КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 50.

³⁷ Комуністична партія України в резолюціях..., т. I, стор. 497.

³⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 186.

вою розвитку нового способу життя. Партія приділила велику увагу залученню селян і селянок до культурного будівництва в усій різноманітності його форм, які в комплексі мали допомогти звести до мінімуму успадковану від минулого величезну різницю у культурному рівні міста і села. Насамперед йшлося про такі важливі ланки культурного будівництва, як політична і народна освіта, діяльність органів масової інформації і культурних закладів, розвиток художньої самодіяльності. Неоціненну допомогу у налагодженні культурного життя на селі подавав робітничий клас. У статті «Сторінки з щоденника» В. І. Ленін уперше поставив завдання організувати шефство робітників над селом з метою підвищення рівня його культури. «...Необхідно заснувати ряд об'єднань (партійних, професійних, приватних) з фабрично-заводських робітників, які ставили б собі систематичну мету допомагати селу в його культурному розвитку», — писав В. І. Ленін³⁹.

У 1924 р. шефські комісії на підприємствах оформилися у «Товариство культурної змички міста з селом», яке розгорнуло серед селян значну культурно-освітню діяльність. Того ж року було вирішено активніше залучати до роботи на селі нових членів партії. «Великий процент нових членів партії — робітників — зв'язаний безпосередньо з селом і прекрасно знає його потреби, — відзначав XIII з'їзд РКП(б). — Партія повинна вжити спеціальних організаційних заходів для того, щоб через них ширше використати ці зв'язки з селом в своїх інтересах»⁴⁰.

Прийнята VIII партійним з'їздом Програма РКП(б) проголошувала необхідність всемірного сприяння з боку партійних органів Радянській владі і населенню в організації розгалуженої мережі народних будинків, які «...повинні бути селянськими клубами для відпочинку, розумної розваги і широкої освіти як загальної, так і комуністичної»⁴¹. На Україні ці заклади (під назвою селянських будинків) почали створюватися відразу ж по закінченні громадянської війни. Вони стали основними центрами комуністичної пропаганди і агітації на селі. При них працювали читальні, бібліотеки, гуртки. Провідну роль у налагодженні діяльності сельбудів відігравали, поряд з партійними осередками і Радами, комітети незаможних селян.

Велике значення для політичного виховання селянства, піднесення його суспільно-політичної активності, пропаганди колективних форм господарювання, утвердження на селі нових моральних цінностей мала діяльність засобів масової інформації, особливо преси. У зв'язку з цим XIII з'їзд РКП(б) підкреслював, що «необхідний дальший розвиток сітки щотижневих селянських газет, зміцнення існуючих селянських газет, збільшення їх тиражу, поліпшення їх змісту і посилення їх зв'язку з селянством шляхом масового залучення сількорів через гуртки «голосного читання», «друзів газети», «читців» і т. д.»⁴². Сількорівський рух активно сприяв утвердженню на селі нових соціалістичних суспільних відносин, допомагав боротися з силами старого, умираючого світу.

В резолюції XIII з'їзду РКП(б) «Про культурну роботу на селі» зазначалося, що «при даному культурному рівні нашого села всяка політична робота в ньому неминуче повинна бути зв'язана з роботою по піднесенню грамотності, поширенню найелементарніших знань, по найелементарнішому культурному обслуговуванню його»⁴³. Йшлося насамперед про ліквідацію неписьменності — тяжкої спадщини дореволю-

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 350.

⁴⁰ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 22.

⁴¹ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 422.

⁴² КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 59.

⁴³ Там же, стор. 54.

ційного минулого. Залучивши до цієї справи, якій надавалося державне значення, сотні тисяч грамотних, партія у найкоротші строки добила блискучих результатів. Так, підбиваючи підсумки п'ятирічної боротьби з неписьменністю в мирних умовах, X з'їзд КП(б)У констатував, що за цей час у республіці оволоділи грамотою близько двох мільйонів чоловік, у тому числі близько 700 тис. жінок, а питома вага письменних на селі зросла більш як утричі — з 15,5% до 50% ⁴⁴.

Важливою частиною культурної роботи на селі була антирелігійна пропаганда. Велике значення для її розгортання мала постановва серпневого (1921 р.) Пленуму ЦК РКП(б). Місце релігійного світорозуміння, вказувалося в ній, повинна зайняти струнка наукова система, що пояснює питання, відповіді на які селянська маса досі шукала в релігії. ЦК радив працівникам культури пов'язувати антирелігійну пропаганду з питаннями перебудови всього побуту, техніки і умов господарювання, із запровадженням нової агротехніки тощо⁴⁵.

Таким чином, протягом першого післяреволюційного десятиріччя робітничий клас на чолі із своїм авангардом — партією комуністів — багато зробив для того, щоб забезпечити перехід багатомільйонних селянських мас на шлях соціалізму. В галузі економіки і культури, в суспільно-політичному житті села поступово, але неухильно закріплювалися елементи нового, соціалістичного способу життя. Використовуючи командні висоти Радянської держави в економіці і свою політичну владу, робітничий клас допомагав трудящим селянам організовуватися у боротьбі проти куркуля, сприяв утвердженню у свідомості широких селянських мас моралі і цінностей суспільства, народженого Великим Жовтнем, подоланню приватновласницьких звичок і передсудів.

Ліквідація великої капіталістичної власності на селі, успіхи у подоланні соціальної і економічної нерівності, піднесення матеріального добробуту і культурного рівня селянства, залучення його до управління державними і громадськими справами — усе це закономірно вело до утворення специфічних елементів соціалістичного способу життя на селі.

Однак складання його як цілісної системи, яке в робітничому середовищі почалося вже з перших соціалістичних перетворень 1917 р., на селі відбулося тільки після повної перемоги колгоспного ладу. «Перехід радянського села до великого соціалістичного господарства, — наголошується у Програмі КПРС, — означав велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства»⁴⁶.

С. В. Кульчицкий

ФОРМИРОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ В СОВЕТСКОМ ДОКОЛХОЗНОМ СЕЛЕ

Резюме

В статье исследуются закономерности формирования элементов социалистического образа жизни в деревне в первое десятилетие Советской власти. Несмотря на то, что крестьянское производство оставалось в это время мелкотоварным, в экономической, культурной и общественно-политической жизни деревни под влиянием рабочего класса и его авангарда — партии коммунистов — неуклонно закреплялись элементы нового образа жизни, в сознании широких крестьянских масс все полнее утверждались мораль и духовные ценности общества, рожденного Великим Октябрем.

⁴⁴ Див.: Комуністична партія України в резолюціях..., т. I, стор. 503.

⁴⁵ Див.: КПСС в резолюциях..., т. 2, М., 1970, стор. 279.

⁴⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968, стор. 12.

Повідомлення

З історії дружби народів СРСР

С. Г. БОГАЧУК (Київ)

ЗМІЦНЕННЯ ТРУДОВОЇ СПІВДРУЖНОСТІ РОБІТНИКІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ І УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РОКИ ПЕРШИХ П'ЯТИРІЧОК

Нині, коли радянські люди борються за виконання історичних накреслень XXV з'їзду КПРС, питання про творчу активність трудящих СРСР набуває особливого значення. Досвід боротьби за підвищення продуктивності праці, виробничої активності робітничого класу в роки перших п'ятирічок певною мірою може бути використаний в наш час.

В період побудови соціалізму Комуністична партія проводила велику роботу по активізації мас, найширшому залученню їх до творчої праці. Важливою умовою трудової активності радянських людей в роки перших п'ятирічок були обмін передовим досвідом та розгортання масового соціалістичного змагання. XVI партійна конференція (квітень 1929 р.) відзначала, що «здійснення п'ятирічного плану можливе тільки на основі величезного зростання активності і організованості трудящих мас взагалі і робітничого класу особливо,... на основі всемірного розгортання соціалістичного змагання...»¹.

Провідне місце в розвитку і поширенні соціалістичного змагання належить робітничому класові Російської Федерації і Української РСР. У 1928 р. трудівники заводів і фабрик двох братніх республік запровадили у виробництво багато передових методів праці. Завдяки цьому значних трудових успіхів добилися, зокрема, шахтарі Донбасу та ливарники Харкова. Вивчати їх досвід приїздили робітники з Москви, Ленінграда, з підприємств Уралу і Сибіру². В свою чергу передовий досвід на промислових підприємствах Російської Федерації вивчали робітники-новатори металургійних, машинобудівних та інших заводів Української РСР³.

Виробничі конкурси, огляди, переклички — нові форми трудової активності мас, які виникли з початком індустріалізації СРСР, з успіхом використовувалися робітниками Російської Федерації і Української РСР в роки перших п'ятирічок. У країні проводилися конкурси на краще підприємство. Перемогу у першому такому всесоюзному конкурсі в травні 1928 р. здобули робітники Харківського паровозобудівного заводу⁴.

Ініціаторами соціалістичного змагання в країні виступили робітники Донбасу і Ленінграда. Вже на початку 1929 р., виконуючи рішен-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, К., 1954, стор. 534.

² Дружба шахтерів Донбасса и Кузбасса. Сборник документов, Донецк, 1972, док. 44, стор. 66; «Пролетарий», 22 грудня 1928 р.

³ «Комунар», 30 липня 1928 р.; «Домна», 10 липня 1929 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3274, арк. 12.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1281, оп. 4, спр. 56, арк. 2, 3.

ня ЦК ВКП(б) про поліпшення роботи вугільної промисловості Донбасу⁵, шахтарі Всесоюзної кочегарки розгорнули соціалістичне змагання за збільшення видобутку вугілля. Завдяки цьому колектив горлівського рудника № 1, наприклад, добився значного підвищення його видобутку і вже у березні 1929 р. перевиконав державний план майже на 20%⁶.

Перші місяці 1929 р. відзначалися значним розширенням соціалістичного змагання між трудовими колективами Російської Федерації і Української РСР. В лютому шахтарі Кузбасу і Донбасу почали змагатися за підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції⁷. У всесоюзному змаганні підприємств вугільної промисловості брали участь робітники Донбасу, Уралу, Сибіру і Підмосковного басейну⁸. Змагалися між собою також споріднені підприємства промислових об'єднань Української РСР і Російської Федерації: «Донбасвугілля» — з Кузбасом, «Південсталь» — з «Уралметом», Південний машинобудівний трест — з Державним об'єднанням машинобудівних заводів (ДОМЗ), а Український трест сільськогосподарського **машинобудування** — з «Сільмаштрестом» і т. д.⁹ Договір про соціалістичне змагання був, зокрема, підписаний робітничими колективами Ленінградського заводу «Красный выборжец» і Луганського паровозобудівного заводу¹⁰. В 1929 р. соціалістичне змагання розгорнули між собою трудящі Москви і Харкова.

Піднесенню трудової і творчої активності робітничих мас значною мірою сприяли виробничі наради. ЦК ВКП(б) у зверненні «До всіх членів партії, до всіх робітників про розгортання самокритики» від 2 липня 1928 р. поставив перед партійними і профспілковими організаціями завдання перетворити виробничі наради в органи масового контролю, в органи залучення робітничих мас до активного і свідомого соціалістичного будівництва¹¹.

З ініціативи газети «Правда» і при активній участі профспілкових організацій наприкінці 1928 р. проводився всесоюзний огляд роботи виробничих нарад. Між трудовими колективами організовано змагання за краще проведення огляду роботи виробничих нарад. Активну участь у змаганні взяли, зокрема, робітники Київського, Московського і Ленінградського кабельних заводів¹².

Розгортання соціалістичного змагання ознаменувалося значним зростанням чисельності ударних бригад. Ініціаторами руху за ударну працю виступили робітники ленінградської фабрики «Равенство»¹³. Трудящі Української РСР гаряче підтримали цей почин. У 1929 р. у цей рух включилися десятки тисяч робітників республіки. Тільки на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського, наприклад, було утворено 174 ударні бригади, на Макіївському — 196¹⁴. Особливого поширення весною 1929 р. набув рух за ударну працю серед комсомольців. Так, протягом місяця 100 комсомольських ударних бригад було створено на шахтах Луганського округу. На початок квітня 1929 р.

⁵ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 4, М., 1970, стор. 158—161.

⁶ Історія Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 256.

⁷ Дружба шахтероз Донбасса и Кузбасса. Сборник документов, стор. 71—72.

⁸ Там же, стор. 73.

⁹ ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 7, оп. 1, спр. 474, арк. 9.

¹⁰ Летопись братства, Донецк, 1972, стор. 27.

¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 4, М., 1970, стор. 97.

¹² «Комуніст», 31 січня 1929 р.

¹³ История СССР, т. 8, М., 1967, стор. 414.

¹⁴ Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 144.

450 таких бригад діяло в Дніпропетровську¹⁵. Цей рух значно зростає і в наступні роки першої п'ятирічки. На кінець 1931 р. у республіці працювали вже 1,2 млн. ударників праці. Тільки в металургійній промисловості їх налічувалося 92,6 тис., що становило 62,2% від загальної кількості робітників у цій галузі¹⁶. В роки перших п'ятирічок на багатьох підприємствах Російської Федерації і Української РСР ударні бригади виступали ініціаторами передових починів, брали найактивнішу участь у соціалістичному змаганні.

Затвердивши план першої п'ятирічки і відзначивши великі успіхи, досягнуті виробничими колективами країни, XVI партійна конференція закликала трудящих з ще більшою енергією взятися за виконання планів. У постанові ЦК ВКП(б) «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів» від 9 травня 1929 р. наголошувалося на необхідності охопити ним більш широкі маси робітників, пов'язавши цю справу з виконанням головних завдань соціалістичної індустрії по зниженню собівартості, підвищенню продуктивності праці і зміцненню трудової дисципліни¹⁷.

У 1929 р. значно посилилась роль профспілок в організації соціалістичного змагання, загальне керівництво яким здійснювали партійні комітети. В той період основною формою соціалістичного змагання стало внутрізаводське. Перенесення його безпосередньо в цех і бригаду сприяло піднесенню виробничої активності трудівників і зародженню нових цінних починань. Набирало поширення і міжзаводське змагання. Робітники Російської Федерації і Української РСР широко розгорнули соціалістичне змагання, наприклад, між спорідненими підприємствами, цехами і бригадами. Як зазначалося в інформаційному повідомленні про його хід на заводах Південного машинобудівного тресту, на 1 липня 1929 р. кожний завод тресту змагався з двома-трьома іншими підприємствами. Змагалися також між собою Харківський, Луганський і Сортовський паровозобудівні заводи, сталеплавильні цехи цих підприємств, чавуноливарні цехи Харківського, Луганського паровозобудівних і Ленінградського заводу «Красный путиловец», окремі бригади і виробничники¹⁸. Суднобудівники Миколаєва — із своїми колегами з Балтійського суднобудівного заводу¹⁹, колективи підприємств тресту «Електросталь» з робітниками московського заводу АМО (нині автозавод ім. Лихачова)²⁰ і т. д.

Соціалістичне змагання, що розгорнулося між трудовими колективами братніх республік, сприяло зміцненню дружніх зв'язків між ними, постійному обміну передовим досвідом роботи, успішному виконанню планових завдань. Змагання протягом перших 4-х—5-ти місяців поступово перетворилось у кампанію, що охопила більшість промислових підприємств Радянського Союзу: в Донбасі і Кривому Розі — 92%, в Ленінграді — 70%, на Північному Кавказі — близько 65% підприємств краю. На Уралі були охоплені змаганням всі 42 заводи «Уралмету»²¹.

В наступні роки першої п'ятирічки передові колективи промислових підприємств Російської Федерації і Української РСР виступали ініціаторами нових починань, спрямованих на якнайповніше використання

¹⁵ Там же, стор. 145.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 2278, арк. 2.

¹⁷ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. 4, стор. 265.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3294, арк. 122.

¹⁹ Там же, арк. 77.

²⁰ Там же, ф. 106, оп. 2, 1928/29 рр., спр. 456, арк. 32.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 106, оп. 32, спр. 181, арк. 3.

внутрізаводських резервів. Велика організаторська робота партійних комітетів, профспілок, спрямована на доведення планових завдань до кожного виробничника, сприяла зростанню творчої активності трудящих, прагненню до своєчасного виконання і перевиконання завдань соціалістичного будівництва. В 1930 р. на промислових підприємствах обох республік набрав поширення рух наскрізних бригад, який виник на ростовському заводі «Сільмаш». Наскрізна бригада об'єднувала передовиків усіх цехів. Це сприяло прискоренню виробничих процесів від початку до кінця і давало змогу значно скоротити строк випуску готової продукції. На кінець першої п'ятирічки почин ростовчан був підхоплений на 17,5% усіх підприємств країни²².

Важливою формою змагання в той період був так званий громадський буксир, уперше застосований на шахті імені Артема Шахтинського округу в Донбасі. Суть його полягала в поданні допомоги відстаючим підприємствам і окремим робітникам. Поширення почину артемівців сприяло значному піднесенню роботи багатьох трудових колективів. На кінець п'ятирічки громадським буксиром було охоплено 11,4% підприємств країни²³.

Зустрічний і змінно-зустрічний промфінплани, що виникли на передових підприємствах Ленінграда і Маріуполя, являли собою зразок творчого підходу робітників до вирішення загальнодержавних справ по зростанню продуктивності і якості виробництва, сприяли успішному виконанню планових завдань. Запровадження зустрічних планів на 12 металургійних і машинобудівних заводах Української РСР в четвертому кварталі 1930 р. дало змогу збільшити планові завдання на 22,9 млн. крб.²⁴ Почин маріупольців по змінно-зустрічному плануванню широко підхопили шахтарі Підмосковного вугільного басейну, металісти «Красного Сормова», робітники заводу «Красный богатырь», ливарники «Динмамо» та ін.²⁵ 3500 ударних бригад Ленінграда взяли на озброєння передовий метод маріупольців²⁶.

Важливу роль у дальшому розвитку творчої активності мас, спрямованої на пошуки резервів виробництва, відіграли госпрозрахункові бригади. В 1931 р. рух за їх створення розгорівся з ініціативи ударних бригад Ленінградського машинобудівного заводу ім. Леніна. Ініціативу ленінградців підхопили робітники Української РСР. 5 квітня 1931 р. госпрозрахунковий договір уклала бригада формувальників харківського заводу «Серп і молот»²⁷. Особливо масовим став рух у вересні—грудні 1931 р. За чотири місяці кількість госпрозрахункових бригад у республіці зросла з 1942 до 13 тис., а кількість робітників у них, відповідно — з 23 до 174 тис.²⁸ За той же час удвічі зросла кількість таких бригад на більшості заводів сільськогосподарського машинобудування Української РСР²⁹. На харківських підприємствах у лютому 1932 р. налічувалося 4347 госпрозрахункових бригад, у складі яких працювало понад 45 тис. робітників³⁰. Завдяки великій організаторській роботі партійних і профспілкових організацій вже на весну 1932 р. в респуб-

²² Социалистическое соревнование в СССР (1918—1964 гг.), М., 1965, стор. 107.

²³ А. І. Епштейн. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932), Харків, 1968, стор. 87.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3874, арк. 221.

²⁵ Исторические записки, № 50, 1955, стор. 323.

²⁶ Ленинградские рабочие в борьбе за социализм (1926—1937 гг.), Л., 1965, стор. 222.

²⁷ А. І. Епштейн. Назв. праця, стор. 95.

²⁸ Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, стор. 163.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 40, оп. 3, спр. 4599, арк. 38.

³⁰ Історія міст і сіл УРСР. Харківська область, К., 1965, стор. 112.

ліці діяло близько 26 тис. госпрозрахункових бригад, у складі яких налічувалося 300 тис. ударників праці³¹.

В роки першої п'ятирічки значну роль у розвитку соціалістичного змагання в обох республіках відіграли й інші напрями трудової активності робітників. Одним з них було змагання по професіях, яке народилося з ініціативи ударників-будівельників Харкова і Магнітогорська. Цей почин був підтриманий їх колегами з Москви, Уралу, Сибіру. Серед шахтарів розгорнулось Всесоюзне соціалістичне змагання машиністів врубових машин. У змагання включилися всі працівники вугільної промисловості країни.

Шахтар з Горлівки М. Ізотов, виконуючи доручення партосередка про підготовку кваліфікованого шахтаря, за короткий строк підготував більше десяти вибітників. Почин Ізотова був підхоплений передовими робітниками країни. Ізотовський рух, що поширився на всі галузі народного господарства, був відповіддю кадрових робітників на заклик партії «Техніка в період реконструкції вирішує все!», «Більшовики повинні оволодіти технікою!». Він став важливою формою підвищення продуктивності праці і збільшення випуску промислової продукції. Разом з тим цей рух відіграв важливу роль у зміцненні творчих зв'язків між молодими і старими кадрами робітничого класу.

Різноманітні почини, що народжувалися на провідних підприємствах Російської Федерації і Української РСР, широко застосовувались в усіх галузях народного господарства обох республік, сприяли успішному виконанню завдань п'ятирічки. Як відмічалось в резолюції об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 р.), «переможного завершення п'ятирічки партія досягла на основі неухильного зростання творчої активності і виробничої ініціативи широких мас, на основі залучення все більшої кількості робітників і колгоспників до рядів ударників соціалістичного будівництва, на основі розгорнутого соцзмагання»³².

В роки другої п'ятирічки основною формою соціалістичного змагання був рух робітників за підвищення продуктивності праці на основі оволодіння новою технікою і кращого використання її, поліпшення організації виробничих процесів. Поряд з використанням існуючих форм змагання виникали і нові: проведення походів за оволодіння новою технікою, підвищення продуктивності праці, складання техніспитів. З питань кращої організації і складання державних техніспитів змагалися між собою трудящі Харкова і Ленінграда, робітники Волховського і Дніпровського алюмінієвих заводів³³, енергетики Москви, Ленінграда і Харкова³⁴. Змагання за успішне виконання планів видобутку вугілля кожною шахтою в Горлівському районі Донбасу було підтримане гірниками Уралу і Кузбасу³⁵. За прикладом шахтарів, розгорнули змагання металурги республіки.

В ході соціалістичного змагання розширювалися взаємозв'язки робітників Російської Федерації і Української РСР по обміну досвідом щодо оволодіння новою технікою. На підприємствах УРСР запроваджувався передовий досвід робітників Уралмашу, Московського шарикопідшипникового заводу та інших підприємств РРФСР по складанню техніспитів³⁶. В 1933 р. керівництво Харківського тракторного заводу

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1184, арк. 108.

³² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3, К., 1954, стор. 173.

³³ «Днепровский алюминий», 27 лютого 1935 р.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 797 оп. 1, спр. 339, арк. 34.

³⁵ Історія Української РСР, т. 2, стор. 341.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2675, оп. 1, спр. 488, арк. 67.

організувало екскурсії для вивчення передового досвіду на заводах Москви, Ленінграда, Челябінська³⁷. Досвід, перейнятий робітниками ХТЗ на заводах Російської Федерації, допоміг їм у короткий строк налагодити виробництво тракторів і добитися успішного виконання планових завдань по їх випуску. Вивчати передовий досвід вітчизняного турбобудування приїжджали на металічний завод у Ленінграді робітники Харківського турбогенераторного заводу³⁸. Представники Донецького азотного заводу знайомилися з передовими методами праці і переймали кращий досвід на азотному заводі в Шліссельбурзі (поблизу Ленінграда)³⁹. Робітники Челябінського, Ростовського та інших підприємств сільськогосподарського машинобудування РРФСР використовували в своїй роботі досвід Одеського заводу імені Жовтневої революції⁴⁰. Навчати колег передовим методам видобутку вугілля приїздили в Кузбас передові шахтарі Донбасу⁴¹.

Завдяки великій організаторській роботі, яку постійно проводили ЦК ВКП(б), партійні, радянські, профспілкові і комсомольські організації, соціалістичне змагання поширювалося в усіх галузях народного господарства і збагачувалося новими починами.

Важливу роль у розгортанні змагання за якість продукції відіграв передовий метод робітників Московського машинобудівного заводу ім. Менжинського. Вони запровадили на виробництві оцінювання продукції на «відмінно», «добре» і «задовільно». Відповідно до оцінки здійснювалась оплата праці. Завдяки цьому нововведенню різко підвищилася якість. Передові методи менжинців почали застосовувати робітники Харкова. На ХТЗ⁴², «Світло шахтаря»⁴³ та інших підприємствах встановили додаткову оплату за якісну продукцію. На Харківському верстатобудівному заводі на липень 1935 р. налічувалося 72 робітники, які виробляли продукцію тільки відмінної якості⁴⁴. Метод менжинців застосовувався на підприємствах усіх промислових районів України.

Справжнім переворотом у соціалістичному змаганні став стахановський рух, який не тільки великою мірою сприяв залученню мас до боротьби за підвищення продуктивності праці, а й докорінно поламав застарілі виробничі норми і породив нові, що базувалися на вищій технічній основі. Завдяки стахановським методам, наприклад, зміна майстра Мельниченка на Харківському тракторному заводі за 7-годинний робочий день зняла з великого конвейера 101 трактор, замість 72 за планом, а бригада майстра Любченка — 200 тракторів за одну зміну⁴⁵.

Всесоюзна нарада стахановців (14—17 листопада 1935 р.) закликала робітничі маси країни розгорнути цей передовий рух як всенародний. Пленум ЦК ВКП(б) (21—25 грудня 1935 р.), підкресливши величезне значення стахановського руху в справі індустріалізації країни, вказав на необхідність розгорнути його на всю широчінь, добиватися максимального збільшення виробництва продукції, зниження її собівар-

³⁷ История Харьковского тракторного завода. Сборник документов, док. 102, Харьков, 1960, стор. 206.

³⁸ Харківський турбінний завод імені С. М. Кірова, Харків, 1971, стор. 42.

³⁹ Полстолетия на вахте, Донецк, 1967, стор. 95.

⁴⁰ А. Савчук. Завод имени Октябрьской революции, Одесса, 1967, стор. 89.

⁴¹ Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса. Сборник документов, док. 59, стор. 84, 85.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 3440, арк. 12.

⁴³ Там же, спр. 3441, арк. 21.

⁴⁴ Там же, арк. 1.

⁴⁵ «Харьковский рабочий», 20 листопада, 31 грудня 1935 р.

тості, підвищення якості, боротися за краще використання виробничих резервів⁴⁶.

У відповідь на заклик Всесоюзної наради стахановців і рішення грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) стахановський рух набрав ще більшого розмаху і збагатився новими цінними починами.

Важливим виявом ентузіазму робітничого класу країни був, зокрема, рух за збільшення випуску продукції за рахунок використання резервів виробництва при скороченні робочої сили. Ініціаторами його виступили робітники Московського верстатобудівного заводу ім. Орджонікідзе. Почин москвичів був підхоплений багатьма підприємствами РРФСР і УРСР. Пленум Донецького обкому КП(б)У в липні 1936 р. наприклад, рекомендував усім партійним, профспілковим і комсомольським організаціям області, використовуючи передовий досвід робітників шахтарських професій, виявити вузькі місця і добитися злагодженого, комплексного впровадження стахановських методів у виробництво⁴⁷.

В 1936 р. посилювався масовий рух новаторів виробництва. Вони з'явилися в усіх галузях народного господарства: О. Бусигін — в автомобільній, М. Сметанін — в легкій, Марія і Євдокія Виноградови — в текстильній промисловості, П. Ангеліна, М. Демченко — в сільському господарстві, П. Кривonos — на транспорті. Того ж року розгорнулося змагання між кращими стахановцями Сталінградського і Харківського тракторних, дніпропетровського «Комінтерн» і московського «Серп и Молот»⁴⁸ та багатьох інших заводів Російської Федерації і Української РСР.

У вересні 1936 р. робітники металургійного комбінату «Запоріжсталь» висунули лозунг «Від стахановських бригад — до стахановських цехів!» Колектив комбінату взяв зобов'язання на честь VIII Всесоюзного з'їзду Рад виплавляти щодобово не менше 2040 т чавуну і 1820 т сталі⁴⁹. З ініціативи сталевара Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча комсомольця М. Мазая розгорнулося змагання за найвищий коефіцієнт використання мартенівських печей. У своєму зверненні до металургів країни нарком важкої промисловості СРСР Г. К. Орджонікідзе закликав їх продовжити Всесоюзне змагання, розпочате з ініціативи М. Мазая, з тим, щоб уже в перші місяці 1937 р. добитися щодобової виплавки в країні 60 тис. т сталі⁵⁰. Металурги РРФСР і УРСР підтримали цей заклик і добилися значних успіхів у забезпеченні країни високоякісним металом.

У завершальному році другої п'ятирічки змагання між фабриками і заводами, шахтами і рудниками Російської Федерації і Української РСР набрало ще більшого розмаху. Змагалися між собою шахтарі Донбасу і Кузбасу, металурги Запоріжжя і Дніпропетровська — з металургами Москви, Уралу і Сибіру, машинобудівники Києва і Харкова — з машинобудівниками Москви, Ленінграда, Горького та інших міст РРФСР.

Піднесення творчої активності робітничих мас сприяло постійному зростанню продуктивності праці, особливо в другій п'ятирічці, протягом якої продуктивність праці зросла по всій промисловості на 82%, а у важкій — на 109,3%⁵¹.

⁴⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 5, М., 1971, стор. 232—235.

⁴⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 5164, арк. 280—282.

⁴⁸ «Зоря», 14 листопада 1936 р.; «Харьковский рабочий», 30 листопада 1935 р.; «Соціалістична Харківщина», 4 квітня 1936 р.

⁴⁹ «Запорожсталь», Днепропетровск, 1973, стор. 49.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1280, оп. 1, 1937 р., спр. 26, арк. 2.

⁵¹ Історія Української РСР, т. 6, К., 1977, стор. 319.

Соціалістичне змагання, породжене високою свідомістю і величезною творчою енергією трудящих мас, являло собою справжню школу інтернаціонального виховання і братерської взаємодопомоги виробничих колективів усіх союзних республік. «Воно стало традиційним між трудівниками Київщини і Підмосков'я, шахтарями Донбасу і Кузбасу, металургами Придніпров'я і Уралу, портовиками Одеси і Ленінграда, хліборобами України, Російської Федерації, Білорусії, Молдавії і Грузії. Немає сумніву, що животворна сила трудової співдружності народів буде рости і міцніти, все більше сприятиме прискоренню соціально-економічного розвитку нашої країни!»⁵².

Запровадження у виробництво нових методів праці, обмін передовим досвідом і розгортання на цій основі масового соціалістичного змагання між робітничими колективами Російської Федерації і Української РСР були одним з важливих факторів дострокового виконання планових завдань перших п'ятирічок. В країні було здійснено технічну реконструкцію народного господарства. Вступили в дію 4,5 тис. промислових підприємств. Творча активність і взаємний обмін трудовими досягненнями робітників РРФСР і УРСР в роки перших п'ятирічок сприяли дальшому поглибленню дружби і братерства між усіма радянськими республіками.

⁵² Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 28.

БРАТЕРСЬКА ДОПОМОГА РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ ТРУДЯЩИМ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У РОЗВИТКУ НАУКИ (1926—1937 рр.)

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ)

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила небачено широкі можливості для розвитку науки в нашій країні. Досягнення в цій галузі В. І. Ленін розглядав «як матеріальний базис соціалізму»¹. Він, зокрема, підкреслював, що лише «на сучасній, за останнім словом науки побудованій, основі»² можна буде відродити зруйновані в результаті імперіалістичної і громадянської воєн промисловість і сільське господарство, побудувати соціалізм. Ці ленінські положення знайшли своє відображення в матеріалах XV, XVI, XVII з'їздів ВКП(б) та в інших документах Комуністичної партії і Радянського уряду.

Величезну допомогу братнім союзним республікам СРСР у піднесенні їх економіки, підготовці кадрів, у культурному будівництві подала Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка. Вона, «як найбільш розвинута і велика, ...стала опорою для розвитку всіх інших, подала їм неоціненну братерську допомогу»³, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев.

Питання допомоги Російської Федерації братнім республікам Союзу РСР, зокрема Українській РСР, у розвитку науки і культури певною мірою знайшли своє висвітлення в історичній та історико-партійній літе-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 247.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 292.

³ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 18.

ратурі⁴. Особливу цінність у цьому відношенні становлять колективи праці «Советский народ — новая историческая общность. Становление и развитие» (М., 1975) та «Великий советский народ» (К., 1976).

Автор даного повідомлення робить спробу показати велику і багатогранну допомогу російського народу Радянській Україні в розвитку науки у розглядуваний період.

Як відомо, XV з'їзд ВКП(б) узяв курс на «широкий розвиток сітки науково-дослідних індустріальних інститутів і фабрично-заводських лабораторій, рішуче наближення академічної наукової роботи до промисловості і сільського господарства, найширше використання західноєвропейського і американського наукового і науково-промислового досвіду, ретельне вивчення всіх найновіших відкриттів і винаходів, нових індустрій, нової сировини, нових металів і т. д.»⁵.

Рішення з'їзду про наближення наукових досліджень до потреб соціалістичного будівництва викликали необхідність зміни структури і перебудови роботи академічних установ, створення нових дослідницьких центрів. Значну допомогу у перебудові роботи Академії наук Української РСР подали АН СРСР, науково-дослідні установи і вузи Москви та Ленінграда.

Велике значення для зміцнення зв'язків між ученими братніх республік мали, зокрема, вибори нових академіків в АН СРСР та АН УРСР у 1929 р. Серед 42 новообраних членів Академії наук СРСР були і вчені Радянської України, зокрема, М. М. Крилов, В. С. Кістяківський, Д. К. Заболотний та ін. У червні 1929 р. були проведені вибори до Академії наук Української РСР. Її дійсними членами були обрані 34 визначні вчені. У різні роки академіками АН УРСР були обрані також відомі вчені Радянської Росії О. Ю. Шмідт, Г. М. Кржижановський, О. П. Карпінський, С. Ф. Ольденбург, О. М. Северцов, В. А. Стеклов, Л. В. Писаржевський, Є. С. Варга, В. П. Бузескул, М. І. Вавілов та ін.⁶

У травні 1929 р. з нагоди десятирічного ювілею АН УРСР Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову, в якій відзначала зростання вкладу Академії наук республіки в соціалістичне будівництво і запропонувала всім центральним установам країни подавати їй всебічну допомогу⁷. Радянський уряд, дбаючи про дальший розвиток науки, постійно збільшував державні асигнування відповідним установам.

⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, М., 1974; Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1977; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. VIII, М., 1967; Історія Української РСР, т. 6, К., 1977; КПСС во главе культурной революции в СССР, М., 1972; СССР — великое содружество народов-братьев, М., 1972; В. І. Ленін — натхненник дружби народів СРСР, К., 1972; Вінок дружби. (В 3-х книгах), К., 1972; Дружба народів СРСР — велике завоювання ленінської національної політики КПРС, К., 1963; Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, К., 1972; Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967; Наука Союза СССР, М., 1972; Історія Академії наук Української РСР, К., 1967; Розвиток науки в УРСР за 40 років, К., 1957; И. П. Грошев. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики, М., 1967; С. К. Гутянский. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965; М. П. Ким. 40 лет советской культуры, М., 1957; М. Куліченко, В. Маланчук. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні, К., 1971; А. В. Лихолат. Содружество народов в борьбе за построение социализма, М., 1976; та ін.

⁵ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, вид. 7, ч. II, К., 1954, стор. 432.

⁶ Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, К., 1972, стор. 146; Б. В. Левшин. Содружество трех академий (1929—1933 гг.) — «Вопросы истории», 1975, № 10, стор. 208.

⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів у двох томах, т. I, К., 1959, стор. 457.

Так, для розширення науково-дослідних робіт і розвитку культури в Українській РСР Рада Народних Комісарів у 1926 р. збільшила резервний фонд уряду республіки на 150 тис. крб.⁸ У 1927 р. Раднарком СРСР виділив Академії наук УРСР 200 тис. крб. для будівництва нового приміщення⁹. А в травні 1929 р. ще для неї виділив 700 тис. крб. із загальносоюзного бюджету¹⁰. На ці кошти 42 науково-дослідні установи республіки придбали нове устаткування, були створені нові кафедри експериментальної фізики, математичної статистики і мікробіології*, біостанція, а також інститути: гірничої механіки та електромеханіки, патологічної фізіології, загальної фізіології та народного здоров'я¹¹.

В 1928 р. у Харкові було відкрито Всесоюзний науково-дослідний інститут забезпечення технічного прогресу кам'яновугільної промисловості з філіалами в Донецьку, Тулі, Свердловську, Новосибірську. Науково-дослідні інститути металів були створені в Харкові і Дніпропетровську. В Києві розпочали роботу Інститут механізації сільського господарства, Інститут сільськогосподарського машинобудування, науково-дослідні кафедри інженерних споруд, гірничої механіки, технічної аерогідродинаміки, Науково-дослідний інститут соціалістичної реконструкції народного господарства. В 1929 р. відомий вчений Є. О. Патон створив електрозварювальну лабораторію, на базі якої в 1934 р. був організований Інститут електрозварювання, що згодом став головною дослідною установою СРСР у цій галузі¹². При допомозі науково-дослідних інститутів Російської Федерації в Українській РСР розвивались фізичні науки. З ініціативи академіка Л. В. Писаржевського в республіці був створений перший у Радянському Союзі й один із перших у світі Інститут фізичної хімії¹³. В налагодуванні його роботи велику допомогу подали Науково-дослідний інститут ім. Л. Я. Карпова в Москві та Ленінградський інститут хімічної фізики¹⁴.

Науковці РРФСР стояли біля джерел створення різних наукових галузей на Україні. Центр всесоюзного значення по лікуванню очних захворювань було створено в Одесі з ініціативи відомого російського вченого В. П. Філатова. З ініціативи академіка О. В. Палладіна в Українській РСР почав працювати біохімічний інститут. На зразок «Пушкинського Дома» в Ленінграді в системі Академії наук УРСР був створений Інститут Т. Г. Шевченка¹⁵. У серпні 1929 р. в Українській РСР за рішенням V Всесоюзної наради іспартів організовано Інститут історії партії і Жовтневої революції.

Мережа наукових установ у республіці швидко зростала. Лише в 1929—1930 рр. в УРСР було організовано 5 філіалів всесоюзних і 12 республіканських інститутів та близько 10 науково-дослідних кафедр¹⁶. У 1931 р. в Українській РСР працювали 46 промислових інститутів та їх філіалів всесоюзного і республіканського значення¹⁷. Зростала також кількість сільськогосподарських науково-дослідних установ. У 1930 р.

⁸ Братское содружество народов СССР, 1922—1936 гг. Сборник документов и материалов, М., 1964, стор. 382.

⁹ «Народний учитель», 30 листопада 1927 р.

¹⁰ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 457.

* До 1936 р. у системі АН УРСР поряд з науково-дослідними інститутами та іншими установами працювали кафедри як об'єднання наукових працівників певних галузей досліджень.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 1453, арк. 81.

¹² «Вісті Академії наук УРСР», 1937, № 6—7, стор. 11.

¹³ «Вісті Академії наук УРСР», 1938, № 4, стор. 10.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 1472, арк. 52.

¹⁵ Наука на Україні. Бюлетень Укрнауки. 1927, № 2—4, стор. 180.

¹⁶ Історія Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 312.

¹⁷ Организация советской науки в 1926—1932 гг. Сборник документов, Л., 1974, стор. 280.

з ініціативи Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна та за погодженням з Наркоматом земельних справ УРСР обласні дослідні станції були реорганізовані в галузеві інститути з розгалуженою мережею опорних пунктів¹⁸. Якщо в 1931 р. у республіці налічувалося 38 інститутів, їх філіалів і зональних станцій ВАСГНІЛ, то в 1932 р. їх було вже 60¹⁹. Загалом на початку 1932 р. у республіці діяло 208 науково-дослідних установ²⁰.

Велику роль у практичній діяльності АН УРСР відіграли наукові ради, комісії, товариства, організовані за прикладом і при допомозі АН СРСР, дослідних установ Москви і Ленінграда. Організація в Українській РСР нових наукових закладів, об'єднань, рад, комісій, товариств сприяла розвитку науки в республіці, взаємозбагаченню і зближенню духовного життя братніх народів.

Значну роль у цьому відіграло творче співробітництво вчених братніх республік. Зокрема, одним з важливих напрямів зміцнення творчих зв'язків між ними стало соціалістичне змагання науковців трьох академій — АН СРСР, АН УРСР і АН БРСР. Співробітництво братніх республік у галузі науки весь час поглиблювалося, набиало нових форм. 27 липня 1933 р. Президія ЦВК СРСР розглянула питання про роботу Академії наук СРСР, української і білоруської академій наук і прийняла постанову, в якій визначила завдання науковців на другу п'ятирічку, вказала шляхи і форми зміцнення їх зв'язків і співробітництва. В січні 1934 р. відбулася сесія АН УРСР, на якій йшлося про хід виконання постанови ЦВК СРСР. Було вирішено посилити діяльність по виконанню завдань другої п'ятирічки²¹.

У роки побудови соціалізму в нашій країні гостро стояло питання щодо підготовки кадрів. Комуністична партія наполегливо проводила курс на розв'язання цієї проблеми. Важливу роль, зокрема, відіграли постанови ЦК ВКП(б) «Про наукові кадри ВКП(б)» і «Про заходи по зміцненню наукової роботи» (1929 р.)²².

Радянській Україні та іншим союзним республікам велику допомогу в підготовці кадрів подавали АН СРСР, наукові установи Москви, Ленінграда й інших міст Російської Федерації. Сотні вчених з республіки пройшли відповідну підготовку в них. Влітку 1929 р. Управління науковими установами при РНК Союзу РСР звернулося до раднакомів союзних республік з пропозицією відрядити кандидатів на навчання до науково-дослідних інститутів АН СРСР²³. У 1930 р. Президія ВАСГНІЛ звернулася, зокрема, до Наркомату освіти УРСР з пропозицією направити своїх кандидатів в аспірантуру до Академії сільськогосподарських наук²⁴. У тому ж році в цю аспірантуру НКО УРСР рекомендував 50 чол.²⁵ У 1929 р. у Комуністичну академію було прийнято 5 аспірантів з Української РСР²⁶. Багато аспірантів з нашої республіки навчалося також у вузах Російської Федерації.

У 1930 р., за прикладом Академії наук СРСР, в АН УРСР розпочалася підготовка вчених через аспірантуру. Наукові співробітники та аспіранти з Української РСР проходили підготовку, стажування в різ-

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 1361, арк. 3.

¹⁹ «Техника социалистического земледелия», 1932, № 11—12, стор. 18.

²⁰ Історія Української РСР, т. 6, стор. 259.

²¹ «Вісті ВУАН», 1934, № 1, стор. 16.

²² КПСС о культуре, просвещении и науке. Сборник документов, М., 1963, стор. 446—456.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 1185, арк. 53.

²⁴ «Правда», 2 січня 1930 р.; «Известия», 1 січня 1930 р.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 1188, арк. 105; оп. 9, спр. 1428, арк. 1а—1а зв.

²⁶ «Вестник Комкадемии», 1929, кн. 35—36, стор. 384.

них дослідних установах та на підприємствах братньої Росії. Так, аспіранти кафедри зоотехніки Харківського сільськогосподарського інституту працювали у Вологодському молочногосподарському інституті, кафедри сільськогосподарської механіки Київського політехнічного інституту — на ленінградському заводі «Красный путіловец». Наукові співробітники та аспіранти Одеського політехнічного інституту проходили практичний курс підготовки на заводах Ленінграда, радіозаводах Москви і Нижнього Новгорода. Аспіранти Дніпропетровського гірничого інституту стажувалися в Ленінградському гірничому інституті²⁷.

Однією з важливих форм підготовки кадрів були відрядження вчених Української РСР до провідних наукових і промислових центрів Російської Федерації. Кількість відряджень з року в рік зростала. Так, якщо в 1926 р. у Москву і Ленінград було відряджено 46 чол.²⁸, то за вісім перших місяців 1930 р. з 135 відряджень, наданих дослідникам за межі республіки, 113 чол. одержали їх до Москви і Ленінграда. З них близько 60 відряджень було надано аспірантам. За той же період близько 80 вчених республіки взяли участь у роботі наукових з'їздів та конференцій, що проходили в Москві і Ленінграді²⁹. Консультації і спілкування з російськими вченими сприяли підвищенню кваліфікації науковців Української РСР.

Допомога братньої Росії відіграла важливу роль у зміцненні матеріально-експериментальної бази наукових досліджень в Українській РСР. Заводи, науково-дослідні інститути, лабораторії, вузи Російської Федерації постачали для наукових установ, навчальних закладів Радянської України нове обладнання й устаткування. В 1927 р. у Полтаві було створено сейсмічну станцію, апаратуру для якої надіслала АН СРСР³⁰. У 1931 р. Ленінградський астрономічний інститут виготовив і передав Харківській астрономічній обсерваторії креслення спектрогеліоскопа Хеля³¹. В 1929 р. Одеська державна геофізична обсерваторія на кошти Головного гідрографічного управління в Ленінграді проводила дослідження узбережжя Чорного та Азовського морів³². Крім того, Російська Федерація надсилала Українській РСР багато книг з різних галузей знань. Так, у 1927—1930 рр. лише до Харківської державної бібліотеки ім. В. Г. Короленка з Російської Федерації надійшло 186 950 книг³³. УРСР також була передана величезна кількість історичних матеріалів, різних пам'яток, речей, картин, архівних документів тощо³⁴. Все це сприяло активізації науково-дослідної роботи, створенню нової, соціалістичної культури.

Дальшому поліпшенню організації наукової роботи в країні сприяв ряд організаційних заходів, проведених Комуністичною партією і Радянським урядом в 1934—1936 рр. У квітні 1934 р. Академія наук Української РСР перейшла у підпорядкування уряду республіки³⁵. 21 лютого 1936 р. РНК УРСР затвердила новий статут Академії, побудований за принципом статуту АН СРСР³⁶. Основною одиницею в структурі

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 7, спр. 561, арк. 8; оп. 9, спр. 382, арк. 16; спр. 380, арк. 61; спр. 349, арк. 14; спр. 351, арк. 12.

²⁸ Наука на Україні. Бюлетень. 1927, № 2—4. Підраховано автором.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 351, арк. 1—30. Підраховано автором.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 7, спр. 564, арк. 5.

³¹ «Сорена», 1934, вип. 10, стор. 177.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 381, арк. 225.

³³ Там же, спр. 361, арк. 163.

³⁴ Див.: О. Г. Мітюков. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917—1973 рр., К., 1975; В. О. Сидоренко. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною.— «УІЖ», 1972, № 2.

³⁵ Культурне будівництво в Українській РСР, т. 1, стор. 646.

³⁶ «Вісті Академії наук Української РСР», 1937, № 6—7, стор. 72.

АН УРСР, подібно до Академії наук СРСР, став науково-дослідний інститут. Було створено 36 великих наукових установ. У 1936 р. до Академії наук республіки було передано наукові установи, які об'єднувалися у Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів і на їх базі був утворений Відділ суспільних наук³⁷. Ці заходи ще більше зміцнили зв'язки наукових установ Української РСР з установами Російської Федерації та інших братніх республік.

У 20—30-х роках в УРСР було закладено основу для дальших грандіозних досягнень у галузі науки. «За роки Радянської влади завдяки героїчній праці українського народу, братерській взаємодопомозі всіх народів Радянського Союзу, їх дружбі і співробітництву досягнуто всебічного прогресу в усіх галузях життя республіки»³⁸, — відзначається у постанові ЦК Компартії України «Про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні». В республіці створено могутній науковий потенціал. Над розв'язанням складних завдань комуністичного будівництва працюють 355 науково-дослідних інститутів і їх філіалів та відділів, сотні науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, в яких налічується 175 тис. наукових співробітників³⁹. Вчені України в творчій співдружності з ученими Москви, Ленінграда, всіх союзних республік вносять вагомий вклад у вітчизняну науку, досягненням якої дав високу оцінку XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслив, що «...тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»⁴⁰.

Дальший розвиток міжреспубліканського поділу наукової праці, поглиблення спеціалізації і кооперації в цій справі, співдружність учених братніх республік СРСР, співробітництво і взаємодопомога між ними відіграють важливе значення у розв'язанні величезних завдань, поставлених партією перед радянською наукою. Сьогодні, як і раніше, братня допомога російського народу та інших народів Радянського Союзу — одна з найважливіших умов успішного розвитку науки в УРСР, усі досягнення якої Компартія України і уряд республіки сприяють на виконання історичних рішень XXV з'їзду КПРС.

³⁷ Історія Академії наук Української РСР (у двох книгах). Книга перша, К., 1967, стор. 116.

³⁸ «Комуніст України», 1977, № 12, стор. 64.

³⁹ Є. О. Патон. Великий Жовтень і розвиток науки.— «Вісник Академії наук Української РСР», 1977, № 10, стор. 6.

⁴⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 53.

* * *

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА ПРОМИСЛОВІСТЮ У РОКИ ВОСЬМОЇ П'ЯТИРІЧКИ

А. Ф. ДЕНИСОВ (Київ)

З розгортанням будівництва матеріально-технічної бази комунізму відбувається всебічно обгрунтований В. І. Леніним закономірний процес зростання керівної ролі партії, поглиблення наукових основ партійного керівництва економікою країни.

Проблемам партійного керівництва народним господарством присвячено ряд праць¹, проте діяльність КПРС і, зокрема, парторганізацій України в цій галузі у період між XXIII і XXIV з'їздами партії потребує дальшого висвітлення. Це стосується, насамперед, питань ідеологічного й організаційно-партійного забезпечення розвитку промисловості УРСР.

У роки восьмої п'ятирічки КПРС, керуючи розвитком промисловості — найважливішої галузі всієї радянської економіки, як і завжди, виходила з лєнінського вчення про необхідність поєднання «...цілковітої наукової тверезості в аналізі об'єктивного стану речей і об'єктивного ходу еволюції з найрішучішим визнанням значення революційної енергії, революційної творчості, революційної ініціативи мас...»².

Яскравим свідченням широкої, активної участі трудящих у громадсько-політичному житті суспільства було всенародне обговорення проекту Директив XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр. Лише на Україні відбулося 9385 відкритих партійних зборів, на яких були присутні понад 1 млн. комуністів і безпартійних. В одній тільки Запорізькій області, наприклад, учасники зборів внесли 1460 пропозицій*. Всього у республіці в обговоренні проекту Директив взяли участь 600 тис. чол.³

Тісний зв'язок з трудящими, опора на них — непохитний закон усієї діяльності КПРС, джерело її сили й енергії. Колективний досвід мільйонів, узагальнений і науково осмислений партією, відігравав і нині відіграє роль великої рушійної сили у розвитку економіки країни.

Важливим етапом у житті партії і країни був вересневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС. Його рішення лягли в основу вироблених XXIII з'їздом КПРС економічної політики на восьму п'ятирічку і стратегічних напрямів розвитку промисловості в умовах зрілого соціалізму, що дістали свою дальшу розробку в матеріалах наступних з'їздів партії. В теоретичній діяльності КПРС на даному етапі набули широкого розвитку лєнінські принципи партійного керівництва господарським будівництвом.

Творчий розвиток наукової теорії марксизму-лєнінізму, наголошувалося на XXIII з'їзді партії, і органічне поєднання її з революційною практикою робітничого класу і всіх трудящих є найсильнішою, найзнаменнішою рисою всієї історичної діяльності нашої партії^{3а}.

В нових історичних умовах КПРС орієнтувала партійні і господарські органи на посилення уваги до якісних факторів зміцнення економіки, на всемірну інтенсифікацію та підвищення ефективності суспільного виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу. Здійснення нового курсу партії вимагало корінної перебудови в галузі управління промисловістю країни.

¹ Н. Костриця і М. Матвійчук. Лєнінські принципи соціалістичного господарювання в дії, К., 1970; М. М. Миколєнко. Діяльність Компартії України по розвитку чорної металургії в період розгорнутого будівництва комунізму, Харків, 1970; Л. А. Мягчилов. Діяльність КПРС по удосконаленню керівництва промисловістю (1956—1970 рр.), К., 1971; І. П. Кожукало. Економічна політика КПРС на сучасному етапі, К., 1971; КПСС и современная научно-техническая революция, К., 1974; В. И. Полурез. Деятельность КПСС по повышению эффективности промышленного производства в условиях развитого социализма, К., 1974; А. И. Рогов. Руководство КПСС экономикой зрелого социализма, М., 1975; Партійне керівництво розвитком промисловості України (1917—1975), К., 1976; Дальнейшее возрастание руководящей роли партии в коммунистическом строительстве, К., 1976; та ін.

² В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 22.

* Підраховано автором за архівними джерелами (ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 8, арк. 41, 66, 154).

³ XXIII з'їзд Комуністичної партії України, К., 1967, стор. 49.

^{3а} Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 79.

Велику роль, зокрема, у піднесенні наукового рівня планування та організації роботи промисловості відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва», прийнята 4 жовтня 1965 р.⁴ В ній наголошувалося на необхідності підвищення рівня техніко-економічного обґрунтування планів шляхом детальної розробки і ширшого використання у плануванні прогресивних нормативів та балансових розрахунків, а також досягнення стабільності планових завдань, які встановлюються підприємствам, з допомогою всебічної ув'язки всіх показників плану.

Життя висувало актуальне й невідкладне завдання: забезпечити єдність економічного і технічного розвитку всіх галузей промисловості, а отже, і єдність керівництва ними. Однак існуюча територіальна система управління через раднаргоспи не могла забезпечити такої єдності і, по суті, вступала в суперечність із завданнями прискорення науково-технічного прогресу.

Виходячи з об'єктивних потреб соціалістичного суспільства, КПРС визнала за необхідне перейти до галузевого управління промисловістю, переваги якого підкреслив XXIII з'їзд партії. «Новостворене... галузеве управління, — відзначалося на з'їзді, — добре поєднується з істотним розширенням прав союзних республік, підприємств і об'єднань, посиленням економічних методів керівництва...»⁵. В рішеннях XXIII з'їзду партії дальшого розвитку набули обидві сторони ленінського принципу демократичного централізму.

З переходом до галузевих загальносоюзних і союзно-республіканських міністерств посилювалася централізація управління і планування. Центральний Комітет партії разом з тим застерігав від вузьковідомчого підходу до вирішення господарських питань. Галузеві міністерства мали забезпечити прискорення темпів науково-технічного прогресу, підвищення ефективності суспільного виробництва, дальший значний розвиток продуктивних сил усієї країни. Перед новоутвореними міністерствами відкривалися широкі можливості з'єднання науки з виробництвом, розв'язання проблем розвитку промислових галузей з допомогою зусиль відповідних науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій. Для більш успішного розв'язання важливих проблем науки і техніки при цих міністерствах були організовані науково-технічні ради.

Дальшу розробку, зокрема, питання управління науково-технічним прогресом у країні дістали в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 24 вересня 1968 р. «Про заходи по підвищенню ефективності роботи наукових організацій і прискоренню використання в народному господарстві досягнень науки і техніки»⁶. Основною формою державного планування їх розвитку ставав п'ятирічний план. Впроваджувалися координаційні плани по розв'язанню основних науково-технічних проблем, які розроблялися відповідними міністерствами і відомствами. Було визнано необхідним з найважливіших проблем народного господарства і окремих його галузей розробляти науково-технічні проекти на 10—15 і більше років.

Для підвищення рівня наукових розробок і прискорення їх впровадження у практику іноді створювалися науково-виробничі об'єднання, що згодом набули значного поширення як у країні в цілому, так і в УРСР.

⁴ Справочник партийного работника, вып. 6, М., 1966, стор. 218.

⁵ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 37.

⁶ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 7, М., 1970, стор. 111.

Здійснюючи економічну політику КПРС у галузі промисловості, Компартія України приділяла велику увагу ідеологічному й організаційному забезпеченню її виконання. В основу роботи партійних організацій республіки в цьому напрямі були покладені рішення XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України, постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», постанови ЦК Компартії України «Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні», «Про дальше розгортання організаторської та ідеологічної роботи партійних організацій республіки по підготовці до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна»⁷.

Взятий партією курс на комплексний підхід до керівництва економікою сприяв формуванню відповідних елементів такого підходу і в галузі ідеологічної роботи парторганізацій.

Одним з головних завдань в ідеологічній діяльності партії у досліджуваний період було формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, комуністичної свідомості. «Треба, щоб свідомість ця, — писав В. І. Ленін, — проникла в маси, і щоб вона не тільки проникла в маси, але й закріпилася в них практично»⁸. Розвиваючи ленінське положення про необхідність тісного зв'язку ідеологічної роботи та її складової частини — політичної освіти — з практикою комуністичного будівництва, КПРС виробила нову, більш досконалу її систему, що забезпечила послідовне творче вивчення слухачами усіх складових частин марксизму-ленінізму в нерозривній єдності із завданнями, які розв'язують трудові колективи. Слід відзначити, що вже на початку періоду, який розглядається, всіма ланками політичної освіти було охоплено більш як 2 млн. 123 тис. чол. Крім того, народні університети культури та інші форми навчання відвідували понад 2,5 млн. слухачів⁹.

Поряд з підвищенням рівня політичного виховання трудящих в умовах впровадження економічної реформи у промисловості постало невідкладне завдання економічної підготовки кадрів. Під керівництвом партійних органів за короткий час у країні була сформована широка система економічної освіти. При партійних комітетах були створені семінари партійно-господарського активу. В ряді областей при міськкомках, райкомках партії, на промислових підприємствах почали працювати економічні школи. На Україні, зокрема в Закарпатській області, у 1965/66 р. налічувалося 260 таких шкіл, семінарів, гуртків і груп, у Львівській — 1300. Тільки в м. Дніпропетровську, наприклад, діяло 184 економічні школи, де навчалось понад 6 тис. чол. На багатьох підприємствах ці школи були організовані безпосередньо в цехах. У Київській, Харківській, Донецькій областях при обкомах партії працювали вищі економічні школи, в Сумській, Воллинській та деяких інших областях при міськкомках партії — вищі економічні курси партійно-господарського активу, які мали по кілька факультетів¹⁰.

Масового поширення в республіці набули університети економічних знань і передового досвіду, технічного прогресу, ділові клуби, школи комуністичної праці, майстрів і передового досвіду. Систематично проводилися теоретичні конференції, читалися цикли лекцій з питань еко-

⁷ Справочник партійного робітника, вып. 7, М., 1967, стор. 7; вып. 8, М., 1968, стор. 54; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, К., 1977, стор. 821, 854.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 160.

⁹ «Комуніст України», 1966, № 7, стор. 64.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 19, арк. 10, 21, 38, 116.

номіки. Все це давало можливість трудящим набувати необхідних знань, брати активну участь у підвищенні ефективності виробництва, впровадженні господарської реформи.

В мобілізації мас на виконання завдань восьмої п'ятирічки важливу роль належала агітаційно-пропагандистській роботі. Особливого розмаху вона набула під час підготовки до 50-річчя Жовтневої революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Велике значення для посилення партійного керівництва лекційною пропагандою мало створення в усіх обкомах партії штатних лекторських груп, які координували цю діяльність. Навколо партійних комітетів республіки були об'єднані близько 700 штатних і понад 16 тис. позаштатних лекторів. Щороку на Україні читалося майже 400 тис. лекцій¹¹. До усної пропаганди було залучено широке коло вчених, викладачів вузів, які вели постійно діючі лекторії, тематичні цикли лекцій тощо.

Дійовим засобом розвитку творчої активності трудящих у виконанні народногосподарських планів п'ятирічки стало соціалістичне змагання. В. І. Ленін свого часу підкреслював, що необхідно, щоб кожний трудящий докладав своїх сил до зміцнення робітничо-селянської держави¹². Йдучи за ленінськими принципами змагання, партійні організації розгорнули боротьбу з проявами формалізму в цій справі, зосереджували увагу профспілкових комітетів на посиленні наукових основ в організації змагання, економічної обґрунтованості і конкретності зобов'язань, наповненні трудового суперництва новим змістом відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальший розвиток соціалістичного змагання у зв'язку з перебудовою управління промисловістю»¹³.

Дальшому піднесенню творчої ініціативи широких мас сприяла підготовка до знаменних ювілеїв у житті партії, країни і республіки, активізація ідеологічної та організаторської діяльності парторганізацій. Під їх керівництвом у трудових колективах переглядалися і підвищувалися раніше взяті соціалістичні зобов'язання, народжувалися нові починання.

Слідом за підприємствами Москви і Ленінграда в усіх галузях промисловості України розгорнувся рух за випуск додаткової продукції, створення фонду економії, за дострокове виконання п'ятирічки і прискорення науково-технічного прогресу. В Києві трудящі змагалися за створення фонду ім. 50-річчя Великого Жовтня, в Сумах — під девізом «Жодного відстаючого поруч». Колектив комбінату «Донбасантрацит» Луганської області зобов'язався до ювілею Жовтневої революції здійснити комплексну механізацію та автоматизацію виробничого процесу на двох шахтах і до кінця 1967 р. мати 26 таких підприємств. У вугільній промисловості республіки почався рух механізаторів за 1000 т вугілля щодоби на один вузькозахватний комбайн і струг. Широко відомим став рух за харківський ударний процент. Тільки на ХТЗ у цьому русі на кінець восьмої п'ятирічки брало участь близько 14 тис. трудящих¹⁴. Значного поширення набув також почин ждановських металургів і колективу заводу «Запоріжсталь» по прискореному освоєнню потужностей, схвалений ЦК Компартії України¹⁵. Масовим став

¹¹ «Комуніст України», 1968, № 5, стор. 45.

¹² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 159.

¹³ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 6, М., 1968, стор. 12.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 2, арк. 67; оп. 241, спр. 98, арк. 212, 213; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 42, спр. 20, арк. 13.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 119, арк. 51.

рух за право називатися підприємством ім. 50-річчя Жовтня. В Запорізькій області, наприклад, у цьому змаганні брали участь понад 500 колективів, у Івано-Франківській — понад 200¹⁶, на харківських заводах: підшипниковому і «Електроважмаші» — 463 колективи¹⁷.

Використовуючи нагромаджений досвід, парторганізації республіки мобілізували всіх трудящих на нові звершення. Трудові колективи промисловості стали на стоденну вахту на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Небувалої масовості змагання було спрямоване на дострокове виконання завдань п'ятирічки.

З метою посилення партійного керівництва розвитком промисловості XXIII з'їзд КПРС визначив як одне з першочергових завдань удосконалення структури парторганізацій і підвищення їх бойовитості, створення нових первинних та цехових парторганізацій на вирішальних ділянках промислового виробництва. За роки восьмої п'ятирічки число первинних парторганізацій в УРСР зросло з 53 956 до 61 562, цехових — з 36 108 до 48 557, партійних груп — з 69 433 до 89 839¹⁸.

Відповідно до змін, внесених XXIII з'їздом у Статут КПРС, на основних виробництвах всередині великих парторганізацій створювалися парткоми. На початок 1968 р. в республіці діяло їх уже 32. Партійні комітети і парторганізації стали предметніше займатися питаннями розстановки комуністів, зміцнюючи їх прошарок на вирішальних ділянках народного господарства. Наприклад, на шахті «Великомостівська», де ще з 1965 р. здійснювався економічний експеримент, на вирішальних ділянках виробництва було зайнято понад 50% комуністів¹⁹.

Важливо, що вдосконалення стилю діяльності партійних органів по керівництву промисловістю ґрунтувалося на поглибленні і поліпшенні планування їх роботи, дедалі ширшому впровадженні в неї наукових основ. У практику все більше входили складання перспективних планів, які конкретизувалися в поточних планах, розробка і реалізація політико-організаційних і організаційно-технічних заходів, використання соціологічних досліджень у партійній роботі тощо.

У діяльності партійних комітетів і організацій дістала практичне втілення настанова XXIII з'їзду КПРС про те, що «партійним органам треба до кінця зжити з практики дріб'язкову опіку і підміну радянських органів, бо це породжує безвідповідальність та інертність працівників»²⁰. Головна увага зосереджувалася на контролі виконання директив партії і уряду по розвитку промисловості, здійсненню економічної реформи, заходів по вдосконаленню організації і управління промисловим виробництвом. Партійні організації керувалися ленінським положенням про те, що успіху можна добитися «...тривалою, діловою перевіркою виконання і перевіркою досвіду, встановленням особистої відповідальності...»²¹.

У підвищенні дієвості, ширшому залученні трудящих до справи контролю велику роль відіграла постанова грудневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про перетворення органів партійно-державного контролю» в органи народного контролю. Активізації цієї роботи в республіці сприяла також постанова листопадового (1966 р.) Пленуму ЦК Компартії України «Про завдання партійних організацій по дальшому

¹⁶ «Комуніст України», 1967, № 4, стор. 48.

¹⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 135, спр. 47, арк. 13.

¹⁸ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, К., 1976, стор. 65, 67.

¹⁹ «Комуніст України», 1968, № 1, стор. 66; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1761, арк. 184.

²⁰ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 71.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 349.

поліпшенню організаторської роботи і перевірки виконання рішень партії і уряду»²². Перед партійними комітетами і парторганізаціями ставилися вимоги щодо неухильного додержання ленінських норм і принципів контролю, який є надійним засобом підвищення рівня політичного і господарського керівництва; систематичної, конкретної і ділової перевірки виконання рішень, із залученням господарських керівників. Проводячи в життя ці вимоги, парторганізації добивалися підвищення у справі контролю ролі критики і самокритики, внутріпартійної інформації, вдосконалювали систему контролю.

В республіці, на виконання постанови ЦК Компартії України «Про дальше поліпшення партійної інформації як важливого засобу піднесення організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій України»²³, дедалі ширше входили у практику інформування керівними партійними органами комуністів про свою роботу, а також звіти нижчестоящих партійних комітетів про виконання прийнятих рішень. Лише в 1969 р. 10 обкомів, 98 міськкомів, 488 райкомів партії інформували про свою діяльність комуністів 44 тис. партійних організацій²⁴. На засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України було заслухано 164 звіти партійних комітетів, з яких 88 — з питань партійного керівництва господарством²⁵. Це сприяло підвищенню рівня діяльності партійних комітетів у даній галузі.

Багато уваги приділялося вивченню і поширенню кращого досвіду партійних організацій по керівництву промисловістю, у чому помітну роль відігравали створені при парткомах кабінети організаційно-партійної роботи. Ініціатором цього почину став Жовтневий райком партії м. Києва, досвід якого було схвалено ЦК Компартії України. Цей досвід незабаром набув значного поширення. В Кіровському міськкомі партії, наприклад, утвердилося вивчення й узагальнення кращого досвіду партійної роботи апаратом міськкому безпосередньо в первинних парторганізаціях²⁶.

Вдосконалення ідеологічної та організаторської роботи партійних організацій, пошуки нових ефективних її форм були підпорядковані виконанню поставленого XXIII з'їздом КПРС важливого завдання в галузі промисловості — повного втілення в життя нової системи планування і економічного стимулювання. Про розмах і нарощування темпів даного процесу свідчить те, що вже у серпні 1967 р. за цією системою в країні працювало понад 5 тис. підприємств (з них 700 — на Україні), які випускали більш як 30% усієї промислової продукції, а до кінця п'ятирічки — 42 тис. підприємств. Їх питома вага за обсягом виробництва у промисловості країни становила 93%²⁷.

Питання впровадження нової реформи в народному господарстві, зокрема у промисловості, були предметом широкого і ділового обговорення на пленумах обкомів, міськкомів і райкомів партії, зборах і семінарах партійно-господарського активу, в первинних парторганізаціях.

В ході підготовки до переходу підприємств на нову систему господарювання партійні комітети та організації здійснювали масові заходи

²² Справочник партийного работника, вып. 6, стор. 120; Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2, стор. 816.

²³ Там же, стор. 836.

²⁴ В. Білоусов. Ідейна та організаційна єдність партії, К., 1971, стор. 71.

²⁵ Там же, стор. 75.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 2, арк. 4, 5.

²⁷ «Комуніст України», 1967, № 8, стор. 60; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 6, стор. 556; Коммунисты и экономическая реформа, М., 1972, стор. 14.

щодо роз'яснення завдань, які постали перед трудовими колективами. Важлива роль у цьому відводилася семінарам партійного активу, керівних працівників, де узагальнювався досвід, вивчалися найважливіші питання економіки і науки управління. Була розгорнута робота по розгляді пропозицій трудящих, спрямованих на підвищення ефективності виробництва. На багатьох підприємствах проводилися масові огляди резервів виробництва, конкурси по вдосконаленню економічної діяльності, цехові та загальнозаводські техніко-економічні конференції тощо. Все це забезпечило прискорення темпів зростання промислового виробництва. У ювілейному, 1967 р., порівняно з 1966 р., випуск валової продукції промисловості в Українській РСР збільшився на 9,4%, проти 6,4%, передбачених планом²⁸.

Одне з центральних місць у партійному керівництві економікою займало питання про прискорення науково-технічного прогресу як основи для дальшого значного підвищення ефективності суспільного виробництва. На цьому особливо наголосив XXIII з'їзд КПРС, визначаючи головне завдання п'ятирічки. Перед партійними і господарськими органами було поставлене завдання — забезпечити якнайтісніше з'єднання досягнень науково-технічного прогресу з перевагами соціалізму.

Важливу роль в розгортанні боротьби партійних організацій за науково-технічний прогрес у промисловості УРСР відіграла постанова червневого (1967 р.) Пленуму ЦК Компартії України «Про роботу підприємств чорної металургії і заходи по дальшому розвитку технічного прогресу в металургійній промисловості республіки»²⁹.

Питання розвитку науково-технічного прогресу в народному господарстві були постійно в центрі уваги парторганізацій. Наприклад, на бюро Орджонікідзевського райкому партії м. Харкова лише протягом 1969—1970 рр. розглянуто ряд питань, що стосувалися, зокрема, роботи партійної організації і керівництва Харківського тракторного заводу по підвищенню ролі інженерних служб у впровадженні наукової організації праці та прискоренні технічного прогресу, стану розробки і освоєння нових верстатів на заводі ім. Косіора, роботи господарських керівників заводу «Поліграфмаш» по підвищенню якості, надійності й довговічності продукції та ін.³⁰

Партійні організації республіки прагнули повністю використати ті можливості, що їх відкривало впровадження у промисловості господарської реформи і, насамперед, створення на підприємствах фонду розвитку виробництва, розміри якого значно перевищували кошти, які виділялися для цього раніше. Так, промислові підприємства України тільки за 9 місяців 1967 р. відрахували у цей фонд понад 70 млн. крб.³¹ Успіх справи забезпечували розроблювані з ініціативи парткомів обґрунтовані й такі, що спиралися на реально можливу матеріально-технічну базу, плани технічного вдосконалення, переоснащення та поетапної реконструкції підприємств, розраховані на ряд років.

Велику роботу по розвитку науково-технічного прогресу проводили, зокрема, парторганізації вугільної промисловості республіки. Тільки в 1968 р., наприклад, на бюро Луганського обкому партії 9 разів обговорювалися питання, що стосувалися технічного прогресу, НОПу, обміну передовим досвідом, підвищення продуктивності праці на добувних

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 119, арк. 2.

²⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, стор. 829.

³⁰ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 42, спр. 22, арк. 37.

³¹ «Комуніст України», 1968, № 5, стор. 23, 30.

і прохідницьких роботах. Вказувалося на серйозні недоліки у проведенні робіт по комплексній механізації та автоматизації вугільних шахт Донбасу, обговорювався хід впровадження і використання нової техніки на шахтах тресту «Краснодонвугілля» та ін.

Технічний прогрес у цій галузі промисловості партійні організації спрямовували шляхом дальшої комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, концентрації гірничих робіт, впровадження більш прогресивної технології. Вдосконалювалася організація праці, у вибоях дедалі ширше застосовувалися високопродуктивні комплекси з механізованими кріпленнями, стругові установки та вузькозахватні комбайни, що дало можливість значно збільшити навантаження на вибій і зменшити затрати ручної праці. Все більше шахт ставали високомеханізованими, серед них — «Жовтнева», «Бутовська-Глибока», «Лутугінська-Північна» та ряд інших, що були зразком як за технічною оснащенням, так і за культурою виробництва та науковою організацією праці. Партійні організації багато зробили для поширення почину колективів шахт «Жовтнева», № 3 «Добропілля», «Червоний партизан», «Вуглегірська-Західна», що виступили із закликом підвищити до 1970 р. продуктивність праці в 1,5—2 рази. Завдяки усім цим заходам за 9 місяців 1968 р., порівняно з 1967 р., було збільшено середньомісячне навантаження на лаву у вугільній промисловості України з 15 542 до 18 395 т, а продуктивність праці кожного робітника зросла на 18%³²⁻³³.

Значного розмаху набула здійснювана під керівництвом парторганізацій робота по впровадженню досягнень науково-технічного прогресу і НОПу в машинобудівній та інших галузях промисловості. За два з половиною роки п'ятирічки, зокрема, на Луганському тепловозобудівному заводі було освоєно понад 1000 нових організаційно-технічних заходів, які дали 2450 тис. крб. річної економії, на Харківському електромеханічному — понад 80 основних прогресивних технологічних процесів³⁴. На ряді заводів вводилися в дію поточкові та механізовані лінії, цехи, виробництва. На Харківському тракторному, Львівському автобусному, Луганському тепловозобудівному та інших заводах широко впроваджувалось автоматичне і напівавтоматичне зварювання у середовищі захисних газів — вуглекислого й аргону.

Про загальну тенденцію змін у структурі технологічного устаткування в промисловості республіки свідчать дані по Львівському автобусному заводу. Так, якщо питома вага прогресивного устаткування в 1965 р. становила там 24,6%, то в 1968 р. вона дорівнювала 31,8%. у той же час частка фізично застарілого устаткування знизилася, відповідно, з 18,5% до 12%. Тільки в 1967 р. випуск заводом продукції зріс проти 1966 р. на 21%³⁵.

Одним з основних напрямів діяльності партійних органів по керівництву розвитком НТР було зміцнення зв'язків науки з виробництвом, яке виявлялося у зростаючих масштабах виконання установами Академії наук УРСР наукових розробок для промислових підприємств на госпдоговірних началах. Спільні зусилля інститутів і підприємств, їх парторганізацій були спрямовані, насамперед, на розв'язання важливих проблем, що мало дати значний економічний ефект. У центрі уваги перебували і питання підвищення якості, які вирішувалися на основі науково-технічного прогресу по двох основних напрямках: ство-

³²⁻³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 119, арк. 146, 175, 177

³⁴ Там же, арк. 67; спр. 216, арк. 73.

³⁵ Там же, спр. 216, арк. 50, 51; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 2477, оп. 22, спр. 11, арк. 45.

рення нових і модернізація існуючих конструкцій, а також удосконалення технологічних процесів.

Партійні організації забезпечили широке впровадження у промисловості республіки саратовської системи бездефектної здачі продукції з першого пред'явлення. В результаті застосування цієї системи, наприклад, на Харківському заводі кондиціонерів різко скоротилися втрати від браку і ще в 1966 р. вони становили лише 0,2% до загального випуску продукції³⁶. Слід відзначити, що істотний вплив на підвищення якості продукції справили діючі на ряді підприємств школи якості, а також розгортання під керівництвом парторганізацій руху під девізом «Радянське — значить відмінне».

Таким чином, у період восьмої п'ятирічки КПРС провела велику роботу по дальшому розвитку і втіленню в життя ленінських принципів господарського будівництва, зокрема в керівництві промисловістю. Збагатився арсенал випробуваних форм і методів ідеологічної та організаційної діяльності партійних органів і організацій по здійсненню економічної політики партії. Вся багатогранна робота КПРС у цей період спрямовувалася на максимальне використання в розвитку економіки великих можливостей і переваг розвинутого соціалізму.

³⁶ «Комуніст України», 1966, № 2, стор. 15.

СТВОРЕННЯ КОМІТЕТІВ БІДНОТИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1919 р.

В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ)

Становлення соціалістичного ладу в нашій країні було тісно пов'язане із створенням комітетів бідноти, організацію яких В. І. Ленін вважав за «...перший і величезний крок соціалістичної революції на селі»¹⁻². Історія створення і діяльності комітетів бідноти на Україні вже висвітлювалася в узагальнюючих працях, монографіях, статтях³. Проте окремі аспекти цього питання ще потребують дальшого дослідження. Зокрема, досі через відсутність зведених даних про комітети бідноти

¹⁻² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 137.

³ А. Г. Слюсарський. До історії організації комітетів бідноти на Україні в 1919 р.— Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького, т. 43, 1952; його ж. Діяльність сільських комітетів бідноти на Україні в 1919 р.— Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького, т. 69, 1956; Р. С. Гимпелевич. К вопросу о роли и деятельности комитетов бедноты УССР в 1919 г.— Сборник по истории советского государства и права кафедры истории советского государства и права Харьковского юридического института, Харьков, 1954; В. П. Хижняк. Борьба Коммунистической партии за утворення комітетів бідноти на Україні в 1918—1919 рр.— Вісник Київського університету, 1962, № 5; М. Д. Березовчук. Комітети бідноти України.— «УІЖ», 1964, № 3; його ж. Перші соціалістичні перетворення на селі, К., 1976; В. Т. Ісакова. Організація комітетів бідноти на Україні та боротьба за зміцнення Радянської влади (листопад 1918—серпень 1919 рр.)— Вісник Київського університету. Серія суспільних наук, 1966, № 7; Ф. Усков. КНС України в період воєнного комунізму і переходу до непу, К., 1950; Б. М. Бабій. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр., К., 1956; І. К. Рибалка. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919 рр.), Харків, 1957; Ю. Ю. Кондуров. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны, К., 1964; М. И. Куличенко. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918—1920 гг.), Харьков, 1966; та ін.

точно не встановлено їх загальну кількість на Україні. Недостатньо висвітлено вплив класової боротьби, що мала місце на селі в 1919 р., на хід організації комітетів бідноти, їх участь у соціально-економічних перетвореннях, культурно-освітню діяльність тощо. Автор даного повідомлення має на меті дослідити процес створення комбідів на прикладі Лівобережної України.

Селянство, яке становило переважну більшість населення країни, за своїм складом було далеко не однорідним. З розвитком капіталізму поряд із суперечностями між поміщицькими і селянськими господарствами дедалі більше загострювалися суперечності і в самому селянському середовищі. На Україні напередодні Жовтневої революції налічувалося близько 3 млн. безземельних і малоземельних селянських господарств. Водночас 37,8% земельного фонду належало куркульським господарствам, яких було всього 0,5 млн. Крім цього, куркулі орендували у поміщиків понад 3 млн. десятин землі. Вони володіли переважною частиною живого і мертвого сільськогосподарського реманенту, а також основною масою товарного хліба⁴. Характеризуючи сільську буржуазію, В. І. Ленін зауважував: «Після перемоги пролетаріату в містах цілком немінучі з боку цієї верстви всілякі прояви опору, саботажу і прямі збройні виступи контрреволюційного характеру. Тому революційний пролетаріат негайно повинен почати ідейну і організаційну підготовку необхідних сил для того, щоб поголовно роззброїти цю верству...»⁵.

Боротьба з сільською буржуазією могла бути успішною лише при умові згуртування сільської бідноти у свої класові організації, які б і повели наступ на куркульство. «Або свідомі передовики-робітники переможуть, об'єднавши навколо себе масу бідноти, встановивши залізний порядок, нещадно-сурову владу, справжню диктатуру пролетаріату, примусять куркулів підкоритися,— застерігав Володимир Ілліч,—...або буржуазія з допомогою куркулів, при посередній підтримці безхарактерних і плутаних людей (анархістів і лівих есерів) скине Радянську владу... Або—або. Середини нема»⁶. Формою організації селян-бідняків стали комітети бідноти, ініціатором створення яких був В. І. Ленін.

В Радянській Росії комбіди почали створюватися ще в червні 1918 р. Україна в той час була загарбана німцями. Тут було встановлено реакційний гетьманський режим, тому організація комбідів на Україні відбувалася трохи пізніше. Проте подекуди комітети бідноти були організовані в 1918 р. і на Україні. Зокрема, в північних районах Чернігівщини, що за Брестським мирним договором ввійшли до так званої нейтральної зони, де протягом усього 1918 р. зберігалась Радянська влада, перші комітети бідноти з'явилися в серпні 1918 р.⁷ На 13 листопада комбіди було створено в усіх селах Почепського повіту⁸. Але в 1918 р. масового поширення на Україні вони дістати не могли.

Повсюдна організація комітетів бідноти почалася після визволення території України від військ буржуазно-націоналістичної Директорії. 29 листопада 1918 р. Робітничо-селянський уряд України видав «Тимчасове положення про організацію робітничо-селянської влади на місцях», згідно з яким уся повнота влади на селі до того часу, поки не

⁴ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1956, стор. 20—24.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 166.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 340.

⁷ В. Т. Ісакова. Назв. стаття, стор. 128.

⁸ А. Г. Слюсарський. Назв. стаття, стор. 68.

буде обрано сільську Раду, мала належати комітетам бідноти⁹. 13 січня 1919 р. урядом було прийнято «Тимчасове положення про сільські і волосні комітети бідноти». Передбачалося створювати комітети бідноти не тільки в селах, а й у волостях. Сільський комбід обирався в складі 3 чол., а волосний — 5—7¹⁰.

Організація комбідів проходила під безпосереднім керівництвом Комуністичної партії, яка надавала цій роботі великого значення. ЦК КП(б)У слідкував за розгортанням подій на селі. 19 січня 1919 р. орган Тимчасового робітничо-селянського уряду України газета «Известия» надрукувала на своїх сторінках передову статтю під назвою «Організація селянства». У ній наголошувалося на необхідності створення комітетів бідноти як «революційних органів, що здійснюють на селі радянське будівництво», а також визначалися завдання сільських партійних організацій по розгортанню соціалістичної революції¹¹.

З метою поліпшення агітаційної та організаційної роботи серед селян при ЦК КП(б)У було створено спеціальний відділ. Взимку і особливо навесні 1919 р. велика увага приділялась організації партійних комітетів та осередків у повітах, волостях і селах. Комуністи активно роз'яснювали селянам заходи Комуністичної партії і Радянської влади, зокрема, суть та завдання комбідів. На село було направлено кращих представників робітничого класу. Навесні 1919 р. на Україні працював 71 робітничий продовольчий загін. Ці загони подали велику допомогу біднішому селянству в справі організації комбідів¹².

Розглядаючи процес створення комітетів бідноти на Україні, слід виділити два етапи: перший — до початку весни 1919 р., який характеризується повільними темпами організації комбідів; другий — з весни 1919 р., для якого характерні швидкі темпи їх кількісного зростання.

Взимку 1919 р. комітети бідноти створювалися в усіх трьох губерніях Лівобережжя (Чернігівській, Полтавській і Харківській). Як уже зазначалося, в Чернігівській губернії перші комітети бідноти з'явилися ще в 1918 році. До середини січня вони були обрані в Хильчичі, Рудні, Очкині, Кренидівці, Чилинях, Мефодіївці, Мурав'їнському та інших селах Новгород-Сіверського повіту¹³. У цей же час почалася організація комбідів у Новозибківському та Городнянському повітах¹⁴. У лютому комітети бідноти з'явилися у Вовчківській, Жукинській, Остерській та Морівській волостях Остерського повіту. В січні — лютому розпочалася організація комітетів бідноти на Полтавщині. Напередодні III з'їзду Рад України комбіди працювали в 10 повітах губернії, проте загальна їх кількість була ще незначною¹⁵.

На середину лютого комітети бідноти діяли в багатьох волостях Білгородського повіту на Харківщині¹⁶. У січні 1919 р. виникли перші організації бідноти в Роганській і Удянській волостях Харківського повіту та в с. Гомольша Зміївського повіту¹⁷. До кінця лютого всени були створені у двох волостях Куп'янського повіту, Ухрянській волості Охтирського повіту, у Вирівській, Прорубській, Ворожбинській, Степанівській, Речанській волостях та в с. Сисківка Сумського повіту,

⁹ Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1919, № 1, стор. 10—12.

¹⁰ Вестник Народного комиссариата внутренних дел УССР, 1919, № 1, стор. 6.

¹¹ «Известия», 19 січня 1919 р.

¹² Ю. Ю. Кондуфор. Назв. праця, стор. 168.

¹³ І. К. Рибалка. Назв. праця, стор. 122—123.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 25, арк. 58; ф. 1, оп. 1, спр. 8, арк. 46.

¹⁶ «Голос коммуниста» (орган Полтавського губернського і міського комітетів КП(б)У), 20 лютого 1919 р.

¹⁷ Вестник Народного комиссариата внутренних дел УССР, 1919, № 1, стор. 24.

в Захарянській, Держанській, Сіросівській, Новослав'янській волостях Ізюмського повіту, у трьох волостях Вовчанського і шести — Зміївського повітів. У цей час завершувалася організація комбідів у трьох волостях Лебединського повіту¹⁸. У повідомленні Бюро української преси за 14 лютого відзначалося, що Валківський повіт має широку мережу комбідів¹⁹. Високу оцінку революційно-перетворюючій діяльності мас було дано в резолюції Валківського повітового з'їзду Рад, що відбувся 7—10 лютого 1919 р.: «З'їзд відмічає, що всюди на місцях проявляється рішуче прагнення до революційного порядку і дисципліни... З'їзд вітає організацію комбідів, як оплоту сільської бідноти в її боротьбі проти сільської буржуазії — куркульства, і відзначає, що вони відіграли величезну роль у справі завоювання і зміцнення влади Рад та організації бідноти...»²⁰. Радянські дослідники вважають, що процес утворення комбідів узимку і на початку весни 1919 р. ще не набув повсюдного розмаху²¹. Це пояснюється тим, що в січні — лютому на території Лівобережжя ще йшли запеклі бої проти військ контрреволюційної Директорії, і становлення органів державної влади лише починалося. У цей період дуже нечисленними були місцеві організації КП(б)У. Зокрема, в Харківській губернії партійні більшовицькі організації працювали лише в Ізюмському, Лебединському, Старобільському, Зміївському та Чугуївському повітах. Кількість комуністів у їх складі була незначною: від 18 до 50 чол.²² Подібне становище склалося і в Чернігівській та Полтавській губерніях. За таких умов неможливо було розгорнути масову організацію комбідів. Не вистачало організаторських кадрів. Крім того, деякі партійні й радянські працівники допускали помилки, не розуміли суті і необхідності політичного розширення села. Так, у доповіді-інформації Полтавського губкому КП(б)У за січень — лютий 1919 р. зазначалося: «Організація комітетів бідноти визнана несвоєчасною в зв'язку з місцевими умовами, при яких розкол села небажаний»²³.

Довгий час не висловлювали свого ставлення до комітетів бідноти члени Харківського губкому КП(б)У, і, як результат цього, — індивідуально поставилася до комбідів Харківська губерньська Рада. Це відбилося на постанові останньої, згідно з якою місцеві органи влади за згодою повітових комітетів КП(б)У могли на свій розсуд вирішувати долю комітетів бідноти: ліквідувати чи залишити їх²⁴. Але практика політичної боротьби показала, що комбіди треба створювати і зміцнювати.

Іх було ліквідовано лише в Лебединському повіті, але й тут через нетривалий проміжок часу комуністи повіту, зрозумівши свою помилку, приступили до відновлення комбідів. На липень 1919 р. їх налічувалося в повіті вже 124²⁵.

Питання організації комітетів бідноти обговорювалося на III з'їзді КП(б)У, III з'їзді Рад України, а також на квітневому Пленумі ЦК КП(б)У. В партійних і радянських документах підкреслювалася необхідність посилення роботи на селі, масового створення комітетів бідно-

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 17, арк. 14—20.

¹⁹ І. К. Рибалка. Назв. праця, стор. 123.

²⁰ Б. М. Бабій. Назв. праця, стор. 171.

²¹ І. К. Рибалка. Назв. праця, стор. 124.

²² Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 263—264.

²³ М. Д. Березовчук. Перші соціалістичні перетворення на селі, К., 1976, стор. 71.

²⁴ М. И. Куличенко. Назв. праця, стор. 114.

²⁵ Там же.

ти. Керуючись цими настановами, ВУЦВК 12 травня 1919 р. затвердив «Положення про сільські комітети бідноти». НКВС і Наркомпрод, на які було покладено справу організації комбідів, розробили інструкцію про їх структуру, порядок виборів, права і обов'язки членів. В інструкції йшлося також про залучення середнього селянства до комітетів бідноти: «Сільські комітети бідноти мають за мету... організацію сільської бідноти і середнього селянства для визволення з-під гніту куркулів і сільських багатіїв»²⁶. Це відповідало програмним рішенням VIII з'їзду РКП(б) і квітневого Пленуму ЦК КП(б)У.

Рішення з'їздів партії та III Всеукраїнського з'їзду Рад широко обговорювалися на місцях. Так, у резолюції другої Зінківської повітової конференції КП(б)У зазначалося: «...Комітети бідноти, як класова організація сільського пролетаріату, можуть бути опорою партії комуністів в її класовій боротьбі на селі за інтереси сільської бідноти, і тому комосередки повинні зі свого боку докласти всіх зусиль до їх організації... З'їзд вважає за необхідне найшвидшу їх організацію»²⁷. Такі ж рішення були прийняті багатьма іншими повітовими конференціями КП(б)У та з'їздами Рад на Лівобережжі. Вони стали поштовхом до повсюдного утворення комітетів бідноти.

Якщо на середину березня в Кролевецькому повіті, наприклад, налічувалося 10 комбідів, то наприкінці квітня їх було вже 58, а на початку липня — 85 (за іншими джерелами — 90)²⁸. В Козелецькому повіті комітетів бідноти не існувало до середини травня, а до кінця місяця їх уже було створено 75²⁹. В Остерському повіті у травні працював 81 комбід, а наприкінці липня — 102³⁰. Найбільшу кількість комітетів бідноти на Чернігівщині було створено в Городнянському повіті — 196, Сосницькому і Чернігівському — по 147, у Борзнянському повіті діяло 110 комбідів. Загалом у Чернігівській губернії налічувалося 1216 комітетів бідноти³¹.

Широко розгорнулася робота по створенню комітетів бідноти в Полтавській губернії. Так, наприкінці березня в Костянтиноградському повіті комбіди, організацією яких займалися 25 досвідчених агітаторів повітового ревкому, діяли в усіх волостях³². У травні вони були організовані в 10 волостях Зінківського повіту, а в самому Зінкові налічувалося три комбіди³³. У червні комітети бідноти були створені в Пирятинському і Миргородському повітах. Зокрема, тільки в Савенській волості Миргородського повіту комітети діяли в селах Велика Обухівка, Соколівка, Панасівка, Мала Обухівка, Олефірівка, Савинці (2 — волосний і сільський)³⁴. В Прилуцькому повіті в цей час налічувалося 85 сільських і волосних комітетів бідноти³⁵. За неповними даними, в роботі Лохвицького повітового з'їзду комітетів бідноти брали участь

²⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1920). Збірник документів і матеріалів, К., 1962, стор. 131.

²⁷ Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920 гг.), Полтава, 1957, стор. 112.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 61, арк. 31—32; ф. 1738, оп. 1, спр. 49, арк. 224; «В ружье» (орган Реввоенради 14-ї армії), 29 липня 1919 р.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 18, арк. 40 зв.; «В ружье», 29 липня 1919 р.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 18, арк. 39; ф. 1738, оп. 1, спр. 102, арк. 21.

³¹ А. Г. Слюсарський. Назв. стаття, стор. 81; «Серп і молот» (Чернігів), 19 серпня 1919 р.

³² «Известия» (орган Гадяцької повітової Ради робітничих і селянських депутатів), 16 квітня 1919 р.

³³ «Известия» (орган Зінківської повітової Ради робітничих і селянських депутатів), 14 травня 1919 р.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 562, арк. 24; ф. 5, оп. 1, спр. 20, арк. 48.

³⁵ Б. М. Бабій. Назв. праця, стор. 173.

представники від 96 сільських і волосних комітетів бідноти³⁶. В липні комбіди працювали в 85 селах Гадяцького повіту, 124 — Хорольського, 158 — Кременчуцького, в 132 селах Полтавського повітів. До кінця липня закінчилася організація комітетів бідноти в Роменському повіті³⁷.

Як свідчать підрахунки В. Т. Ісакової, влітку 1919 р. на Полтавщині діяло 862 комітети бідноти³⁸. Проте ця цифра, на думку автора, далеко не повна. Лише в 6 повітах, про які є повні дані, функціонувало 680 комітетів бідноти, а всього на Полтавщині було 15 повітів. Відомо, що колегія НКВС України 12 липня 1919 р. фінансувала комітетам бідноти Полтавської губернії 3 млн. 225 тис., Чернігівської — 1 млн. 375 тис. крб.³⁹ Вважаючи, що ця сума розподілялася пропорційно кількості існуючих комбідів, можна припустити, що їх було на Полтавщині 2600. Звичайно, ця цифра не є абсолютною. Зокрема, викликає подив, що майже третина виділеної для губернії суми призначалася для Полтавського повіту (1 млн. крб.). Можливо, в документі допущено опіску: повіту асигнувалось не 1 000 тис. крб., а 100 тис. Але і в такому випадку з повною підставою можна стверджувати, що на Полтавщині існувало близько 1700 комбідів.

Навесні і влітку 1919 р. досить активно проходив процес організації комітетів бідноти у Харківській губернії. Це пояснюється насамперед значним впливом на селянство такого пролетарського центру, як Харків. Наприкінці літа комбіди було створено в більшості сіл Ізюмського, 212 селах Старобільського, 126 — Лебединського і 112 селах Сумського повітів⁴⁰. Загалом на Харківщині їх було створено 1489⁴¹.

Таким чином, на Лівобережжі діяло 4405 комітетів бідноти, тобто їх мали 50% сіл.

Загальне уявлення про масштаби організації комітетів бідноти на Лівобережній Україні дають зведені в таблицю повідомлення делегатів Всеукраїнського з'їзду представників волосних виконкомів^{41а}.

Губернії	Кількість волостей			
	Загальна	Про які є дані	Де організовано комбіди	Де не організовано комбіди
Полтавська	272	76	66	—
Харківська	272	91	62	28
Чернігівська	166	46	33	13
Загалом	710	213	161	41

Таблиця свідчить, що 75% волостей, про які є дані, мали комітети бідноти. Слід зауважити, що ці відомості взято на кінець травня. Протягом червня і липня кількість комбідів на Україні продовжувала зростати⁴².

³⁶ «Известия» (орган Лохвицької повітової Ради робітничих і селянських депутатів), 4 червня 1919 р.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 92, арк. 183; спр. 49, арк. 341; ф. 5, оп. 1, спр. 20, арк. 42, 48.

³⁸ В. Т. Ісакова. Назв. стаття, стор. 129.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 10, арк. 12 зв.—13.

⁴⁰ А. Г. Слюсарський. Назв. стаття, стор. 81; В. П. Хижняк. Назв. стаття, стор. 22.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 78, арк. 76.

^{41а} Известия Народного комиссариата продовольствия Украины, 1919, № 7—8, стор. 134.

⁴² «Більшовик», 13 липня 1919 р.

З вищенаведеного матеріалу можна зробити висновок, що процес створення комітетів бідноти в 1919 р. відбувався на всій території Лівобережжя аж до окупації денікінцями.

Організація комбідів проходила в умовах жорстокої класової боротьби. Куркульство всілякими засобами намагалося зберегти свої позиції. Навесні 1919 р. по Україні прокотилася хвиля куркульських повстань. Це був один з найгостріших періодів боротьби куркульства проти Радянської влади. У квітні на Україні відбулося 93, а в першій половині липня лише на Лівобережжі — 50 куркульських виступів⁴³. Організаторами і політичними керівниками куркульсько-бандитського руху були українські буржуазні націоналісти та ліві есери. Бандити тероризували трудяще селянство, жорстоко розправлялися з комуністами, комбідчиками та іншими радянськими працівниками. У звіті до Наркомпроду з Миргородського повіту за червень 1919 р. зазначалося, що комітети бідноти організовані не повсюдно, що їх створення загальмували григор'євці. Куркулі під час заколоту «отамана» Григор'єва відкрито виступили проти комітетів бідноти⁴⁴.

Куркулі та їх партії докладали максимум зусиль для дискредитації в очах селянства самої ідеї створення комітетів бідноти. Так, лівоесерівська газета «Борьба» 13 лютого 1919 р. писала, що їх діяльність нібито «дасть пагубні для соціалістичної революції результати». В резолюції Лівобережної конференції партії лівих соціал-революціонерів «Про комбіди» визнавалося за необхідне проводити найрішучішу боротьбу проти їх організації⁴⁵. При обговоренні звітної доповіді уряду на III з'їзді Рад України оратор від лівих есерів Шелонін різко виступив проти створення комітетів бідноти⁴⁶.

Антикомбідівська агітація особливо посилилася взимку і на початку весни 1919 р. Це пояснюється тим фактом, що в цей час основні сили більшовиків були зосереджені на боротьбі з військами буржуазно-націоналістичної Директорії, тому есерам та представникам інших дрібнобуржуазних партій вдалося проникнути до повітових, волосних та сільських органів Радянської влади, які спрямовували і контролювали політичне життя на місцях. Так, у Куп'янську був створений ВРК, до складу якого ввійшли 2 більшовики, 5 лівих есерів і анархіст. У січні у Вовчанську склад виконкому був лівоесерівським і очолював його теж лівий есер⁴⁷. У с. Кошманівці Костянтиноградського повіту навесні було зроблено 3 спроби обрати комітет бідноти, які так і не завершилися успіхом. Подібне становище склалося також у деяких селах інших повітів⁴⁸.

Ворожі елементи проникали до складу комбідів. Тому питання їх класової чистоти широко обговорювалося на повітових конференціях КП(б)У, з'їздах комітетів бідноти та з'їздах Рад. Зокрема, воно гостро стояло на Лохвицькому повітовому з'їзді представників волосних і сільських комітетів бідноти та виконкомів. У промові голови повітового штабу робітничо-селянської оборони вказувалося, що розпорядження центральних та повітових властей виконуються неретельно й недобро-

⁴³ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2, К., 1968, стор. 290—291; ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 20, арк. 65.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 562, арк. 25.

⁴⁵ «Борьба» (орган Харківського комітету партії лівих соціал-революціонерів), 13 лютого 1919 р.

⁴⁶ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт, Харків, 1932, стор. 42.

⁴⁷ «Борьба» (орган Харківського комітету партії лівих соціал-революціонерів), 12, 16 січня 1919 р.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 37, арк. 269, 372—373; ф. 5, оп. 1, спр. 20, арк. 21; «Известия» (орган Костянтиноградської повітової Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів), 26 квітня, 22 травня 1919 р.

якісно. Він пояснював це тим, що куркульські елементи, які проникли до виконкомів і комбідів, часто гальмують, або й зовсім псують справу. В дебатах виступив цілий ряд товаришів, які висловилися за необхідність негайної перевірки класового складу комітетів бідноти та виконкомів. В резолюції з'їзду підкреслювалося: «...В кожному комітеті бідноти має бути на правах члена чи голови досвідчений партійний працівник (член партії комуністів.— В. В.) ...При таких умовах вдасться створити на селі ту незрушиму скелю, об яку всяка контрреволюція розіб'ється ущент»⁴⁹. У рішеннях з'їзду Рад Чернігівської губернії містилася вимога «вжити» всіх заходів до того, щоб у комітетах бідноти не було ні одного куркуля — ні явного, ні прихованого»⁵⁰.

Такі ж принципові рішення приймалися й на сільських сходах. Зокрема, збори селянської бідноти Благодатенської волості Вовчанського повіту ухвалили: «Переобрати в тих місцях комітети бідноти, де під овечою шкірою пробрались вовки: сільські куркулі, мародери і спекулянти»⁵¹. В с. Носівці Ніжинського повіту відбувся сход, на якому також було вирішено переобрати існуючий комітет бідноти»⁵².

Процес чистки комітетів бідноти активізував трудяще селянство на розгортання класової боротьби з сільською буржуазією, але водночас посилив і запеклий опір останньої. В 1919 р. боротьба проти куркульства, як завдання першочергової ваги, була лише поставлена на порядок денний і продовжувалася ще тривалий час, аж до ліквідації його як класу. Відсутність революційного досвіду, економічна залежність від куркуля подекуди робили бідноту сліпим і покірним знаряддям в руках сільських експлуататорів. «Куркулі користуються темнотою, роздробленістю, розпорошеністю сільської бідноти, — писав В. І. Ленін. — Вони нацьковують її на робітників, вони підкупають іноді її... Куркулі намагаються перетягти на свій бік середнього селянина, й іноді їм це вдається»⁵³.

І все ж, незважаючи на окремі труднощі в організації комітетів бідноти, які були зумовлені об'єктивними причинами, ідея створення осередків диктатури пролетаріату на селі поступово втілювалася в життя. За порівняно короткий строк у Харківській, Полтавській і Чернігівській губерніях було створено необхідну кількість комітетів бідноти. Цей процес надзвичайно революціонізує вплинув на трудяще селянство, яке перейшло в наступ на куркуля. Під керівництвом комітетів бідноти в першій половині 1919 р. на селі здійснювалися широкі соціально-економічні перетворення: вилучалися і перерозподілялися між біднішим селянством куркульська земля, реманент, хліб. Розгорнулася культурно-освітня робота. При сприянні комітетів бідноти в селах відкривалися школи, хати-читальні, проводилися мітинги, лекції. Комітети бідноти брали активну участь у боротьбі з куркульським бандитизмом.

«За останній час у головах селян відбулися серйозні зрушення, — зазначалось у повідомленні Бюро української преси за травень 1919 р., — але вони не є наслідком зовнішнього поштовху, а вирости самі по собі з середовища самого селянства. Ці настрої не зломить ніяка контрреволюція. Це — найміцніший фундамент Радянської влади»⁵⁴. Створення комітетів бідноти дало новий поштовх до розгортання соціалістичної революції на селі.

⁴⁹ «Известия» (орган Лохвицької повітової Ради робітничих і селянських депутатів), 26, 27 червня 1919 р.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 18, арк. 221.

⁵¹ «Известия» (орган Харківської Ради робітничих депутатів). 15 квітня 1919 р.

⁵² «Більшовик», 10 серпня 1919 р.

⁵³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 39.

⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 49, арк. 81.

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНОГО АГЕНТСТВА ПО АТОМНІЙ ЕНЕРГІЇ

Ю. В. КОСТЕНКО (Київ)

У своїй промові на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК нашої партії товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що в боротьбі за міцний мир немає тепер важливішого завдання, ніж припинення гонки озброєнь, розгорнутої імперіалістичними державами¹.

Незважаючи на труднощі, пов'язані з веденням переговорів у галузі роззброєння, в останні роки завдяки зусиллям Радянської держави, інших країн соціалізму, всіх прогресивних сил миру вдалося досягти певного прогресу в обмеженні зростаючої гонки ядерних озброєнь. Зокрема, укладено ряд міжнародно-правових актів щодо заборони розміщення ядерної та інших видів зброї масового знищення в космічному просторі, на дні морів, океанів і в його надрах, звужено сфери проведення її випробувань тощо.

Вже у перші післявоєнні роки СРСР послідовно виступав за заборону виробництва і застосування ядерної зброї, за використання атомної енергії виключно в мирних цілях, впровадження її в різних галузях народного господарства. «Ще 20 років тому, коли тільки почала працювати перша в світі радянська атомна станція потужністю усього 5 тисяч кіловат,— відзначав президент Академії наук СРСР академік А. П. Александров,— багато хто вважав, що атомна енергія — це, загалом, скоріше забава вчених та інженерів і навряд чи знайде будь-коли широке застосування, навряд чи буде конкурентноспроможною з енергетикою на звичайному паливі — нафті, газі та вугіллі. Тепер так не думають. Сьогодні в 16 країнах світу діє понад сто атомних електростанцій загальною потужністю приблизно 40 мільйонів кіловат»².

Успішний розвиток ядерної науки і техніки в різних країнах світу вимагав налагодження між ними тісного міжнародного співробітництва у цій галузі. На початку 50-х років загальну підтримку з боку урядів багатьох держав знайшла ідея про створення при ООН спеціальної міжнародної організації, яка б сприяла більш широкому використанню атомної енергії для підтримання миру, здоров'я і добробуту людей в усьому світі. Майже три роки тривали переговори (почалися в січні 1954 р.) щодо вироблення Статуту Міжнародного агентства по атомній енергії (МАГАТЕ). Спочатку в них брали участь лише представники СРСР і США. Вже на першому етапі обговорення положень цього міжнародного акта виявились два підходи в питанні про цілі і принципи МАГАТЕ. Радянський Союз вважав, що необхідною передумовою справді широкого використання атомної енергії в мирних цілях є заборона ядерної зброї або принаймні прийняття на себе державами зобов'язання не застосовувати ядерну зброю, оскільки її виробництво і нагромадження вимагає таємничості проведення робіт і заважає таким чином вільному обміну науково-технічною інформацією, відволікає величезні матеріальні, інтелектуальні та інші ресурси. Крім того, Агентство, на думку СРСР, мало бути універсальним, тобто в його роботі могли брати участь всі без винятку суверенні країни світу. Допомога цієї організації не повинна обумовлюватись пред'явленням

¹ Див.: «Радянська Україна», 26 жовтня 1976 р.

² «Коммунист», 1976, № 1, стор. 64.

їй вимог політичного або військового характеру, а також використовуватись на шкоду безпеці тих чи інших держав³.

З свого боку, Сполучені Штати Америки мріяли про перетворення МАГАТЕ у т. зв. контрольний апарат, з допомогою якого можна було б стежити за розвитком наукових досліджень в галузі використання атомної енергії і спрямовувати цей розвиток у напрямі, максимально вигідному інтересам американських монополій⁴.

Заключним етапом розробки Статуту Міжнародного агентства по атомній енергії стала конференція, що проходила з 20 вересня по 23 жовтня 1956 р. у Нью-Йорку. В її роботі взяли участь делегації 81 країни, у тому числі представники СРСР, УРСР і БРСР. У складі делегації нашої республіки були директор Інституту фізики АН УРСР (нині академік АН УРСР, завідувачий відділом Інституту ядерних досліджень АН УРСР) М. В. Пасічник; професор, проректор КДУ О. З. Жмудський; заступник міністра закордонних справ УРСР (нині Надзвичайний і Повноважний Посол СРСР в Об'єднаній Республіці Танзанія) С. О. Сліпченко; перший секретар МЗС УРСР (нині доктор юридичних наук, завідувачий кафедрою історії та права Азії, Африки і Латинської Америки КДУ) В. І. Сапожников⁵.

Гостра дискусія на конференції розгорнулася з питання про членство держав у МАГАТЕ. Зокрема, в підготовленому проекті Статуту цієї організації під впливом США та інших країн Заходу було зафіксовано положення, згідно з яким первісними членами Агентства могли бути лише держави — члени ООН або її спеціалізованих установ, які підпишуть і депонують ратифікаційні грамоти протягом 90 днів з дня вироблення Статуту. Щодо інших країн (не членів ООН та її спец-установ), то вони могли стати членами МАГАТЕ лише після того, як його найвищий орган — Генеральна конференція та виконавчий орган — Рада керівників визначать їх «здатність і готовність» виконувати зобов'язання, пов'язані з членством в ньому. Цим західні держави мали на меті не допустити до Міжнародного агентства по атомній енергії НДР, МНР, КНДР, ДРВ. Зрозуміло, що маючи більшість голосів у Генеральній конференції та Раді керівників, вони могли у політичних цілях блокувати прийом названих соціалістичних країн, по своєму тлумачити їх «здатність і готовність» виконувати зобов'язання як членів цієї організації. Така позиція була грубим порушенням резолюції 810 від 4 грудня 1954 р., прийнятої IX сесією Генеральної Асамблеї ООН, в якій, зокрема, зазначалося, що «всі нації повинні співробітничати, сприяючи поширенню знань в галузі ядерної технології для мирних цілей»⁶.

Делегати багатьох країн, у тому числі Індії, Сирії, Цейлону, Афганістану, Індонезії, в своїх промовах на I сесії Генеральної конференції МАГАТЕ (жовтень 1957 р.) виступали за надання можливості всім державам користуватися плодами великого відкриття. Глава делегації Української РСР М. В. Пасічник заявив, що було б «...принципово неправильним створення штучних бар'єрів для участі в Агентстві ряду

³ Див.: Памятная записка, врученная заместителем министра иностранных дел СССР В. А. Зориним временному поверенному в делах США в СССР г-ну У. Уолмсли 18 июля 1955 года в Москве. — «Международная жизнь», 1966, № 5, стор. 133—134.

⁴ Див.: Советский Союз в Организации Объединенных Наций, т. 2, М., 1965, стор. 259.

⁵ Conference on the Statute of the International Atomic Energy Agency. List of Delegates (Revised), IAEA (CS) INF. (1) Rev. 2, стор. 41.

⁶ Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на девятой сессии с 21 сентября по 17 декабря 1954 года. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Девятая сессия. Док. № 21 (A) 2890, стор. 4.

країн, які могли б зробити свій вклад у благородну справу міжнародного співробітництва в галузі мирного використання атомної енергії. Ніякими міркуваннями політичного, юридичного та економічного характеру не можна виправдати штучний поділ держав на різні категорії. Створюване Агентство не повинно бути привілеєм будь-якої країни чи групи країн, тому що сам характер міжнародного співробітництва в галузі мирного використання атомної енергії, а також елементарні принципи справедливості вимагають, щоб до Агентства входили всі країни, які бажають брати участь в ньому, на рівній основі»⁷.

У цілому в Статуті Міжнародного агентства по атомній енергії знайшли своє відображення пропозиції СРСР, спрямовані на створення справді науково-технічного штабу по сприянню дослідницькій роботі в галузі атомної енергії і практичному її використанню у мирних цілях в усьому світі. На конференції було вирішено, що штаб-квартира МАГАТЕ знаходитиметься в столиці нейтральної Австрійської Республіки — Відні.

Понад місяць тривало обговорення статутних положень, і, нарешті, 23 жовтня 1956 р. Статут Міжнародного агентства по атомній енергії був одноголосно прийнятий. 26 жовтня 1956 р. його підписали делегації СРСР, УРСР та БРСР, а чинності він набрав 29 червня 1957 р. Першим з великих держав його ратифікував Радянський Союз (9 лютого 1957 р.). Президія Верховної Ради Української РСР ратифікувала Статут МАГАТЕ 2 квітня 1957 р.⁸, а 31 липня того ж року документ про ратифікацію його УРСР був переданий на зберігання урядові США як країни-дипозитарія цього міжнародного акта. Таким чином, для Української РСР Статут набрав чинності 31 липня 1957 р.⁹.

Міжнародне агентство по атомній енергії, діяльність якого тісно пов'язана з підтриманням миру і зміцненням співробітництва між державами, за 20 років свого існування певною мірою виправдало поставлені перед ним завдання. Нині, як зазначається у посланні Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна XX ювілейній сесії Генеральної конференції МАГАТЕ, що відбулася у вересні 1976 р. в Ріо-де-Жанейро, ця організація «по праву вважається визнаним центром погодження зусиль в галузі мирного використання атомної енергії — у розвитку атомної енергії, обміні науково-технічною інформацією, використанні підземних ядерних вибухів у мирних цілях, у забезпеченні охорони навколишнього середовища, освоєнні керованої термоядерної реакції»¹⁰.

Соціалістичні країни, у тому числі СРСР і УРСР, беручи активну участь в роботі МАГАТЕ, послідовно відстоюють принципи рівноправного міжнародного співробітництва, універсальності, поважання суверенних прав його членів. На сесіях генеральних конференцій представники України не раз виступали проти спроб західних країн спрямувати діяльність Агентства в напрямі, що не має нічого спільного з мирним використанням атомної енергії. Водночас УРСР виступала за подання максимально ефективною допомогою країнам Азії, Африки і Латинської Америки, нерозповсюдження ядерної зброї, налагодження обміну науково-технічною інформацією¹¹.

⁷ Конференция по составлению Устава Международного агентства по атомной энергии. Стенографический отчет одиннадцатого пленарного заседания. Док. IAEA (CS) OR. 11, стор. 28.

⁸ Відомості Верховної Ради Української РСР, № 3 від 30 квітня 1957 р.

⁹ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944—1961 рр., К., 1963, стор. 117.

¹⁰ «Известия», 23 вересня 1976 р.

¹¹ М. В. Пасічник, А. П. Трофименко. Україна і МАГАТЕ.— «Вісник Академії наук Української РСР», 1970, № 1, стор. 94.

Тривалий час країни соціалістичної співдружності вели боротьбу за те, щоб членами МАГАТЕ могли стати НДР, МНР, КНДР. Особлива увага при цьому приділялася Німецькій Демократичній Республіці, яка досягла значних успіхів в галузі мирного використання атомної енергії. Виступаючи на XIII сесії Генеральної конференції МАГАТЕ (26 вересня 1969 р.), глава делегації Білоруської РСР А. К. Красін заявив, що НДР широко використовує внутрішню енергію в мирних цілях, має ряд науково-дослідних інститутів з проблем ядерної фізики, а уряд НДР заявив про свою готовність поставити атомні установки під гарантії Агентства. «Все це переконливо свідчить про те,— продовжував далі делегат БРСР,— що Німецька Демократична Республіка має всі підстави брати участь в роботі МАГАТЕ, і членство НДР в ньому безсумнівно принесло б користь іншим країнам»¹².

Реалістичний зовнішньополітичний курс соціалістичних країн переміг. У вересні 1973 р. на XVII сесії Генеральної конференції МАГАТЕ Німецька Демократична Республіка і Монгольська Народна Республіка стали членами Міжнародного агентства по атомній енергії¹³. На рік пізніше до них приєдналася й Кореїська Народно-Демократична Республіка.

Міжнародне агентство по атомній енергії виконує відповідальні обов'язки по контролю за дотриманням Договору про нерозповсюдження ядерної зброї — важливого інструменту у справі запобігання виникненню ядерної війни¹⁴. Велика заслуга в його підготовці належить соціалістичним країнам, які в Бухарестській Декларації 1976 р. держав — учасниць Варшавського договору підтвердили, що вони виступають за зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї «...в умовах доступу всіх держав без будь-якої дискримінації до використання ядерної енергії в мирних цілях під ефективним міжнародним контролем»¹⁵.

Згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї держави, які нею володіють, взяли на себе зобов'язання не передавати її жодній неядерній країні незалежно від того, чи є вона учасницею цього Договору, чи ні, а також будь-яким об'єднанням держав. З свого боку, неядерні країни зобов'язались не приймати ядерної зброї від ядерних держав, у тому числі й від тих, які не є учасниками Договору. На 31 грудня 1975 р. 56 неядерних країн уклали в МАГАТЕ відповідні умови про гарантії у зв'язку з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї і тим самим добровільно поставили всю свою діяльність в галузі використання атомної енергії під контроль цієї міжнародної організації¹⁶. В результаті тривалих переговорів було визначено, що Агентство покликане не допустити переключення матеріалів, які розщиплюються, з мирного виробництва на створення ядерної зброї або ж інших вибухових пристроїв. Контроль за цим має здійснюватися шляхом аналізу облікових документів про рух ядерних матеріалів, спостереження за роботою операторів на ядерних установках та проведення представниками МАГАТЕ незалежних інспекцій¹⁷.

¹² Док. МАГАТЕ. GC (XIII) OR. 132, стор. 4.

¹³ Р. М. Білодід, Ю. В. Костенко. XIII сесія Генеральної конференції МАГАТЕ.— «Вісник Академії наук Української РСР», 1974, № 3, стор. 93.

¹⁴ Див.: Атом и мир. Договор о нераспространении ядерного оружия и Международное агентство по атомной энергии. Под редакцией И. Д. Морохова, М., 1974; И. Д. Морохов, В. М. Шмелев. МАГАТЭ: договор о нераспространении ядерного оружия.— «Советское государство и право», 1974, № 5, стор. 59—62.

¹⁵ «Радянська Україна», 27 листопада 1976 р.

¹⁶ Док. МАГАТЕ. GC(XX)565, стор. 6.

¹⁷ Док. МАГАТЕ. (INFCIRC) 153.

Радянський Союз — один з ініціаторів укладення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї — активно підтримує діяльність МАГАТЕ в галузі гарантій.

Зокрема, на останній XX сесії Генеральної конференції делегація СРСР заявила про надання цій міжнародній організації цільового внеску в розмірі 250 тис. крб. у національній валюті для розробки технічних аспектів гарантій. Ця сума може бути використана для організації школи інспекторів МАГАТЕ при Нововоронезькій АЕС, удосконалення на цій атомній електростанції технічних методів контролю, а також для проведення в Радянському Союзі нарад та курсів Агентства з гарантій¹⁸.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї відкриває нові перспективи для розвитку міжнародного співробітництва в галузі мирного використання ядерної енергії, зокрема в рамках МАГАТЕ, визначає права і обов'язки його держав-учасниць, а саме: сприяти, по-можли-вості, найбільш повному обміну устаткуванням, матеріалами, науковою та технічною інформацією про використання ядерної енергії в мирних цілях. В його IV статті вказується, що держави «співробітничать..., окремо чи спільно з іншими державами або міжнародними організаціями, у справі дальшого використання ядерної енергії в мирних цілях, особливо на територіях держав — учасниць Договору, які не володіють ядерною зброєю»¹⁹.

В останні роки значно розширилося подання через МАГАТЕ технічної допомоги країнам, які розвиваються, поширення в них досвіду й знань в галузі мирного використання атомної енергії. Так, якщо в 1970 р. на це витрачалося 4194 тис. доларів, то в 1975 р. — 9813 тис. доларів. Загалом з 1966 по 1975 рр. Агентство подало технічну допомогу країнам, які розвиваються, на суму 52 588 тис. доларів²⁰. Основними видами допомоги є послуги експертів МАГАТЕ, постачання устаткування й надання стипендій. Зокрема, в 1975 р. 77 країн отримали в тому чи іншому вигляді технічну допомогу від Агентства. Три чверті її було пов'язано із застосуванням ізотопів та випромінювань в сільському господарстві, промисловості, гідрології, з ядерною технікою та технологією, розвідкою, видобуванням і обробленням ядерних матеріалів, а також з ядерною фізикою²¹.

В 1967 р. добровільний внесок СРСР до фонду технічної допомоги МАГАТЕ становив 100 тис. крб.²², в 1977 р. він зріс до 600 тис. крб.²³. Ці кошти використовуються для постачання ядерних матеріалів та приладів, надання стипендій вченим, спеціалістам з країн, які розвиваються, та ін.

Слід відзначити, що вже у перші роки діяльності Агентства в десяти вищих навчальних закладах та науково-дослідних установах Москви і Ленінграда проходили стажування його стипендіати²⁴. В період з 1969 по 1976 рр. МАГАТЕ за рахунок добровільних внесків Радянського Союзу здійснило 14 науково-ознайомчих поїздок по СРСР, в яких взяло участь понад 300 спеціалістів з 60 країн

¹⁸ Р. Железнов. Атомная энергетика и нераспространение ядерного оружия. — «Международная жизнь», 1977, № 1, стор. 53.

¹⁹ Док. МАГАТЕ. (INFCIRC) 140 від 22 квітня 1970 р.

²⁰ Док. МАГАТЕ. GC/XX/INF/161, стор. 52.

²¹ Там же, стор. 9.

²² Док. МАГАТЕ. GC/XI/355, стор. 69.

²³ Док. МАГАТЕ. GC/XX/OR. 186, стор. 10.

²⁴ Техническая помощь в области ядерной науки посредством осуществления программы предоставления стипендий и обмена специалистами, МАГАТЭ, Вена, 1960, стор. 32—33.

Європи, Азії, Африки і Латинської Америки. Вони знайомилися з роботою наукових центрів, інститутів, атомних електростанцій²⁵.

Як і в інших міжнародних організаціях, посилену участь в програмі технічної допомоги Агентству бере Українська РСР. Починаючи з 1975 р., наша республіка щорічно робить добровільний внесок до його фонду в розмірі 80 тис. крб.²⁶ Спеціалісти з країн (членів МАГАТЕ), які розвиваються, неодноразово відвідували науково-дослідні установи Києва, тут же проходили стажування й стипендіати Агентства.

В рамках двосторонніх угод між СРСР та рядом соціалістичних держав, а також країн, які розвиваються, Україна сприяє розвитку в них робіт по застосуванню атомної енергії в народному господарстві. Зокрема, українські спеціалісти брали безпосередню участь в налагодженні атомних центрів в АРЕ та Іраку²⁷.

Під час сесій Генеральної конференції МАГАТЕ делегати соціалістичних країн не раз критикували його керівництво за те, що при здійсненні програми технічної допомоги воно інколи не бере до уваги політичних наслідків, подає допомогу диктаторським режимам, а також країнам, які проводять політику агресії. Так, виступаючи на пленарному засіданні XI чергової конференції МАГАТЕ (27 вересня 1967 р.), глава делегації СРСР І. Д. Морохов заявив: «...Радянський Союз не може погодитись з тим, що Агентство, без врахування політичної обстановки, проявляючи чисто формальний підхід..., подає допомогу, наприклад, Південній Кореї, яка надіслала 50 тисяч найманців до Південного В'єтнаму»²⁸. У вересні 1976 р. на XX сесії Генеральної конференції МАГАТЕ представник НДР вказав на недопустимість подання технічної допомоги таким країнам, як Чілі²⁹.

Однією з відповідальних ділянок роботи МАГАТЕ є обмін та поширення інформації. В статті III його Статуту вказується, що Агентство повинне «...сприяти обміну науковими і технічними відомостями про застосування атомної енергії в мирних цілях»³⁰. Цієї мети воно досягає шляхом організації науково-технічних нарад, конференцій, симпозіумів, семінарів, видання численних публікацій. МАГАТЕ бере участь в проведенні традиційних міжнародних конференцій по мирному використанню атомної енергії, які за рішенням ООН регулярно проводяться у Женеві. Остання з них, IV Женевська конференція (1971 р.), розглянула науково-технічні питання щодо використання ядерної енергії в промисловості, енергетиці, сільському господарстві, медицині, для захисту навколишнього середовища тощо. Серед вчених та спеціалістів з 84 країн світу були й представники Української РСР³¹.

Важливим етапом активізації діяльності МАГАТЕ по обміну науково-технічною інформацією стало створення в 1970 р. Міжнародної системи ядерної інформації (ІНІС). Її метою є комп'ютерне каталогування публікацій з питань ядерної науки і техніки й розповсюдження таких видань серед країн. Протягом 1975 р. 46 країн — членів

²⁵ И. Дмитриев. МАГАТЭ и нераспространение ядерного оружия.— «Новое время», 1976, № 52, стор. 21.

²⁶ Док. МАГАТЕ. GC/XIX/544, стор. 85.

²⁷ Мирный атом Украины, К., 1975, стор. 27—28.

²⁸ Док. МАГАТЕ. GC/XI/OR.113, стор. 11.

²⁹ Док. МАГАТЕ. GC/XX/Com.5/OR.3, стор. 11.

³⁰ Українська РСР у міжнародних відносинах, К., 1966, стор. 44.

³¹ Р. М. Білодід, Ю. В. Костенко. XVI сесія Генеральної конференції МАГАТЕ.— «Вісник Академії наук Української РСР», 1973, № 2, стор. 91.

Агентства і 13 міжнародних організацій брали участь в роботі цієї системи, було опрацьовано понад 63 тис. найменувань ядерної інформації³².

МАГАТЕ здійснює широкий комплекс програм, зв'язаних з постачанням країнам ядерного палива, розробкою норм і правил безпеки поводження з ядерними матеріалами, дослідженнями щодо використання атомної енергії у сільському господарстві, харчовій промисловості, медицині, захистом навколишнього середовища тощо.

Нині перед МАГАТЕ стоять відповідальні завдання. В ухваленій XX сесією Генеральної конференції Агентства програмі діяльності організації на 1977—82 рр. накреслено широкі перспективи, зокрема, по здійсненню контролю за нерозповсюдженням ядерної зброї, поданні допомоги країнам, які розвиваються, у використанні ними ядерної енергії для розвитку національної економіки, організації міжнародного співробітництва й поширення досвіду та знань в галузі мирного використання атомної енергії в усьому світі.

³² Док. МАГАТЕ. GC/XX/565, стор. 37.

Замітки

П. І. НАТИКАЧ (Київ)

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ В КІНЦІ XVI— ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Внаслідок Люблінської унії 1569 р. більшість українських земель була загарбана шляхетською Польщею. «Польські пани,— відзначається в Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією,— з допомогою Ватікану заходами жорсто-

кого примусу насаджували на Україні католицизм, запроваджували церковну унію, проводили політику насильного ополячування українців, глумилися з української мови і культури, намагаючись духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з російським народом»¹.

Соціальний і національно-релігійний гніт шляхетської Речі Посполитої зумовлював посилення визвольної боротьби українського народу. В ній брали участь різні стани тогочасного суспільства: селянство, основна маса козацтва, міські низи, дрібна шляхта. Своє незадоволення утисками з боку польської шляхти висловлювали й козацька старшина, середня шляхта і навіть окремі українські православні магнати. Різні соціальні групи неоднаково підходили до вирішення питання про те, як визволитися з-під влади іноземних поневолювачів. Аналізуючи подібні явища, В. І. Ленін підкреслював, що в таких випадках між представниками окремих класів «...на ґрунті здійснення «спільних» (нібито спільних) завдань розгортаються запеклі сутички за спосіб їх здійснення...»². Кожен стан, беручи участь у суспільно-політичному русі того часу, обстоював свої погляди відповідно до своєї класової належності.

Відображаючи соціально-економічні і політичні суперечності, суспільно-політичний рух відзначався надзвичайною складністю і гостротою. Про це свідчать, зокрема, документи, що стосуються селянсько-козацьких повстань і діяльності братств, пам'ятки полемічної літератури, виступи православної шляхти і представників козацтва на сеймах Речі Посполитої.

Метою даної замітки є показ однієї із складових частин суспільно-політичного руху — сеймових виступів української та білоруської шляхти і представників козацтва.

Сеймова боротьба досліджуваного періоду ще не дістала належного висвітлення. З дореволюційних вчених слід вважати її першим дослідником П. Жуковича, який виступив з низкою статей у періодиці

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1954, стор. 6.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 15, стор. 265.

і видав кілька монографій³. Це питання зачіпалося і в інших працях того часу. Хоча деякі з них і містять у собі багатий фактичний матеріал, але всі вони мають властиві для буржуазної історіографії недоліки. В них, зокрема, ігнорується вирішальне значення класової боротьби народних мас, перебільшується роль релігійного елементу в житті тогочасного суспільства і місце сеймових виступів у визвольній боротьбі. Критикуючи подібні твори буржуазних авторів, В. І. Ленін вказував, що вони можуть становити інтерес тільки як «зведення фактів і довідник»⁴. У працях радянських істориків про сеймову боротьбу йдеться в загальному руслі досліджень соціально-економічного та політичного становища України того періоду⁵.

Сейм Речі Посполитої був станово-представницькою установою, яка мала законодавчу владу і складалася з сенату, палати депутатів і короля. Посли обиралися від шляхти всієї території Речі Посполитої, в тому числі й українських та білоруських земель. Про класову суть сеймів свідчить той факт, що в їх роботі брав участь лише панівний стан — магнати і шляхта. Головним змістом питань, порушуваних на усіх сеймах, було прагнення правлячого класу зберегти привілеї, зміцнити кріпосний лад. На сеймах 1611, 1613, 1626, 1638, 1641 рр., наприклад, йшлося про дедалі зростаючу кількість втеч селян, про застосування дійових репресивних заходів для їх припинення⁶, а також про оборону країни від зовнішніх ворогів, фінансове становище. Одним з питань, що часто ставилося на сеймі, було обговорення наступу унії і католицизму на українські та білоруські землі. З цього приводу завжди розгорталася дискусія. Характерним для виступів шляхти було те, що вона з класових позицій обстоювала свої права, вимагала обмеження наступу унії та католицизму.

Спочатку на місцевих сеймиках затверджувались інструкції, згідно з якими послы відстоювали інтереси шляхти свого воєводства чи землі. Відомі численні інструкції сеймиків України на вальні сейми, де говорилося про «утиски релігії і оборону руської віри»⁷.

Аналіз виступів на сеймах свідчить, що з часів Брестського церковного собору (жовтень 1596 р.) не було майже жодного, на якому б не порушувалося питання про насильне насадження унії та католицизму. Як підкреслював В. І. Ленін, «вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку»^{7а}. Опозицію очолив київський воєвода К. Острозький, найбагатший феодал на Україні, який особисто прибув на сейм, щоб «затримати унію руських владик з римською церквою», і домагався, аби ініціаторів унії скинули з посад⁸. Нічого не добившись, православні послы

³ П. Н. Жукович. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.), СПб., 1901; його ж. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией с 1609 г., вып. I—VI, СПб., 1903—1912.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 28, стор. 649.

⁵ К. Гуслистий. Нариси з історії України, вип. III, К., 1941; А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII в., М., 1959; Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст., К., 1966; та ін.

⁶ С. Кутшеба. Очерк истории общественно-государственного строя Польши, СПб., 1907, стор. 136.

⁷ Львівська наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ АН УРСР), відділ рукописів, ф. Оссолінських, 2133/II, арк. 53—55; Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР), ч. II, т. I, К., 1861, стор. 85—115, 130—161.

^{7а} В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 219.

⁸ П. Н. Жукович. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.), стор. 203.

на чолі з К. Острозьким оголосили, що не будуть слухати «відступників владик» і записали до варшавських гродських книг протестації⁹.

Після запровадження унії протестації та інструкції продовжували надходити до місцевих сеймиків, «абы апостатове называючися оуніатове з престоль епископий російских были зогнаны»¹⁰. Але польська шляхта мало до них прислухалася. 23 жовтня 1596 р. К. Острозький вписав до гродських володимирських книг протест проти зради єпископів: «И тот поступок за неслушный бачачи и разумеючи, ему не только подлегати, але... всеми силами против него быти себе обещаем»¹¹.

На сеймі 1597 р. кілька шляхтичів на чолі з волинським послом Гулевичем вимагали від короля «позбавити сану владик, які прийняли унію». На це король відповів, що унія завершена, і знову піднімати про неї питання він забороняє, уніатські ж єпископи мають залишатися на старих посадах. Православні шляхтичі-посли перед загрозою втрати своїх маєтків, просили поступок у панівних кіл Речі Посполитої, які у відповідь відбувалися різними відписками й обіцянками.

На окремих сеймах приймалися так звані «конституції на захист православних». Зокрема, сейм 1607 р. прийняв конституцію «про грецьку релігію»¹². В ній визнавалися права цієї релігії, вказувалося про надання духовних посад і маєтків тільки православним феодалам. Дуже важливим був пункт про збереження прав і привілеїв братств. Але він, як і інші положення цієї конституції, так і залишився мертвою буквою. Більше того, в наступні роки були видані королівські декрети, які, по суті, юридично анулювали сеймове рішення 1607 р.

Сейм 1618 р. теж прийняв конституцію «про грецьку релігію», в якій повторювалися основні пункти 1607 р. і передбачалося на наступному сеймі детально розглянути питання про становище української і білоруської шляхти.

На сеймі 1620 р. з захистом інтересів української шляхти виступив шляхтич з Волині Лаврентій Древинський (Деревинський), який мав великий авторитет серед феодалів*. Відомий лист А. Курбського до Л. Древинського проти запровадження нового календаря¹³. У 1638 р. М. Смотрицький теж написав йому листа, в якому намагався виправдати свій перехід в уніатство¹⁴.

Виступаючи на сеймі, Л. Древинський змалював тяжке становище православної церкви на підвладних Речі Посполитій українських і білоруських землях**. «У великих містах,— говорив він,— церкви закрито..

⁹ Архив ЮЗР, ч. I, т. I, К., 1859, стор. 533—536.

¹⁰ Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА) СРСР, ф. 181, оп. 1, спр. 586, арк. 298.

¹¹ ЦДІА УРСР в м. Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 261, арк. 1—1 зв.

¹² Архив ЮЗР, ч. I, т. VII, К., 1887, стор. 317—318.

* Документи свідчать, що Л. Древинський був активним діячем кількох братств, учасником Брестського собору на боці православних (Архив ЮЗР, ч. I, т. I, стор. 527).

¹³ А. Архангельський. Борьба с католичеством и умственное пробуждение Южной Руси, К., 1886, стор. 37.

¹⁴ С. Голубев. Митрополит П. Могила и его сподвижники, т. I, К., 1884, стор. 317—322; Центральна наукова бібліотека (далі — ЦНБ) АН УРСР, відділ рукописів, фонд рукописів Києво-Печерської лаври, № 74 (20), арк. 37—39 зв.

** У даній замітці використано текст промови, який зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Неповний, а часом й неточний, текст цієї промови вміщено у працях дореволюційних і радянських дослідників (Н. Бантиш-Каменський. Историческое известие о возникшей в Польше унии, М., 1805, стор. 60—70; А. С. Петрушевич. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год, Львов, 1874, стор. 429—431; Заметка по поводу празднования в Галицкой Руси 300-летней годовщины Брестской унии, СПб., 1895, стор. 31; Макарий. История русской церкви, т. XI, СПб., 1903, стор. 257—258; К. Гуслистий. Назв. праця, стор. 109—110; Історія України в документах і матеріалах, т. III, К., 1941, стор. 55—57; та ін.).

в монастирях замість монахів худобу тримають...»¹⁵. Далі промовець підкреслив, що у Львові, наприклад, побутують такі неписані правила: «Хто є релігії грецької, а не уніат, той не може проживати в місті, ліктем і квартою міряти (тобто торгувати.— П. Н.) і бути прийнятим до цехів»¹⁶. Свій виступ Л. Древинський закінчив словами: «Давно наш народ руський терпить великі і небачені утиски»¹⁷. Однак, як представник української шляхти, він не мав на увазі становище простого, трудового люду. Шляхта виступала тільки на захист своїх станових інтересів. Тим часом тяжчим від релігійних утисків був соціальний гніт: жорстока експлуатація не лише феодално залежного селянства, а й міського населення, шляхетська сзаволя, повне безправ'я народних мас. Звертаючись до сейму з проханням, «щоб ми при правах і вольностях своїх були збережені, аби братія наша таких кривд не зазнавала»¹⁸, Древинський виступав, звичайно, за збереження пільг і прав тільки для української шляхти.

Але і при всьому цьому католицькій частині сейму промова не сподобалася. Більше того, з виправданням насильного насадження католицизму, унії виступив уніатський митрополит В. Рутський, який лицемірно прославляв «спокій, що розквітає в краї» після запровадження унії¹⁹. Сейм закінчився обіцянками на користь української і білоруської шляхти, ще раз на словах підтверджувалася конституція 1607 р. В дійсності ж, безперечно, все залишалося без змін.

Відома скарга шляхти України і Білорусії в сейм 1623 р.: «Протягом 28 років... просили ми, щоб народ наш руський був назавжди звільнений... від утисків»²⁰. У скарзі докладно описується становище шляхти, підкреслюється класова спорідненість польської шляхти з українською та білоруською: «Адже ми, ваші брати,— шляхта, які повинні користуватися однаковою з вами свободою, яким гарантовані одні і ті ж з вами права і вільності...»²¹.

Українська шляхта і духовенство, бачачи безрезультатність своїх виступів у сеймах, вирішують звернутися до Росії, яка співчутливо ставилася до боротьби проти наступу унії та католицизму. Виражаючи інтереси не тільки свого стану, а й найширших народних мас, митрополит відновленої без дозволу польського уряду православної ієрархії Іов Борецький подав у 1624 р. російському уряду чолобитну, в якій містилося прохання про подання допомоги в боротьбі проти унії і католицизму і про возз'єднання України з Росією. Але царський уряд відхилив цю чолобитну, оскільки її задоволення могло викликати російсько-польську війну, до якої Росія не була готова.

В січні 1633 р. (після смерті польського короля Сигізмунда III) зібрався коронаційний сейм, який затвердив «Статті для заспокоєння руського народу», що узаконили фактичне існування на Україні та в Білорусії православної церкви і повернули їй частину володінь. Віднині дозволялася діяльність православних братств, шкіл, друкарень²². У «Статтях» підкреслювалося, що «жадна та перешкода и трудность от воевод, старост... и духовных так религии римской, яко и з оуниатов

¹⁵ ІНБ АН УРСР, відділ рукописів, фонд рукописів Києво-Печерської лаври, № 74 (20), арк. 90 зв.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, арк. 91.

¹⁸ Там же, арк. 91 зв.

¹⁹ Е. Likowski. Unia Brzeška, Poznań, 1896, стор. 303.

²⁰ Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов, т. 1, Минск, 1959, стор. 393.

²¹ Там же, стор. 400.

²² ЦДІА УРСР, ф. 221, оп. 1, спр. 150, арк. 1 зв.

чинена бути не має»²³. Проте ці «Статті», звичайно, не полегшили феодално-кріпосницького гніту і національно-релігійних утисків.

Певне значення в суспільно-політичному русі на Україні в ті часи мало також обговорення в сеймах козацького питання. В основному виступи шляхти з цього питання зводилися до таких двох думок: 1) або ліквідувати козацтво зовсім; 2) або зберегти його, і, використовуючи класову диференціацію серед козаків, тримати їх під контролем, «в послушенстві», не дати розростися кількісно і постійно спрямовувати старшину і багатих реєстрівців проти рядового козацтва (цю думку висловлювали більш далекоглядні політики). З точки зору захисника польсько-шляхетських порядків на Україні українського магната А. Кисіля, до козаків треба ставитися таким чином: старшині давати подарунки, «людям хорошим», тобто реєстровим, «догоджати ласкою» а «бунтівників, злиднів — страхати смертною карою»²⁴.

У документах про сеймики 1592—1593 рр. містяться свідчення шляхти про повстання під керівництвом К. Косинського²⁵. Відповідно до постанови сейму 1593 р. селяни і козаки, які брали участь у повстанні, вважалися «ворогами вітчизни». Пізніше, в 1596 р., була видана сеймова ухвала про надання польсько-шляхетському війську необмеженого права для «винищення дощенту тих свавільників»²⁶.

Януш Острозький (син К. Острозького) говорив на сеймі 1605 р., що «треба їх (рядових козаків.— П. Н.) відразу придушити, а то вони швидко беруть гору»²⁷. Сейми 1607, 1609, 1611, 1613 рр. також видавали постанови, в яких наказували коронному гетьману і старостам покласти край «зухвальству» козаків²⁸. Один із шляхтичів скаржився на них на сеймі 1616 р.: «Ані магістратів по містах, ані старост, ані гетьманів не слухають, самі собі права уставляють, урядників і старшин іменують і в великій Речі Посполитій другу Річ Посполиту заводять»²⁹.

З початку XVII ст. козацтво бере дедалі активнішу участь у сеймових виступах. Його верхівка прагнула до угоди з польським урядом, випрошувала для себе поступок. Реєстрові козаки посиляли своїх представників на сейми з проханням підвищити їм платню, «заспокоїти православну релігію»³⁰. На сейм 1625 р. було відправлено спеціальне посольство, яке вимагало захистити козацтво від релігійного переслідування, а також збільшити грошові субсидії реєстровикам. Все це викликало страх і обурення у польської шляхти, у короля. В інструкції на сеймики 1625 р. останній, звичайно, значно перебільшуючи, писав, що на Україні вся влада зосереджена в руках козаків, які в минулому році «посольством і дарами зносилися з Москвою»³¹. В одному з королівських указів цього ж року козаки звинувачувалися в тому, що вони самовільно ходили на Чорне море, мали відносини з Російською державою і взагалі «чинять не як піддані... панів своїх»³².

Особливо гостро стояло питання про козацтво на сеймах, які проходили в роки селянсько-козацьких повстань. У зв'язку з повстанням під керівництвом Т. Федоровича це питання було одним з головних на сеймі 1630 р. Виступаючи на ньому, краківський кастелян Ю. Збаразь-

²³ Там же, ф. 220, оп. 1, спр. 116, арк. 1.

²⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. II, спр. 13402, арк. 87.

²⁵ Архив ЮЗР, ч. III, т. I, К., 1863, стор. 36—37, 39.

²⁶ Там же, стор. 131—132.

²⁷ Жерела до історії України-Руси, Львів, 1908, т. VIII, стор. 110.

²⁸ ЛІНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. Осолінських, 231, арк. 262—274.

²⁹ К. Гуслистий. Назв. праця, стор. 95.

³⁰ ЦДІА УРСР в м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1853, арк. 2 зв.

³¹ Воссоєдиненне України с Россіей, т. 1, М., 1954, стор. 63.

³² ЛНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. Осолінських, 475/II, арк. 104.

кий підкреслював: «Козацтво не потрібно роздратовувати, а слід привести його до порядку»³³. Звичайно, під «порядком» малося на увазі повне підкорення козацтва і всього українського народу магнатам і шляхті Речі Посполитої.

В інструкції на сейм 1637 р. реєстрові козаки писали, що вони «прийшли у відчай» від політики польської шляхти, а Російська держава, наголошували вони, «прийняла наше товариство у Білгороді з жінками і дітьми»³⁴.

Після поразки селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. сейм ухвалив «Ординацію», за якою реєстр обмежувався до 6 тис. чол. Скасовувалося право виборності гетьмана. Замість нього сеймом призначався комісар, обов'язково із шляхтичів (за рекомендацією коронних гетьманів). Інші вищі чини козацького війська теж призначалися з представників шляхетського стану, «відомих непохитною відданістю» правлячим колам Речі Посполитої³⁵. Найтяжчим було те, що всіх виключених з реєстру козаків намагалися повернути у кріпаків. І ця постанова сейму діяла аж до 1648 р., коли вибухнула визвольна війна українського народу.

Наведені факти дають можливість зробити висновок про те, що однією з форм суспільно-політичного руху на Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. були сеймові виступи української шляхти і козацької верхівки. Аналіз цих виступів показує, що основним їх змістом не була вимога про ліквідацію панування шляхетської Речі Посполитої, полегшення становища народних мас. Мова йшла лише про розширення прав названих станів і зменшення релігійних утисків. Проте об'єктивно сеймові виступи відігравали певну роль у визвольному русі на українських та білоруських землях.

³³ П. Н. Жукович. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией с 1609 г., вып. VI (1629—1632), СПб., 1912, стор. 131.

³⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. II, спр. 13402, арк. 135, 138.

³⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II (перв. половина XVII в.), К., 1896, стор. 271, 273.

Є. П. СТЕПАНОВИЧ (Київ)

**МАТЕРІАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ
РЕМЕСЛА ТА ПРОМИСЛІВ
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО
(ГУТНИЦТВО XII—XVII СТ.)**

З кожним роком розширюється коло джерел, які залучаються дослідниками для вивчення різних історичних подій та явищ. Без цього часто неможливо правильно відтворити справжню картину розвитку людського суспільства. Як відомо,

XXV з'їзд КПРС наголосив на необхідності поглибленого вивчення закономірностей розвитку суспільства. В його матеріалах, зокрема, зазначалося, що представники суспільних наук повинні урізноманітнювати тематику своїх досліджень¹.

Для всебічного висвітлення діяльності людей у далекому минулому, в тому числі для дослідження історії ремесел та промислів, застосовується комплексний метод, що передбачає залучення широкого кола історичних джерел: писемних, етнографічних, фольклорних, лінгвістичних, матеріальних та інших пам'яток. Але для відтворення виробничої діяльності народу за доби феодалізму важливе значення мають

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 81—82.

саме матеріальні пам'ятки, які дають змогу показати організацію ремісничих майстерень, виробничий процес кожного окремого виду ремесла, сферу збуту ремісничих виробів тощо.

Використовуючи при розробці різних історичних проблем матеріальні пам'ятки як історичне джерело, дослідники застосовують різні прийоми і методи їх критичного аналізу і перевірки змісту. Аналіз пам'яток передбачає їх певну класифікацію, в основу якої має бути покладений рівень продуктивних сил і виробничих відносин². Класифікація матеріальних пам'яток будується на оцінці їх зовнішніх та внутрішніх ознак і, безумовно, не може бути однаковою для різних типів цих пам'яток. Наприклад, розглядаючи пам'ятки архітектури, слід зважати не тільки на конструктивні особливості тієї чи іншої споруди, а й на тип кладки, що є зовнішньою ознакою пам'ятки. Водночас необхідно визначити й внутрішню ознаку, тобто склад зв'язуючої речовини (розчину) та маси для цегли (або плінфи), місце видобування каменю тощо (в даному випадку йдеться тільки про кам'яні споруди). Для інших типів архітектурних пам'яток критерії будуть іншими.

У XII—XVII ст. на Україні розвивалися різні галузі ремесла та промислів. Це — гутництво, ливарництво, поташництво, солеваріння, селітроваріння, деревообробна і харчова промисловість та багато інших. Автор даної замітки обмежується висвітленням процесу розвитку ремесла і промислів у досліджуваний період на матеріалах гутного виробництва. Гутні вироби були поширені на території нашої країни ще у III—II тис. до н. е.³ Зокрема, в містах Північного Причорномор'я, насамперед у Херсонесі, знайдено чимало залишків скляного посуду, шматки скляного шлаку і деформовані посудинки, очевидно, виготовлені в місцевій склоробній печі⁴. Історія вітчизняного скловиробництва бере свій початок з XI—XII ст.⁵, про що свідчать чимало пам'яток, які зберігаються у багатьох музеях республіки.

При вивченні питання про розвиток гутного виробництва на Україні поряд із писемними свідченнями, яких, до речі, дуже мало, безумовно, слід використовувати й матеріальні пам'ятки.

У цій замітці робиться спроба дати наукову історико-критичну оцінку матеріальних пам'яток гутництва, при класифікації яких необхідно розрізняти їх зовнішню та внутрішню оцінку. Зовнішня оцінка включає, насамперед, аналіз пам'ятки (її вигляду і традиційно усталеної форми), що дає змогу простежити зміну засобів її виробництва, а також різноманітних прикрас: наліпів, розписів тощо, визначення спільних і відмінних рис речових пам'яток та інших типів джерел. Внутрішня оцінка пам'ятки передбачає встановлення часу і місця її виготовлення, а також її особливостей — хімічного складу та технології виробництва (зокрема, температури плавлення). Це дає можливість показати поступове вдосконалення способу виробництва протягом певного історичного періоду.

Одними з найпоширеніших пам'яток скловиробництва XII—XIII ст. були прикраси. У XII ст. в Київській Русі існували такі скляні прикраси: намисто, персні, браслети, смальта. «Немає, напевне, жодного городища XI—XII ст., — зазначав відомий історик Б. О. Рибakov, — де б не зустрічалися голубі, сині, зелені, жовті уламки скляних браслетів»⁶.

² В. И. Стрельский. Теория и методика источниковедения истории СССР, К., 1976, стор. 74—75.

³ Археологія Української РСР, т. 1, К., 1971, стор. 341—342, 347.

⁴ Археологія Української РСР, т. 2, К., 1971, стор. 417.

⁵ І. Г. Шовкопляс. Археологічні дослідження на Україні (1917—1957), К., 1957, стор. 295—310.

⁶ Б. Рибakov. Ремесло Древней Руси, М., 1948, стор. 397.

Значна кількість знахідок прикрас різної форми та забарвлення свідчить про поширеність склоробного ремесла в Київській Русі. Однак оскільки у той час прикраси із скла коштували дуже дорого, вони були доступними переважно представникам заможних верств суспільства. Не випадково їх часто знаходять під час розкопок багатих поховань та на місці розташування монастирів і замків.

Кольорові скляні вироби зберігаються в багатьох музеях нашої республіки, зокрема у Київському історичному, Чернігівському, Переяслав-Хмельницькому історико-краєзнавчих та ін. Багатство їх барв та різна якість свідчать про неоднаковий хімічний склад скломаси. Численні знахідки шматків голубого, синього, зеленого скла XII ст., зокрема дані розкопок В. Богусевича⁷, вказують на те, що до скломаси (піску, соди, попелу) додавали барвники — свинець, марганець, залізо та ін. Так, при розкопках у Києво-Печерській лаврі і на Подолі знайдено шматки свинцю, заліза, сурику. Давньоруське скло в основному було калієво-свинцево-кремнеземним.

Протягом XVI—XVII ст. вироби із скла змінювалися як за зовнішніми, так і за внутрішніми ознаками.

У Державному музеї українського декоративно-прикладного мистецтва експонуються фрагменти аптечних пляшок, циліндричних склянок та уламки келихів гутної обробки (при виготовленні яких майстер не використовував будь-яких форм) XVI—XVII ст., зроблені з матового скла. У той час велика кількість виробів із зеленого матового скла різних форм виготовлялася переважно для продажу. Скло стало калієво-вапняково-кремнеземним, з додаванням барвників. Поліпшилася його якість, підвищилася температура плавлення скломаси (з 1000° у XII ст. до 1500° у XVII ст.). Зміни хімічного складу скломаси та температури її плавлення у різні історичні періоди залежали від технології виробництва — однієї з важливих ознак внутрішньої оцінки цих матеріальних пам'яток.

Типи майстерень для виготовлення скла були різними: монастирський, боярський, замковий та ін. Класифікація їх залежала не тільки від місця розташування, а й від характеру виробів. Відомий археолог В. Хвойка під час розкопок поблизу Десятинної церкви в Києві (1907—1908 рр.) виявив залишки гуті часів Київської Русі, в якій збереглися шматки різнокольорової маси, скляні браслети та кільця. Як зазначав дослідник, такі ж скляні речі траплялися йому і під час розкопок в «кінших місцях Києва, як правило, при поганських похованнях VIII—X ст.» та жителів X—XII ст. Скло там знаходили «...інколи із слідами розпису...»⁸ Залишки пам'яток майстерні, знайдені В. Хвойкою на місці боярської садиби (скляні браслети, кільця та ін.), «з цілим рядом глиняних горнів і печей особливого влаштування», належать до боярського типу майстерні. В них виготовлявся також посуд різних форм, яких, на думку деяких дослідників, існувало не менше 30⁹.

Доказом того, що скло Давньої Русі було місцевого виробництва, послужили розкопки Райковецького городища поблизу м. Бердичева¹⁰,

⁷ В. А. Богусевич. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве.— Краткие сообщения Института археологии АН УССР (далі — КСИА АН УССР), вып. 3, К., 1954; його ж. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р.— Археологія, т. IX, К., 1954; його ж. До історії склоробного виробництва в Київській Русі.— Нариси з історії техніки, К., 1975.

⁸ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в донисторические времена (по раскопкам), К., 1913, стор. 63—75.

⁹ Ю. Щапова. Стекло Киевской Руси, М., 1972, стор. 64.

¹⁰ В. К. Гончаров. Райковецкое городище, К., 1950.

де знайдено залишки склоробної майстерні, скляні буси і браслети. Райковецька майстерня була невеликою за розмірами і розташовувалася в одній з клітей феодального замку, що не давало можливості влаштувати велику піч для плавлення маси, тому прикраси виготовлялися переважно із скляного бою. Ця майстерня належить до майстерень замкового типу.

Для відтворення загального вигляду ремісничих скляних майстерень багато цінного матеріалу дали розкопки В. А. Богусевича, проведені у 1951 р. на території Києво-Печерської лаври¹¹. Там було знайдено 2 горни, як вважає дослідник, двоярусних. До речі, двоярусні печі описано й у праці монаха Теофіла «Трактат о различных ремеслах» (друга половина X ст.). При розкопках у лаврі знайдено також тиглі із скляною масою, дрібний скляний посуд, чарки різних кольорів, фрагменти круглого віконного скла, шматки полив'яних плиток і смальту. В. Богусевич відносить цю майстерню до майстерень монастирського типу. Такі майстерні могли спорудити і налагодити в них складне гутне виробництво лише великі феодали — монастирі. Саме вони мали можливість виготовляти різнокольорову смальту і віконне скло (шиби). Зокрема, мозаїка Софійського собору (у Києві) та Благовіщенського собору (у Чернігові) виконана із смальти, яку виробляли безпосередньо поблизу їх будівництва¹². Про те, що в майстернях монастирського типу виробляли віконне скло, свідчить і знахідка у 1961—1963 рр. під час реставрації Софійського собору віконної рами з шибамі. Шибі були круглими, діаметром 22 см, товщиною 1 мм, блакитнуватою кольору, позначені клеймами. На краях оболони (віконного скла) збереглися сліди від щипців, що вказує на спосіб виробництва скла. Після виготовлення заготовки її швидко обертати (численні краплинки повітря всередині скла розміщені по колу), а потім розрізали навпіл, витягували в різні боки щипцями і розрівнювали в розпусних печах.

Розкопки в Чернігові, Колодяжині, Галичі, Костромі показали, що, крім описаних вище, існували й інші типи майстерень, і, таким чином, скловиробництво було розповсюджене на всій території Давньої Русі^{13—14}. Так, на місці древнього Галича виявлено залишки склоробної майстерні, в якій були кам'яні горни, тиглі, форми для відливання виробів¹⁵.

¹¹ В. А. Богусевич. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве, стор. 15—20.

¹² В. Лазарев. Мозаика Софии Киевской, Л., 1960; В. Левецкая. О некоторых вопросах производства набора мозаик Софии Киевской.— Византийский временник, т. XV, М., 1959, стор. 170—183; В. Богусевич. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве; Б. Рыбаков. Древности Чернигова.— Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, т. I, М., 1954.

^{13—14} Б. А. Рыбаков. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж.— По следам древних культур. Древняя Русь, М., 1953; його ж. Древности Чернигова.— Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, т. I, М., 1954, стор. 75—85; В. А. Богусевич. Раскопки в Чернигове.— КСИА АН УССР, вып. 4, К., 1955; В. К. Гончаров. Древний Колодяжин.— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 41, М., 1954, стор. 49—53; В. И. Довженок. Селища и городища в окрестностях древнего Галича.— КСИА АН УССР, вып. 4, К., 1955; М. Ф. Фехнер. Раскопки в Костроме.— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 47, М., 1952.

¹⁵ В. И. Довженок. Назв. праця. Хімічний склад залишків виробів цієї майстерні певною мірою відрізнявся від давньоруських. М. О. Безбородов у результаті аналізів дійшов висновку, що виробн цієї майстерні датуються XIV—XV ст.— М. А. Безбородов. Стеклоделние Древней Руси, Минск, 1956.

Писемні пам'ятки також свідчать про розвиток скловиробництва в XII—XIII ст. Зокрема, в Галицько-Волинському літописі є такий запис: «...Окѣна три украшени стѣкла Рымскими...»¹⁶

Татаро-монгольська навала негативно вплинула на розвиток на Русі ремесел і промислів, зокрема гутництва. Багато ремісників загинуло, частина потрапила в полон. Це утруднювало розвиток ремесла і тому пам'яток гутництва XIII—XIV ст. збереглося обмаль. Однак і в цей період у країні діяли окремі ремісничі осередки. Так, у Софійському заповіднику експонуються сковорідка і тарілка зеленого скла XIII ст.

У XV—XVI ст. скляні шиби були як у міських будинках, так і в сільських, хоча і у ті часи скло залишалося дорогим. Тому в бідняцьких хатах шиби, як правило, мали невеличкий розмір, тимчасом як у маєтках багатих міщан — були великими. Так, у будинках на площі Ринок у Львові вікна засклені шибамі досить значних розмірів. Неоднакові розміри (аркушеве, піваркушеве й інше скло) та якість скляних шиб свідчать не тільки про спосіб їх виробництва, а й про те, що вони виготовлялися для різних верств населення.

Шиби XVI—XVII ст. виготовлялися складним «халявним» способом. Гутник формував із скляної маси, яку йому підносив помічник, великий циліндр, потім підмайстри розрізали його по довжині, розм'яшували в спеціальних печах і формували шиби. Для виготовлення такої «халяви» гутникові доводилося стояти на високому помості із складовою трубкою та заготовкою скляного циліндра в руках і ритмічно розмахувати нею. Висота трубки із скляною масою досягала 2—2,5 м¹⁷.

У XVI—XVII ст. розпочалося інтенсивне виробництво посуду для пиття та зберігання рідин (фляг, кухлів, штофів, чарок). Він був нескладний за формою і майже зовсім позбавлений декоративного оформлення. У XVII—XVIII ст. гуті постачали посуд для Лубенської, Смоленської, Московської, Ризької, Петербурзької та інших аптек¹⁸.

Гутне скло XVII ст. характеризувалося різноманітними формами, багатим декоративним оформленням. Крім посуду для пиття та зберігання рідин, у цей час із скла почали також виготовляти праси для прасування білизни.

У XVI—XVII ст. посилювався процес спеціалізації майстерень по виробництву окремих виробів. Існували, наприклад, гуті, де вироблявся переважно аптечний посуд (Шибєринівська та Блєшнівська¹⁹) або кришталеве скло. У цей період гуті переважно працювали для ринку.

Залучаючи до вивчення процесу розвитку промислів матеріальні пам'ятки гутного промислу XII—XVII ст., можна встановити й методи виробництва як прикрас, так і речей для пиття. Прикраси XII ст. були плоскими, витягнутими, крученими, з різнобарвними спіралевидними наліпами. Ці зовнішні ознаки вказують на техніку їх виробництва. Вироби із скла в Київській Русі виготовляли методом витягування скломаси та виливання її у форму. Різнобарвна маса при виготовленні браслетів перепліталася. З часом гутники почали застосовувати форми, в які виливали скломасу. На залишках пляшок XV—XVII ст., що зберігаються в Державному музеї українського декоративно-прикладного мистецтва у Києві, видно сліди форм. Вільновидувні вироби, які виготовлялися майстром з допомогою складової трубки без будь-яких складних пристроїв, що

¹⁶ Галицько-Волинський літопис, ч. I—III, Львів, 1936, стор. 92.

¹⁷ В. Рожанківський Українське художнє скло, К., 1959, стор. 59.

¹⁸ В. Модзалевський. Гуті на Чернігівщині, К., 1926, стор. 28.

¹⁹ Там же, стор. 21, 22, 27, 28.

характерні для XVI—XVII ст., прикрашалися різноманітними наліпами. Вони експонуються у Київському історичному музеї, музеях українського декоративно-прикладного мистецтва в Києві, художнього промислу АН УРСР у Львові та інших.

Гутне виробництво постійно вдосконалювалося. У XVII ст. з'явився розписний та фігурний посуд. Чотиригранні штофи з розписами зберігаються у Державному історичному музеї (Москва), Музеї українського декоративно-прикладного мистецтва, Київському історичному музеї, Музеї художнього промислу АН УРСР та інших. На бокових стінках штофів малювали жанрові картинки — запорожців, шинкарів, козака Мамая та ін. Якщо у XIII—XV ст. скляний посуд виготовлявся за аналогіями з дерев'яним, то згодом, у ході творчого пошуку гутників, форми виробів поступово урізноманітнювалися. Посуд для пиття та зберігання рідини прикрашали наліпами. Особливого поширення в XVII ст. набув фігурний посуд утилітарного призначення у вигляді качок, баранів, пташок, ведмедів. Це було пов'язане з обожнюванням тварин, уявленням про їх нібито охоронні властивості²⁰. Майстри-гутники часто виготовляли речі у вигляді ведмедів — незмінних учасників народних свят, ярмарок, скомороших потіх, героїв казок, пісень, оповідань. Недаремно навіть у весільній пісні збереглися згадки про нього:

«На печі ведмідь лежить
В зубах лапу держить,
Як би се догадали,
Нам випити далн...»²¹.

У скловиробництві, крім печей особливої конструкції з тиглями-дойницями для плавлення маси, застосовувалися різноманітні форми, складувна трубка, щипці, ножиці та ін. Зовнішні ознаки матеріальних пам'яток XVII ст., зокрема фігурні наліпи на речах, зроблені фігурними щипцями, свідчать про вдосконалення засобів виробництва.

Якщо у XII ст. в склоробних майстернях були печі тільки двох видів — для плавлення маси і загартування готових речей, то в XVI—XVII ст. кількість печей у кожній майстерні коливалася від 2 до 8 — для простого скла, для кришталевого, для загартування речей, для «розпуску (вирівнювання) халаяв» та ін.

Поліпшувалася з часом й технологія виробництва, зокрема змінювався склад скломаси та урізноманітнювалися барвники. Збільшувався асортимент прикрас, посуду, віконного скла, що зумовлювалося, з одного боку, зростанням майстерності гутника, а з другого, — підвищенням вимог покупців. У зв'язку з цим поглиблювався поділ праці між виробниками, для яких гутництво було основним засобом існування. Удосконалення технології виробництва ставило підвищені вимоги до підготовки майстрів, що також сприяло поглибленню поділу праці.

Інтенсивне зростання виробництва скляних предметів завжди зумовлювалося розширенням попиту на них. У XII ст. вироби із скла, які виготовлялися в київських майстернях, розповсюджувалися по всій території Давньої Русі, про що свідчать дані археологічних розкопок. У XVI—XVII ст. гутні вироби з України вивозилися вже до Варшави,

²⁰ Н. Г. Парфиридов. О некоторых новых фактах параллелизма словесных и изобразительных памятников. — Литература и общественная мысль Древней Руси. Труды отдела древней литературы Ленинградского филиала Института литературы АН СССР, т. XXIV, Л., 1969, стор. 86.

²¹ Л. П. Калениченко. Гутне скло на Україні. — Наукові записки Інституту мистецтвознавства, т. I—II, К., 1947, стор. 49.

Риги, Вільно, а також до Москви та інших міст Росії, до Туреччини і Німеччини²². Причому реалізацією скляних речей займалися не тільки безпосередні їх виробники, а й купці. Відбувався другий суспільний поділ праці — відокремлення ремісничого виробництва від торгівлі²³.

Одночасно гутництво, як й інші промисли, дедалі виразніше набувало ознак мануфактури, якій притаманний більш високий рівень розвитку продуктивних сил, а разом з тим, як зазначав К. Маркс, економічних і, відповідно, суспільних відносин²⁴.

Таким чином, використовуючи різні види історичних джерел, зокрема матеріальні пам'ятки, можна чітко уявити процес зародження і розвитку ремесел та промислів на Україні в XII—XVII ст.

²² Л. П. Калениченко. Назв. праця, стор. 44.

²³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 528.

²⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 389, 391.

На допомогу викладачу історії

ВИВЧЕННЯ У ВУЗІВСЬКОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ КПРС НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ СРСР І МАТЕРІАЛІВ 60-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

60-річчя Великого Жовтня, яке було урочисто відзначене радянським народом, всім прогресивним людством, увійшло в історію як визначна подія. Це було радісне свято всіх, хто прагне торжества ідеалів комунізму. Воно стало оглядом вражаючих досягнень першої в світі країни соціалізму, історичним підтвердженням всепермагаючої сили вчення Маркса, Енгельса, Леніна, яскравим свідченням величчя звершень ленінської партії.

Напередодні славного ювілею Країни Рад було прийнято нову Конституцію СРСР, яка є концентрованим підсумком всього розвитку Радянської держави. Ці дві нерозривно пов'язані найважливіші події в житті суспільства розвинутого соціалізму знаменували великий крок уперед у теоретичній діяльності КПРС.

Нова Конституція СРСР, постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва про проект Конституції, «Великий Жовтень і прогрес людства», органічно зв'язана з ними стаття Л. І. Брежнєва «Історичний рубіж на шляху до комунізму» — надзвичайно важливі політичні та ідейно-теоретичні документи. Вони є великим вкладом у розвиток творчого марксизму-ленінізму, теорію і практику наукового комунізму.

У матеріалах святкування 60-річчя Великого Жовтня і новій Конституції СРСР, доповідях товариша Л. І. Брежнєва глибоко проаналізовано складні процеси суспільного розвитку, в них зроблено фундаментальні теоретичні узагальнення і політичні висновки, визначені перспективи руху радянського народу до комуністичного майбутнього, дано науковий аналіз міжнародної обстановки.

Відповідальне завдання — забезпечити засвоєння студентами основних положень матеріалів святкування 60-річчя Великого Жовтня і нової Конституції СРСР — покладено на вищу школу. Воно здійснюється в процесі вивчення програмного матеріалу, насамперед з суспільних наук, зокрема, з історії КПРС.

Святкування 60-річчя Великого Жовтня стало новим великим кроком вперед у дальшому осмисленні марксистсько-ленінською теоретичною думкою, партією всесвітньо-історичного значення цієї найзнаменнішої і найвеличнійшої з усіх подій на шляху людства до прогресу. У доповіді товариша Л. І. Брежнєва на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листопада 1977 року «Великий Жовтень і прогрес людства» підкреслено, що проблеми, які розв'язувала Жовтнева революція, хоч і були поставлені історією кон-

кретними умовами нашої Батьківщини, в основі своїй були проблемами загальними, висунутими всім ходом суспільного розвитку людства. Це були проблеми створення на землі цивілізації нового, комуністичного типу.

Жовтнева революція відкрила шлях до вирішення ключових проблем суспільного розвитку, незаперечно довела, що політичні основи приватновласницької цивілізації можуть бути докорінно змінені, показала, що експлуаторський лад є минулим, утвердження нового, небаченого типу державності людей праці. Досвід шести десятиріч переконливо свідчить про те, як підкреслив товариш Л. І. Брежнєв, «що без влади трудящих, без соціалістичної державності, поза нею шляхів до соціалізму не було і немає»¹.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції поклала початок загибелі системи експлуатації людини людиною, визволенню народів з полону економічної стихії на основі заміни приватної власності суспільною, переходу від анархії виробництва до наукового, планового господарювання. Саме визволена праця, переваги соціалістичного способу виробництва забезпечили гігантське економічне зростання нашої країни за 60 років.

Жовтень розпочав велетенську справу духовного розкріпачення людства, культурну революцію в нашій країні, створив необхідні передумови для злиття воедино праці і культури, що є поворотом величезного значення в історії планети.

Радянська країна показала, що на основі ленінської національної політики можливе повне розв'язання національного питання — однієї з найболючіших, найдраматичніших проблем, породжених приватновласницькою цивілізацією. Всесвітньо-історичне значення має утвердження Жовтнем рівності, братерства, неперорухної інтернаціональної єдності народів, які об'єдналися на чолі з великим російським народом у могутній Радянський Союз і нині складають нову історичну спільність — радянський народ.

Перемога Великого Жовтня утвердила принципи соціальної рівності і соціальної справедливості. «Ми,— говорив товариш Л. І. Брежнєв,— з повним правом говоримо: жодне суспільство, яке будь-коли існувало на землі, не зробило і не могло зробити для народних мас, для трудящих стільки, скільки зробив соціалізм!»² Нова Конституція СРСР — яскравий доказ того, що тільки соціалізм дає справжній зміст поняттям свободи, прав людини, демократизації і соціальної справедливості.

З вікопомних днів Великого Жовтня Країна Рад йде в авангарді соціального прогресу. Наш народ першим побудував розвинуте соціалістичне суспільство, реалізація можливостей якого є пафосом наших днів*.

Документи шістдесятиріччя Великого Жовтня збагатили, поглибили марксистсько-ленінське розуміння загальних, корінних, невід'ємних рис

¹ Л. І. Брежнєв. Великий Жовтень і прогрес людства, К., 1977, стор. 6.

² Там же, стор. 8.

* Для розкриття всесвітньо-історичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції доцільно використати матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції в Москві на тему: «Великий Жовтень і сучасна епоха», насамперед вступне слово М. А. Суслова та доповідь Б. М. Пономарьова «Всемирно-историческое значение Великой Октябрьской социалистической революции». — «Коммунист», 1977, № 17, стор. 18—25 та 26—43; статті: М. Суслов. Новая эпоха всемирной истории. — «Проблемы мира и социализма», 1977, № 1, стор. 6—18; В. Щербинский. Образ жизни, рожденный Октябрем. — «Коммунист», 1977, № 8, стор. 49—65; Эрик Хонеккер. Великая Октябрьская социалистическая революция — поворот в истории человечества. — «Коммунист», 1977, № 16, стор. 77—88.

соціалістичної революції і соціалістичного будівництва. На основі аналізу і узагальнення сукупного досвіду розвитку світового соціалізму, в тому числі його сучасного розвитку, товариш Л. І. Брежнєв виділив такі найбільш важливі, обов'язкові для всіх риси революційного переходу від капіталізму до соціалізму:

«— Головним питанням революції, як і раніше, залишається питання про владу. Або влада робітничого класу, який виступає в союзі з усім трудовим народом. Або влада буржуазії. Третього не дано.

— Перехід до соціалізму можливий тільки, якщо робітничий клас і його союзники, оволодівши реальною політичною владою, використають її для ліквідації соціально-економічного панування капіталістичних та інших експлуататорів.

— Перемога соціалізму можлива, якщо робітничий клас і його авангард — комуністи зуміють надихнути, згуртувати трудящі маси в боротьбі за побудову нового суспільства, перетворення на соціалістичних началах економіки і всіх суспільних відносин.

— Соціалізм може утвердитись лише в тому разі, якщо влада трудящих зуміє захистити революцію від будь-яких атак класового ворога (а такі атаки неминучі — як всередині, так, найімовірніше, і ззовні)»³.

В доповіді товариша Л. І. Брежнєва переконливо показано, що капіталізм дедалі наочніше проявляє себе як суспільство без майбутнього. Зроблено важливий висновок про високу ступінь зрілості об'єктивних, економічних і соціально-політичних передумов цього суспільства для переходу до соціалізму, дедалі більшого зростання в масах капіталістичних країн прагнення до докорінних змін.

Якомога повніше розкриття міжнародного значення досвіду боротьби ленінської партії за перемогу соціалістичної революції, побудову і розвиток соціалістичного суспільства — надзвичайно важливе завдання курсу історії КПРС **.

Величезні успіхи Країни Рад, досягнуті за шістьдесят років, прийняття нової Конституції СРСР — це не лише тріумф ідей «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, а й запорука дальшого соціалістичного прогресу людства. «Ми йдемо назустріч епосі, — заявив товариш Л. І. Брежнєв, — коли соціалізм у тій чи іншій його конкретній, історично зумовленій формі стане переважаючою суспільною системою на землі, несучи з собою мир, свободу, рівність і добробут усьому трудовому людству.

і це не утопія, не красива мрія. Це — реальна перспектива»⁴.

Прапор пролетарського інтернаціоналізму, що його піднесли «Маніфестом Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс, — у надійних руках КПРС, всіх марксистсько-ленінських партій. «Сьогодні, відзначаючи шістдесятиріччя нашої революції, — говорив товариш Л. І. Брежнєв, — ми, комуністи Радянського Союзу, знову заявляємо, що будемо завжди вірні великому братерству комуністів світу! Ми гаряче бажаємо найбільших успіхів комуністичним і робітничим партіям, їх союзни-

³ Л. І. Брежнєв. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 17—18.

** В лекціях і на семінарських заняттях можуть бути використані статті: Б. Н. Пономарев. Октябрь и развитие научного коммунизма. — «Вопросы истории КПСС», 1977, № 12, стор. 3—14; С. В. Александров. Великий Октябрь: общие закономерности и разнообразие форм революции. — «Вопросы истории КПСС», 1977, № 8, стор. 61; Биску Бела. Великий Октябрь: всеобщие закономерности и особенности строительства социализма. — «Вопросы истории КПСС», 1977, № 11, стор. 41—50; И. И. Минц. К вопросу об историческом опыте Октября и его международном значении. — «Вопросы истории КПСС», 1977, № 11, стор. 96—107 та ін.

⁴ Л. І. Брежнєв. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 30.

кам, які борються проти диктатури капіталу, за свободу, мир і соціальний прогрес. Ви завжди можете бути впевнені в нашій дружбі, солідарності і підтримці»⁵.

Найвідповідальнішою справою викладачів історії КПРС є якомога більш повне насичення лекцій і семінарів новими теоретичними положеннями і висновками, що збагатили в наші дні ленінське вчення про партію.

Конституція СРСР 1977 р., документи, зв'язані з її прийняттям, поглибили наше розуміння ролі партії в радянському суспільстві. Конституцією визначено роль КПРС як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і суспільних організацій. В Конституції СРСР вказано, що КПРС існує для народу і служить народові.

Зростання керівної ролі партії є насамперед зміцненням її єдності з народом, посиленням авторитету комуністичного авангарду в масах. «...Свою спрямовуючу роль КПРС здійснює не силою влади,— підкреслює Л. І. Брежнєв,— а завдяки своєму високому політичному авторитетові та ідейному впливу в масах»⁶.

Окреслено в Основному Законі цілі, головні завдання і методи діяльності КПРС. «Озброєна марксистсько-ленінським ученням,— говорить в Конституції СРСР,— Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»⁷.

В Основному Законі вказується, що всі партійні організації діють в рамках Конституції СРСР. Таким чином законодавчо зафіксовано проголошений ще на VIII з'їзді РКП(б) і включений до Статуту КПРС ленінський принцип здійснення партійного керівництва «через радянські органи, в рамках Радянської Конституції»⁸.

Конституційно закріплено ленінський принцип розмежування функцій державних і партійних органів. Партія керує діяльністю Рад, державних органів, але не заміняє їх, вбачає у всемірному зміцненні і вдосконаленні влади Рад, дальшому розвитку соціалістичної демократії одне з своїх головних завдань.

Розвитком вчення про партію є висновок про те, що «в міру того, як радянські люди розв'язуватимуть дедалі складніші і відповідальніші завдання будівництва комунізму, роль Комуністичної партії дедалі більше зростатиме. І це веде не до обмеження, а до дедалі глибшого розвитку соціалістичної демократії...»⁹

Діалектика державного і суспільного розвитку суспільства зрілого соціалізму полягає в тому, що поступальний рух і вдосконалення соціалістичної держави та соціалістичної демократії, зростання керівної ролі партії є тривалим процесом поступового переростання нашої державності у комуністичне громадське самоврядування. Закономірності неухильного зростання керівної ролі партії і постійного розши-

⁵ Там же, стор. 24.

⁶ Л. І. Брежнєв. Історичний рубіж на шляху до комунізму, К., 1977, стор. 20.

⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 7.

⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, К., 1954, стор. 417.

⁹ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, К., 1977, стор. 21.

рення та поглиблення соціалістичної демократії в розвитку суспільства зрілого соціалізму діють у нерозривній єдності, взаємообумовлено.***

Для історичної науки принципіальне значення має висновок товариша Л. І. Брежнєва про виняткову важливість боротьби проти антикомуністичних фальсифікаторів, за всебічне і глибоке висвітлення багатогранного життя Радянської країни. Це один з вирішальних факторів формування у радянських людей наукового світогляду, глибоких політичних переконань. Це дуже потрібно й для того, щоб усі чесні люди нашої планети знали правду про СРСР, яку силкуються за всяку ціну приховати або перекрутити буржуазні ідеологи. «Чим більше люди знатимуть про досягнення соціалізму, чим ясніше уявлятимуть собі масштаб і складність проблем, які йому довелося розв'язувати і вдалося розв'язати, тим більше буде переконаних прихильників нового суспільного ладу, тим міцнішими будуть політичні й ідеологічні позиції світового соціалізму, всіх марксистсько-ленінських партій — провідної сили в боротьбі проти імперіалізму, за мир, демократію і соціальний прогрес»¹⁰.

В новій Конституції з небаченою силою розкрито єдність минулого, сучасного і майбутнього в історії КПРС. Показувати в кожній лекції, на кожному семінарському занятті цілісність великого шляху ленінської партії, її діяльність як правлячої партії, нерозривний зв'язок нашого сучасного з комуністичним майбутнім — дуже почесне і відповідальне завдання викладачів історії КПРС.

Нова Конституція СРСР зафіксувала завоювання суспільства зрілого соціалізму, що були здобуті на різних етапах його становлення. Безсумнівно, що в лекційному курсі і на семінарських заняттях треба загострювати увагу студентів на звершеннях кожного періоду, закріплених в Основному Законі¹¹. Це має неабияке значення для розкриття спадкоємності ленінського політичного курсу КПРС, єдності минулого, сучасного і майбутнього в розвитку партії, дозволить повніше реалізувати вимоги принципу історизму.

Прийняття Конституції розвинутого соціалізму, зокрема, диктує необхідність дедалі глибше і повніше розкривати роль КПРС у радянському конституційному будівництві. У дожовтневий період історії КПРС боротьба за Конституцію, що відбивала б інтереси народу, була невід'ємною складовою частиною курсу партії на повалення самодержавства і капіталізму. Піднімаючи маси на боротьбу проти царизму, партія роз'яснювала, що тільки встановлення демократичної республіки дасть народним масам Росії демократичну конституцію. Саме російські марксистичні ще в проєкті програми російських соціал-демократів, виданому у 1885 р. групою «Визволення праці», висунули завдання завоювати демократичну конституцію¹². В. І. Ленін ще в 1899 р. підкрес-

*** Для висвітлення питання про зростання керівної ролі партії у суспільстві зрілого соціалізму можна використати матеріали статей: А. Кириленко. По пути Октября под знаком выполнения решений XXV съезда КПСС.— «Коммунист», 1977, стор. 12—29; К. У. Черненко. Укрепление и развитие связи КПСС с массами на новом этапе общественного развития.— «Вопросы истории КПСС», 1977, № 11, стор. 21—41; В. С. Шевцов. КПСС и гуманистический характер советского государства. «Вопросы истории КПСС», 1977, № 10, стор. 68—81; А. Е. Крухмалев. Партия — направляющая сила в осуществлении рабочим классом ведущей роли в развитии социалистическом обществе.— «Вопросы истории КПСС», 1977, № 9, стор. 3—16.

¹⁰ Л. І. Брежнєв. Історичний рубіж на шляху до комунізму, К., 1977, стор. 26.

¹¹ Див. з цього питання статтю: В. М. Курицын. Развитие прав и свобод личности в Советском государстве.— «Вопросы истории», 1977, № 11, стор. 3—21.

¹² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 242.

лював, що «повалення самодержавства означає заміну самодержавної форми правління — конституційною формою правління»¹³.

Всі конституційні поступки були вирвані в самодержавства героїчною боротьбою революційних мас, керованих більшовиками в роки першої російської революції. Але й ці поступки були лише жалюгідною підробкою під конституцію.

Лише Великий Жовтень, ленінська партія дали народам Росії першу справжню Конституцію, поставили все суспільне життя на конституційні рейки. Завдяки партійному керівництву радянські конституції з максимальною ефективністю працювали на справу комунізму. Партія забезпечила спадкоємний зв'язок всіх радянських конституцій, їх високий гуманізм і народність.

Висвітлення у відповідних лекціях, на семінарах досвіду партійного керівництва конституційним будівництвом, підготовкою, прийняттям і втіленням в життя вимог радянських конституцій — актуальне завдання викладачів історії КПРС.

Особливо відповідальним завданням курсу історії КПРС є відображення того, як партія вдумливо і без поспіху, щоб якнайточніше зв'язати кожну проблему, готувала проект нової Конституції СРСР для всенародного обговорення, розкриття вкладу XXIV і XXV з'їздів КПРС у визначення напрямку цієї роботи, висвітлення діяльності Конституційної Комісії на чолі з товаришем Л. І. Брежнєвим, роботи травневого та жовтневого (1977 р.) Пленумів ЦК КПРС.

Всенародне обговорення проекту Конституції СРСР, в якому взяло участь 140 мільйонів чоловік, 80% дорослого населення, внесені ними понад 400 тисяч пропозицій, спрямованих на вдосконалення цього історичного документа, стало тріумфом соціалістичної демократії. Врахувавши думки і пропозиції, висловлені в ході всенародних дискусій, Конституційна Комісія внесла поправки у 118 з 173 статей і додала одну нову статтю. Те, що справжнім творцем Основного Закону своєї держави став сам народ, є ще одним яскравим виявом зрілості соціалістичних суспільних відносин на етапі розвинутого соціалізму, зростання ролі КПРС як ядра політичної системи СРСР¹⁴.

Найближчим часом будуть прийняті відповідно до нової Конституції СРСР конституції союзних республік. У зв'язку з цим необхідно глибоко і змістовно розкривати також піклування партії про створення вперше в історії таких конституцій. Для студентів вузів Радянської України, зокрема, безперечний інтерес являє досвід партійного керівництва підготовкою і прийняттям Конституції УРСР 1919 р., 1929 р., 1937 р.

Обов'язок викладачів вузів використовувати кожну можливість, щоб давати рішучу відсіч всім спробам ворожої пропаганди очорнити Радянську державу, соціалістичну демократію, нову Конституцію СРСР¹⁵, наполегливо, аргументовано і переконливо показувати величезні переваги соціалістичного способу життя.

¹³ Там же, стор. 241—242.

¹⁴ Про нову Радянську Конституцію див. статті: А. Г. Егоров. Конституция развитого социализма, строящего коммунизм.— «Вопросы истории КПСС», 1977, № 11, стор. 71—96; Г. Глезерман. Развитой социализм и его Конституция.— «Политическое самообразование», 1977, № 8, стор. 23—31; Б. А. Страшун. Ленинские принципы социалистической демократии в Конституции СССР и конституциях других социалистических государств.— «Вопросы истории КПСС», 1977, № 12, стор. 15—30.

¹⁵ Цікавий фактичний матеріал в цьому питанні викладачі та студенти знайдуть у працях: Реальный социализм и его буржуазные фальсификаторы. Под ред. Ю. Е. Волкова и др., М., «Мысль», 1977, 381 с.; Зарубежные отклики на проект новой Советской Конституции.— «Политическое самообразование», 1977, № 8, стор. 67 та ін.

Історико-партійній науці належить важлива роль у політичному і ідеологічному протиборстві сил соціалізму і капіталізму навколо проблеми прав людини, що набуло останнім часом особливої гостроти. Наскрізь прогнилий капіталістичний лад, весь спосіб життя якого є кричущим порушенням прав людини праці, за всяку ціну намагається звинуватити в цьому Радянський Союз, реальний соціалізм.

У курсі історії КПРС ми маємо широкі можливості для розкриття того, як наша партія на кожному етапі 60-річного сходження радянського народу до вершин розвинутого соціалізму піклувалася про розширення і охорону прав і свобод людини праці, розвиток соціалістичної демократії, про все більш повне торжество принципів соціальної справедливості.

Ленінська партія бореться за втілення в життя комуністичного ідеалу, який уособлює в собі мир, прогрес, свободу, рівність, братерство і щастя народів. Кожна з трьох програм партії, вся її діяльність присвячена боротьбі за благородні ідеали свободи, демократії, гуманізму, соціальної справедливості, права людини праці.

Більшовицька партія, великий Ленін стояли на чолі народних мас Росії в боротьбі за політичні і соціальні свободи і права в роки трьох російських революцій. Перемога соціалістичної революції створила першу в світі державу, у якій надійно захищені життєві інтереси трудящих, на ділі в повному обсязі гарантовані права і свободи кожної нації і народності, кожного громадянина.

Кожний крок радянського суспільства вперед — від Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, Декларації прав народів Росії і Конституції РРФСР 1918 року до нової Конституції СРСР — був кроком по шляху все більшого забезпечення прав людини, був прийнятий піклуванням про її кращу долю.

Суспільство розвинутого соціалізму дає кожному своєму членові найвищі життєві права і свободи. Найяскравішим свідченням того, що лише в умовах соціалізму наповнюються дійсним змістом поняття свободи, прав людини, демократії і соціальної справедливості, є нова Конституція СРСР, вся шістдесятирічна історія Батьківщини Жовтня. 60 років Країна Рад є світочем соціалістичної демократії, соціального гуманізму і справедливості, здійснення прав людини.

«Перекрученому і опошленому буржуазною і ревізіоністською пропагандою тлумаченню понять демократії і прав людини, — говорив товариш Л. І. Брежнєв, — ми протиставимо найбільш позитивний і реальний комплекс прав і обов'язків громадянина соціалістичного суспільства. На ваги історії ми кладемо справді епохальні завоювання трудящих, досягнуті завдяки владі робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії»¹⁶.

У доповіді товариша Л. І. Брежнєва «Великий Жовтень і соціальний прогрес людства» дано найбільш концентровані формулювання центрального історичного завдання, що вирішувалося на головних етапах діяльності партії за шістдесят років існування першої в світі соціалістичної держави.

Бути чи не бути Радянській владі — ось питання, яке вирішувалося у роки громадянської війни і збройної інтервенції. Стрижнем діяльності партії у буремні роки перших п'ятирічок була об'єктивна необ-

¹⁶ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року, К., 1977, стор. 16.

хідність довести на ділі, що трудящі СРСР зможуть у відведеній їм історією найкоротший строк закласти основи соціалізму, перетворити СРСР у могутню індустріальну державу.

На дедалі повніше розкриття всесвітньо-історичного подвигу партії, радянського народу у Великій Вітчизняній війні націлює істориків вказівка на те, що в грізних битвах цього суворого часу вирішувалось питання, чи зможе соціалізм устояти перед натиском ударних сил світового імперіалізму, врятувати людство від фашистського ярма.

Головним завданням партії і народу у післявоєнні роки було якнайшвидше відбудувати зруйноване господарство, завоювати передові рубежі економічного і науково-технічного прогресу. Обов'язок істориків — повніше розкрити складність і напруженість цього часу, показати як партія пододала труднощі, що створювалися обстановкою «холодної війни» і атомного шантажу, забезпечила стрімкий зліт радянського суспільства до вершин розвинутого соціалізму.

Нова Радянська Конституція, праці Л. І. Брежнєва, зв'язані з її прийняттям, матеріали святкування 60-річчя Жовтня стали істотним кроком вперед у розробці концепції розвинутого соціалізму. Це зобов'язує істориків повніше і глибше розкривати на всіх етапах партійно-керівництво будівництвом зрілого соціалістичного суспільства.

Важливо насамперед чітко провести ідею про те, що В. І. Ленін, КПРС завжди надавали великого значення встановленню ступенів, які має пройти суспільство по шляху переходу від капіталізму до комунізму, розв'язували це завдання в міру нагромадження досвіду. Питання про перехідні етапи до комуністичного суспільства, вказував Ф. Енгельс, «це найважче питання з усіх, які тільки існують...»¹⁷

На зорі Радянської влади В. І. Ленін поставив питання про те, що метою, перспективою соціалістичного будівництва є побудова «готового», «повного», «розвинутого» соціалізму. На цьому необхідно наголосувати вже при вивченні 8-ї і 10-ї тем курсу історії КПРС.

Теоретичні положення і висновки концепції розвинутого соціалізму є основою для більш глибокого осмислення всіх шести десятиріч діяльності КПРС як правлячої партії. Так, констатуємо, що в СРСР за два десятиріччя було в основному побудовано соціалізм, забезпечено його повну перемогу (теми 14 і 15), слід підкреслити, що, як свідчить досвід СРСР, інших країн соціалістичної співдружності, це ще не дає змоги почати безпосередній перехід до комунізму. «Спершу,— вказував Л. І. Брежнєв,— повинні бути пройдені певні стадії розвитку соціалізму на власній основі. Причому практика показала, що розвиток, удосконалення соціалізму — завдання не менш складне, не менш відповідальне, ніж створення його основ»¹⁸.

Особливо це стосується періоду будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, який охоплює час з кінця 30-х до середини 60-х років. На висхідному рубежі цього періоду XVIII з'їзд ВКП(б) констатував, що СРСР вступив у нову смугу розвитку, в завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. Це було загальне визначення напрямку поступального руху радянського суспільства на тривалий час. Нині, аналізуючи конкретно-історичний матеріал, відтворюючи шлях, який пройшли наша партія, наш народ, ми говоримо чітко про початок періоду будівництва розвинутого соціалізму.

На фактичному матеріалі викладачі історії КПРС розкривають надзвичайно важливий теоретичний висновок про те, що «в СРСР завдан-

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 103.

¹⁸ Л. І. Брежнєв. Історичний рубіж на шляху до комунізму, стор. 5.

ня створення матеріально-технічної бази, адекватної розвинутому соціалізму, довелося розв'язувати вже після того, як було побудовано основи нового ладу. Очевидно, це спільний шлях для всіх країн, які починають здійснювати соціалістичні перетворення при слабкому або середньому рівні розвитку економіки»¹⁹. Це завдання було виконане внаслідок здійснення третьої—сьомої п'ятирічок.

В дні 60-річного ювілею Великого Жовтня партія змогла заявити про те, що внаслідок здійснення великих комплексних програм, вироблених у останні роки, «з нашого вжитку остаточно зникне саме поняття «необжита окраїна»²⁰. Йдеться про завершення процесу освоєння віддалених районів країни, що був важливою складовою нашої шістдесятирічної будівничої роботи і є невід'ємною частиною створення матеріально-технічної бази комунізму в СРСР. В цьому зв'язку очевидно, що при вивченні всіх тем курсу, особливо починаючи з періоду відбудови народного господарства, доцільно загострити увагу на виробленні та здійсненні партією планів освоєння нових районів, у планах всіх десяти п'ятирічок, перспективній програмі на 15 років, накресленій XXV з'їздом КПРС. В небачених масштабах і темпах освоєння нових величезних необжитих районів, створенні сотень нових міст і селищ особливо яскраво виявилися творчий геній Комуністичної партії, переможна сила соціалізму.

Ідейне багатство нової Конституції СРСР, матеріалів, присвячених 60-річчю Великого Жовтня, праць Л. І. Брежнєва має виняткове значення для розкриття революційно-теоретичної діяльності ленінської партії на етапі зрілого соціалізму, при вивченні XVIII—XX тем курсу історії КПРС, рішень XXIV і XXV з'їздів КПРС, що визначили стратегію і тактику комуністичного будівництва.

Саме в цей період КПРС розробила концепцію розвинутого соціалізму і на її основі відповідну потребам сучасного етапу економічну і політичну стратегію. Партія керувалася при цьому найважливішим висновком про те, що зрілий, розвинутий соціалізм, що вдосконалюється на власній основі, є необхідною ланкою соціальних перетворень, відносно тривалою смугою розвитку на шляху до комунізму.

Втілення цієї закономірності в життя є змістом діяльності нашої партії, радянського народу в 60-х—70-х роках. Саме в умовах розвинутого соціалізму наша економіка здобула за останнє десятиріччя особливо великих успіхів. Йдеться при цьому не лише про вражаючі кількісні показники економічного зростання, про величезні масштаби нашої економіки, а й про принципові якісні зрушення, що відбулися в ній і дозволили ув'язати всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну у єдиному народногосподарському комплексі і забезпечити його розвиток на основі поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму²¹.

Це дозволило партії поставити безпосередньо в центр практичної політики найвищу мету соціалістичного виробництва: дедалі повніше задоволення матеріальних і культурних потреб людей, підняти на незрівнянно вищий рівень у порівнянні з початковим етапом соціалістичного будівництва матеріальний і духовний рівень життя народних мас.

В керівництві суспільством розвинутого соціалізму партія виходила і виходить з того, що зрілий соціалізм — це такий ступінь становлен-

¹⁹ Там же, стор. 10.

²⁰ Л. І. Брежнєв. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 14.

²¹ Див.: М. Суслов. Новая эпоха всемирной истории.— «Проблемы мира и социализма», № 11, стор. 7.

ня комуністичної цивілізації, коли завершується перебудова всієї сукупності суспільних відносин на внутрішньо властивих соціалістичних колективістських началах. У восьмій, дев'ятій і десятій п'ятирічках партія твердо проводила лінію на підвищення рівня усупільнення економіки, дальшого зближення державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної форм соціалістичної власності.

Прискорився рух радянського суспільства до соціальної однорідності. Глибокі зрушення відбулися у його соціальній структурі. Істотно змінилися провідна сила соціалістичного суспільства — робітничий клас, колгоспне селянство і соціалістична інтелігенція. Соціальна основа радянського ладу значно розширилася. Це непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, зміцнення якого є основою майбутньої соціальної однорідності комуністичного суспільства.

Неухильне здійснення ленінської національної політики партії забезпечило дальше зміцнення дружби і єдності народів СРСР, їх зближення і взаємне збагачення, розквіт історично нової соціальної і інтернаціональної спільноти — радянського народу.

Центральним напрямком політичного розвитку радянського суспільства на етапі зрілого соціалізму в умовах загальнонародної держави, в яку переросла диктатура пролетаріату, є дедалі ширша і активніша участь трудящих мас в управлінні повсякденним життям країни. Саме в ці роки КПРС особливо велику увагу приділяла підвищенню ефективності роботи Рад як органів державної влади, розвитку демократичних принципів їх формування і діяльності, утвердженню в практику всенародних обговорень всіх проектів найбільш значних державних актів, посиленню ролі трудових колективів у суспільному житті, їх громадсько-політичній активності, розширенню економічної бази соціалістичної демократії, прав громадян і гарантій цих прав.

Багатий матеріал для висвітлення історичних звершень радянського народу під керівництвом ленінської партії дає історія місцевих партійних організацій. Майже кожна лекція, кожне семінарське заняття дають можливість використати матеріали святкування 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні. «Радянська Україна, — говорить у привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР трудящим республіки, — активно виступила за створення єдиного Союзу Радянських Соціалістичних Республік і внесла гідний вклад у його розвиток, у зміцнення економічної та оборонної могутності нашої соціалістичної Вітчизни»²².

Дуже важливо, щоб ці оціночні положення, особливо висновок про те, що сьогодні риси, властиві зрілому соціалізму, характеризують і все обличчя, все життя народу Української РСР, глибоко засвоїв кожний студент.

Велике значення для визначення історії боротьби за торжество дей Жовтня на Україні, діяльності комуністів і всіх трудящих республіки по розв'язанню завдань комуністичного будівництва, втіленню в життя рішень ХХV з'їзду КПРС має доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК Компартії України та Верховної Ради УРСР, присвяченому 60-річчю проголошення Радянської влади на Україні та утворенню Української РСР²³.

²² «Радянська Україна», 24 грудня 1977 року.

²³ В. В. Щербицький. Під прапором Жовтня — до нових звершень. — «Радянська Україна», 24 грудня 1977 року.

Підвищенню наукового і методичного рівня викладання курсу історії КПРС значною мірою сприятимуть «Нариси історії Комуністичної партії України», що вийшли напередодні ювілею.

Найважливішим підсумком вивчення студентами курсу історії КПРС має бути непохитна переконаність у тому, що «великий шлях, початий у Жовтні 1917 року, велика боротьба за комунізм тривають»²⁴, що партія і народ знають шлях до перемоги і побудують комуністичне суспільство.

Партія вчить, що рівень свідомості, культури, громадянської відповідальності радянських людей відіграватиме дедалі більшу роль у всіх сферах життя і розвитку нашого суспільства. Формування людини комуністичного майбутнього — важливий фронт боротьби за комунізм. Від перемог у цій боротьбі дедалі більше залежатиме і хід економічного будівництва, і соціально-політичний розвиток СРСР.

Керівництвом до дії для викладачів кафедр історії КПРС у поліпшенні ідейно-виховної роботи серед студентської молоді є рішення листопадового (1977 р.) Пленуму ЦК Компартії України, доповідь на ньому товариша В. В. Щербицького «Про роботу партійних організацій республіки по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС про поліпшення комуністичного виховання молоді і посилення партійного керівництва комсомолом»²⁵.

Посилення виховного впливу вузівського курсу історії КПРС є першочерговим завданням колективів викладачів. При вивченні кожної теми курсу є широкі можливості ефективніше формувати у майбутніх спеціалістів спрямованість до високих суспільних цілей, ідейну переконаність, свідоме творче ставлення до праці. Необхідно дедалі ширше розкривати велич подвигу В. І. Леніна і його соратників, першопрохідців соціалістичної революції.

Ідеї, висновки, фактичний матеріал ювілейних документів і положення нової Конституції СРСР мають пронизувати весь курс історії КПРС, вивчення кожної його теми, всю ідейно-виховну роботу кафедр. Якнайповніше використання всіх можливостей викладання історії КПРС є важливою передумовою виконання вищою школою її почесного обов'язку — підготовки кваліфікованих спеціалістів з глибокими комуністичними переконаннями.

М. І. КРАВЧУК (Київ),
М. Б. ПОГРЕБІНСЬКИЙ (Київ)

²⁴ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 16.

²⁵ «Комуніст України», 1977, № 12.

ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ

Йшов 1941 рік. Збільшувалась кількість поневолених фашистською Німеччиною країн Європи. Коричнева чума розповзалась по світу і наближалася до кордонів Радянського Союзу. З кожним днем наростала загроза війни.

Командуючий військами Харківського військового округу генерал-лейтенант Андрій Кирилович Смирнов навесні 1941 р. проводив під Чугуєвом військові навчання. Підбиваючи його підсумки на нараді командно-політичного складу округу, він підкреслив, що війська повинні бути у всеозброєнні, як того вимагає складна міжнародна обстановка¹.

З першого дня Великої Вітчизняної війни Андрія Кириловича призначили командуючим 18-ю загальновійськовою армією Південного фронту. На базі штабу Харківського військового округу він сформував штаб армії і вже 23 червня виїхав разом з ним до Кам'янця-Подільського. Тут по лінії Липкани — Герца — Старий Волинець воїни 17-го і 55-го стрілецьких та 16-го механізованого корпусів вели тяжкі оборонні бої. А. К. Смирнов, прийнявши ці корпуси, одразу ж енергійно включився в організацію оборони і вміло керував бойовими операціями.

Андрій Кирилович Смирнов — представник старшого покоління командирів Червоної Армії, які ще в роки громадянської війни вписали чимало героїчних сторінок в історію нашої Батьківщини та її армії. Він народився 15 серпня 1895 р. в Петербурзі в робітничій сім'ї². В роки першої світової війни почав служити в армії, на фронті мужньо бився з кайзерівськими військами. Закінчив школу прапорщиків, командував ротою, дістав чин поручика.

Велика Жовтнева соціалістична революція застала А. К. Смирнова на Україні³. Після розформування частин царської армії він приїхав у Петроград і з листопада 1917 р. працював у районному військовому комісаріаті інструктором по підготовці загонів Червоної гвардії.

У жовтні 1918 р. А. К. Смирнов добровільно вступив до лав Червоної Армії. Його призначили командиром взводу в 1-й червоноармійський полк. У травні 1919 р. Андрій Кирилович брав активну участь у боротьбі з білогвардійськими військами, що намагалися захопити Петроград. Відданість більшовицьким ідеям, хоробрість, енергія, знання військової справи, заслужений авторитет, яким користувався молодий червоний командир, були помічені командуванням. Смирнова призначать командиром батальйону, а згодом — командиром 504-го стрілецького полку 166-ї бригади 56-ї стрілецької дивізії⁴. На чолі з А. К. Смирновим 504-й стрілецький полк хоробро бився з ворогами на Петроградському фронті.

У 1920 р. Андрій Кирилович успішно командував стрілецькою бригадою, яка брала участь у боях з білополяками на Західному фронті. За мужність і героїзм, проявлені у боротьбі з ворогом на фронтах громадянської війни, Радянський уряд нагородив А. К. Смирнова двома орденами Червоного Прапора⁵.

Після громадянської війни Андрій Кирилович залишився в Червоній Армії і все своє життя присвятив удосконаленню Збройних Сил Радянського Союзу. Він навчав і виховував червоноармійців та командирів, наполегливо працював над удосконаленням своїх військових знань. А. К. Смирнов був вимогливим і водночас уважним та дбайливим вчителем і командиром. Ось як про нього пише генерал-лейтенант у відставці С. Г. Горячев — колишній командир показної роти 168-го стрілецького Рогозько-Симоновського полку 56-ї стрілецької Московської дивізії (полком командував А. К. Смирнов): «У 1922—1923 рр. мені довелося часто зустрічатися з

¹ Зі спогадів генерал-майора Т. І. Мураткіна (матеріали спогадів зберігаються в особистому архіві автора).

² «Прапор комунізму» (орган Куйбишевського райкому Компартії України — Запорізька область), 3 жовтня 1974 р.; Матеріали музею бойової слави Смирновської середньої школи Куйбишевського району Запорізької області.

³ «Военно-исторический журнал», 1968, № 8, стор. 115.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

командиром полку, і віддаючи належне, треба сказати, що він дуже допомагав мені, уважно слідкував за ходом навчання роти, вимагав щоденних правдивих інформацій і висновків про нього. Сам особисто втручався в заняття, але завжди робив це дуже тактовно, розумно, не сковуючи нашої ініціативи. За невдачі не лаяв, а навпаки, підбадьорював нас. За весь час перебування в полку жодного образливого слова від нього ніхто не чув. У нашій роті проводилося багато показових занять для командного складу всіх ступенів Ленінградського військового округу... І мене завжди вражала витримка Андрія Кириловича, його вміння володіти собою, скромність і почуття власної гідності. Авторитет А. К. Смирнова серед командного складу був дуже високим. У мене особисто збереглися найкращі спогади про спільну роботу з Андрієм Кириловичем Смирновим»^{*}.

У 1927 р. А. К. Смирнов став членом ВКП(б). Цього ж року він закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе і дістав призначення на посаду командира 56-ї стрілецької Московської дивізії, згодом командував 12-ю ім. Сибірського ревкому стрілецькою дивізією на Далекому Сході⁶.

А. К. Смирнов багато зробив для підвищення бойової готовності військ Особливої Червонопрапорної Далекосхідної Армії (ОЧДСА). Його дивізія була однією з кращих. Протягом кількох років вона тримала перше місце з бойової і політичної підготовки, відзначалася високою дисципліною, відмінною виучкою бійців і спаяністю командного складу.

На початку 1936 р. за успіхи у бойовій і політичній підготовці військ цієї дивізії Радянський уряд нагородив А. К. Смирнова орденом Леніна. У травні цього ж року його призначили командиром 39-го стрілецького корпусу, а наприкінці 1937 р. — заступником командуючого військами Приморської групи ОЧДСА⁷. Пізніше Андрій Кирилович очолював вищі командні курси «Постріл», а з 1940 р. — Управління бойової підготовки Червоної Армії. У 1940 р. він одним із перших дістав звання радянського генерала.

Віроломний напад фашистської Німеччини на нашу країну перервав мирну працю радянських людей... Тяжкі ар'єргардні бої з переважаючими силами ворога довелося вести військам 18-ї армії на правому фланзі Південного фронту під командуванням А. К. Смирнова. Відходячи на південний схід країни, війська час від часу завдавали відчайдушних контрударів по ворогу, зокрема 26 липня 1941 р. — в районі Балти⁸, 3 серпня — під Первомайськом, 15 і 16 серпня — в районі залізничних станцій Грейгове та Сигурівка, на північний схід від Миколаєва⁹. В цих виснажливих кровопролитних боях фашистські війська зазнали великих втрат.

Відійшовши за наказом командування Південного фронту за Дніпро, 18-а армія у вересні 1941 р. займала оборону на широкому фронті у звивині Дніпра на південь від Запоріжжя. Перед нею було поставлено завдання — не дати змоги німецько-фашистським окупантам прорватися в Донбас. 27—28 серпня 1941 р. з'єднання армії, зокрема 176-а і 164-а стрілецькі та 96-а гірськострілецька дивізії, завдали контрудару по ворогу під Малою Білозеркою і просунулися вглиб оборони противника до 50 км, знищивши багато живої сили і бойової техніки ворога. Про бойові подвиги воїнів 18-ї армії повідомляло Радінформбюро, писали газети.

У найважчих, складних ситуаціях командарм був разом з воїнами. Так, після визволення Малої Білозерки у дивізію прибув Андрій Кирилович. Він відвідав 3-ю батарею зенітного дивізіону, якою командував старший лейтенант Г. Желтанов. Командир батареї підбив у бою 2 танки, літак, знищив 4 автомашини, багато ворожих солдатів. Звертаючись до бійців, Смирнов сказав: «Як бачите, ми можемо бити фашистських вояк». І тут же наказав командирі дивізії підполковнику В. Я. Владимирову представити Желтанова до нагороди орденом Червоного Прапора.

В одному з фронтових листів до дружини Варвари Семенівни Андрій Кирилович писав: «Я вірю, що незважаючи на великі труднощі і наш відступ, ми розіберемо гітлерівську наволоч...» Обстановка на фронті з кожним днем ускладнювалася. На початку жовтня 1941 р. 1-а німецька танкова група під командуванням генерал-полковника фон Клейста, прорвавши оборону на ділянці 12-ї армії в районі Оріхового, завдала удару у південно-східному напрямі — на Бердянськ, у тил 18-ї та 9-ї армій Південного фронту. З півдня на напрямі на Мелітополь та Маріуполь наступали 11-а німецька та 3-я румунська армії. Частина сил 18-ї армії потрапила в оточення, в тому числі і штаб армії разом з командуючим. Генерал-лейтенант А. К. Смирнов вирішив прорвати кільце оточення.

Вечері 7 жовтня передові частини армії, вийшовши на рубіж Водяне — Попівка, зав'язали бій з противником, з ходу атакували гітлерівців і в жорстокому бою

* Спогади С. Г. Горячева зберігаються в особистому архіві автора.

⁶ «Военно-исторический журнал», 1968, № 8, стор. 117.

⁷ Там же.

⁸ «Военно-исторический журнал», 1960, № 3, стор. 33

⁹ Там же, стор. 40.

частково їх знищили, частково роз'єднали. Скориставшись замішанням і нічною темрявою, війська почали виходити з оточення. Але на ранок ворогу вдалося підтягнути танки, бронетранспортери, піхотні частини і ліквідувати прорив. Частини 18-ї армії разом з командуючим знову опинилися в оточенні в районі Попівки — Олексіївки — Водяного. З вигідних позицій Бельман-Могили важкі гармати противника обстрілювали наших бійців.

Штаб фронту прислав за командуючим літак, якому вдалося приземлитися. «Занесіть туди поранених», — наказав генерал-лейтенант А. К. Смирнов. Його зовнішній вигляд свідчив про смертельну втому, але в очах горів вогонь незламності. «Покри зброя у нас в руках, будемо битися. Звідси вийду з останнім оточенням. Так і передайте командуючому фронтом Черевиченку», — сказав льотчику Андрію Кириловичу¹⁰.

Бій в оточенні розгорівся з новою силою. Гітлерівці звужували кільце. Частина батареї 4-ї протитанкової артбригади полковника М. І. Неделіна і зенітна батарея капітана А. А. Мазіна вели тяжкий бій з німецькими танками, які намагалися захопити штаб армії. Завдяки мужності воїнів зенітної батареї, якою керував командуючий артилерією армії генерал-майор артилерії О. С. Титов, штаб на чолі з генерал-майором В. Я. Колпакчі зміг вийти з оточення. Генерал-лейтенант А. К. Смирнов до кінця виконав свій обов'язок. Він мав можливість вийти з оточення разом з частинами, які прорвалися. Але совість командарма, комуніста не дозволила йому залишити своїх бійців. Командуючий сам повів їх на прорив і героїчно загинув у жорстокому бою під Попівкою від ворожої міни, що розірвалася біля його ніг. Поруч загероїв вів начальник штабу 51-ї Перекопської стрілецької дивізії полковник Смердов.

Андрія Кириловича поховали тут же, на місці бою під Попівкою. У вересні 1943 р. після визволення Запорізької області його тіло було перенесено і поховано в центрі села Попівки (нині — Смирнове).

Генерал-лейтенант А. К. Смирнов посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни I-го ступеня. Радянський народ гордиться своїми відважними командирами, які віддали своє життя у боротьбі за Перемогу. Пам'ять про них буде жити у віках.

18-го вересня 1973 р. у центрі с. Смирнового Куйбишевського району Запорізької області було встановлено пам'ятник командарму-18, а на місці загибелі — обеліск. У сусідньому с. Титовому (колишнє — Водяне) споруджено меморіал на честь бойових соратників Андрія Кириловича, серед них командуючого артилерією 18-ї армії генерал-майора Олександра Семеновича Титова. Піонери і школярі сіл дбайливо доглядають пам'ятники, у школах створені музеї бойової слави.

18-а армія, поповнившись особовим складом та бойовою технікою, продовжувала боротися з німецько-фашистськими загарбниками. Її бійці вписали не одну героїчну сторінку до літопису Великої Вітчизняної війни. Вони брали участь у боях за Донбас, на гірських перевалах Кавказу, на підступах до м. Туапсе, на «Малій Землі», визволяли Новоросійськ, Таманський півострів, Правобережну Україну і Прикарпаття, виконували свій інтернаціональний обов'язок, визволяючи братні народи Польщі та Чехословаччини.

У прославленій 18-й армії більшу частину свого бойового шляху з честю пройшов Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР, Маршал Радянського Союзу товариш Л. І. Брежнев.

Ю. П. Коваленко (Київ)

¹⁰ «Индустриальное Запорожье», 6 грудня 1974 р.

Наш календар

ДО 60-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ ІНСТИТУТУ ВІЙСЬКОВИХ КОМІСАРІВ

В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції виникла перша в світі держава робітників і селян. З перших днів її існування трудящі змушені були вести боротьбу із зовнішніми і внутрішніми ворогами. В. І. Ленін у своєму виступі на II з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, зокрема, підкреслював, що буржуазія докладе «...всіх зусиль, щоб об'єднатися і роздавити в крові робітничу і селянську революцію»¹. Тому збройний захист соціалізму є першою і неодмінною умовою його існування і розвитку. «Соціалістична революція, як вчили Маркс і Ленін, повинна уміти захищати себе, повинна протипоставити агресивності класового ворога незламну воєнну силу»².

Забезпечення керівної ролі робітничого класу і його партії в армії було одним з вирішальних факторів у будівництві і зміцненні Збройних Сил молодой Радянської держави. Очоливши боротьбу народу за захист революційних завойовань, Комуністична партія виступила як бойова і організуюча сила. Конкретним виявом її керівної і спрямовуючої ролі була багатогранна діяльність військових комісарів. Приймаючи рішення про створення їх інституту, партія використала практичний досвід, набутий у дні Жовтня.

Відомо, що Тимчасовий уряд, дізнавшись від зрадників Каменєва і Зінов'єва про підготовку більшовиками збройного повстання, почав гарячково збирати сили для розгрому революції. З метою прискорення практичної підготовки повстання Військово-революційний комітет (ВРК) при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів за вказівкою В. І. Леніна в ніч з 20 на 21 жовтня направив до всіх військових частин столичного гарнізону, на склади, воєнні заводи, пошту, телеграф, телефонну станцію та інші важливі об'єкти своїх комісарів. Багато комуністів було відряджено також до діючої армії. До початку збройного повстання в різних установах і військових частинах працювали близько 600 більшовиків-комісарів³. Для подання допомоги і оперативного керівництва їх роботою при ВРК було створено спеціальний відділ — бюро комісарів.

У ряді випадків для розв'язання важливих і складних завдань комісарами призначалися члени Військово-революційного комітету. Так, А. С. Бубнов у вирішальні дні повстання був головним комісаром усього Петроградського залізничного вузла, Д. З. Мануїльський — Красного Села, Е. М. Скляньський — генштабу, К. О. Мехоношин — штабу Петроградського військового округу, М. С. Урицький — комісаром при міністерстві закордонних справ. Серед комісарів було чимало більшовиків — вихідців з України. Так, у складі Петроградської військової організації за завданням більшовицької партії активно працювали М. І. Подвойський, В. О. Антонов-Овсієнко, І. П. Вишневецький, Б. М. Занько, Ю. М. Коцюбинський, Я. М. Рудник, А. Д. Садovsky та ін.⁴

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції військові комісари очолювали організацію нової влади на місцях, входили до складу її органів, брали участь у налагодженні роботи окремих ланок державного апарату. В першому досвіді роботи військових комісарів В. І. Ленін вбачав незвичайно широкі можливості для здійснення партійного впливу на всі Збройні Сили. «Мені довелося бути на одній нараді в кабінеті Володимира Ілліча, — згадував активний учасник громадянської

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 17.

² 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 59.

³ Комиссары. Изд. 2-е, дополненное, М., 1967, стор. 20.

⁴ С. М. Королівський, М. А. Рубач, Н. Н. Супруненко. Победа Советской власти на Украине, М., 1967, стор. 250—252.

війни С. І. Аралов. — Ленін тоді ж висловив ідею створення інституту політичних комісарів як контрольного апарату і як провідника рішень більшовицької партії і Радянського уряду»⁵.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, Народний комісаріат у військових справах 6 квітня 1918 р. опублікував наказ про створення інституту військових комісарів⁶. 8 квітня декрет ВЦВК установив, що вони мали право працювати у волостях, повітових та губернських комісаріатах, у частинах і з'єднаннях Червоної Армії. Остаточне законодавче закріплення інституту військових комісарів дістав 10 липня 1918 р. у постанові V Всеросійського з'їзду Рад. У ній, зокрема, відзначалося, що «військові комісари є охоронцями тісного і непорушного внутрішнього зв'язку Червоної Армії з робітничим і селянським режимом у цілому»⁷.

Для керівництва діяльністю комісарів і всією партійно-політичною роботою в Червоній Армії за наказом Народного комісаріату у військових справах від 3 квітня 1918 р. при Реввійськраді Республіки (РВРР) було організовано Всеросійське бюро військових комісарів, яке пізніше за рішенням VIII з'їзду РКП(б) було перейменовано в Політвідділ РВРР. У травні 1919 р. він у свою чергу був перетворений в Політуправління Республіки (ПУР) при РВРР⁸.

Наприкінці 1919 р. в частинах і з'єднаннях в армії та на флоті працювало вже 6000 комісарів, з них 3120 — у дивізіях, бригадах і полках, 2000 — у штабах та різних військових установах⁹. В історію героїчної боротьби трудящих Радянської республіки, в тому числі й України, проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів назавжди ввійшли імена прославлених комісарів В. А. Барішнікова, П. С. Батуріна, О. В. Белишева, А. С. Буліна, П. І. Голощокіна, І. І. Жукова, О. Ю. Калініна, В. С. Ковальова, О. О. Кондратьєва, І. П. Купріянова, М. Г. Маркіна, І. Д. Полухіна, Г. М. Пилаєва, І. Д. Сладкова, С. А. Смирнова, М. Г. Толмачова, В. А. Трифонова, Д. А. Фурманова, О. О. Юдіна. На Україні в період громадянської війни комісарами дивізій працювали П. В. Бахтуров, С. П. Восков, Я. Б. Гамарник, М. В. Голубенко, А. М. Детісов, Л. З. Мехліс, І. І. Мінц, Ф. Ф. Рогальов, П. П. Ткалун, А. В. Хрульов та багато інших. Обов'язки командира і комісара 44-ї дивізії поєднував М. О. Щорс.

У забезпеченні успішної діяльності військових комісарів велика заслуга належить, зокрема, Комуністичній партії України — одному з найбільших загонів РКП(б). Надаючи важливого значення роботі комісарів, Військово-Революційна Рада республіки за вказівками ЦК КП(б)У в грудні 1918 р. розробила і затвердила «Інструкцію політичним комісарам військових частин Радянської Армії України»¹⁰. У ній, зокрема, вказувалося, що «політичний комісар має бути для всіх червоноармійців зразком революційної і бойової доблесті, дисциплінованості, вірності військовому обов'язку, першим у наступі і останнім у відступі...»¹¹. У березні 1919 р. Політуправління Української Червоної Армії затвердило Положення про комісарів військових частин, у якому підкреслювалося, що «на комісара покладається весь тягар створення Червоної Армії і загального навчання населення військової справи»¹².

Серйозну увагу посиленню партійного керівництва Збройними Силами приділив Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 8 квітня 1919 р. У своїх рішеннях він вимагав від Народного комісаріату у військових справах і Реввійськради точного виконання рішень VIII з'їзду РКП(б) в галузі військового будівництва¹³.

Важливу роль в активізації діяльності політорганів і, зокрема, комісарів республіки відіграв I з'їзд політпрацівників України, який відбувся 24 квітня 1919 р. у Києві¹⁴. З'їзд прийняв спеціальний «Наказ», який закликав комуністів, комісарів, політпрацівників з почуттям високої відповідальності виконувати свій обов'язок. «Ти йдеш робити велику справу творення ...дисциплінованої, боєздатної, революцій-

⁵ Этих дней не смолкнет слава. Воспоминания участников гражданской войны, М., 1958, стор. 22—23.

⁶ Ю. П. Петров. Партийное строительство в Советской Армии и Флоте (1918—1961), М., 1964, стор. 35—36.

⁷ Пятый Всероссийский съезд Советов рабочих, крестьянских, солдатских и казачьих депутатов. Стенографический отчет, М., 1918, стор. 213.

⁸ Партийно-политическая работа в Красной Армии (апрель 1918 — февраль 1919). Документы, М., 1961, стор. 77.

⁹ И. Гусаковский. Забота партии о подготовке и воспитании военных кадров. — «Коммунист Вооруженных Сил», 1969, № 1, стор. 29.

¹⁰ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1, К., 1967, стор. 534.

¹¹ ІІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 5—1, спр. 253, арк. 100—101.

¹² Там же.

¹³ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1, стор. 724.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 96, арк. 31.

ної... Червоної Армії,— зазначалося в «Наказі».— Будь серйозним і уважним до свого обов'язку»¹⁵. З'їзд схвалив «Інструкцію політичним відділам армій і дивізій українських радянських військ», «Положення про військово-політичних комісарів частин армій Українського фронту» та інші документи, спрямовані на створення боєздатної дисциплінованої Червоної Армії¹⁶.

Військові частини, сформовані на Україні під керівництвом ЦК РКП(б) і В. І. Леніна, зайняли гідне місце в лавах єдиної Червоної Армії. «І 41-а дивізія,— писав Й. Е. Якір,— яка складалася з харківських та донецьких робітників, і 42-а та 44-а, сформовані з київських робітників і селян, і 45-а — з придніпровських та бессарабських селян, і 46-а та 58-а дивізії, і українська кіннота в особі червоних козаків та дивізій Г. І. Котовського виявились гідними дітьми українського пролетаріату і Комуністичної партії»¹⁷. З повним правом до числа цих дивізій можна віднести й інші.

У комісара було багато обов'язків і тільки одне право — першим померти за справу революції. І ким би він не був раніше, якою б дорогою не прийшов до пізнання ленінської правди, його відрізняло головне — більшовицька цілеспрямованість і безмежна вірність революційному обов'язку. Не випадково навіть наші вороги змушені були це визнати. «Комуністи страшні тим,— писала денікінська газета «Призиви» у 1919 р.,— що вони — більшовики не за примусом, не за гроші, не за слабкістю характеру, а за переконанням. Їм не страшні ні катування, ні смерть»¹⁸.

Переважає більшість комісарів Червоної Армії була пролетарського походження. «Кожного разу, коли перед Радянською владою в надзвичайно важкій справі будівництва соціалізму постають труднощі,— підкреслював В. І. Ленін,— Радянська влада знає тільки один засіб боротьби з ними: звернення до робітників, кожен і кожен раз до більш і більш широких верств робітників»¹⁹. За станом на 1 липня 1921 р., наприклад, за походженням з робітників комісарів було 84%, із селян — 14, з інших верств населення — 2%²⁰. Тільки по Харківському військовому округу серед комісарів бригад і дивізій члени партії з дожовтневим стажем становили 27,8%, із стажем до осені 1919 р. — 53,3, до січня 1921 р. — 18,9%; серед комісарів полків, відповідно, — 15,3%, 50,3%, 31,8%²¹.

Славні традиції захисту завоювань Жовтня, закладені комісарами і політпрацівниками в роки громадянської війни, були примножені під час смертельного поєдинку радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками. Запровадження інституту військових комісарів у початковий період Великої Вітчизняної війни було викликане насамперед надзвичайно складною обстановкою, що склалася на фронті, необхідністю перебудови і поліпшення партійно-політичної роботи в армії, а також подання активнішої допомоги командному складу. «Наші військові комісари,— писав М. І. Калінін,— це цвіт нашої партії, на них дивиться вся червоноармійська маса, вони є носіями наших радянських ідеалів, носіями блага робітників і селян, вони є представниками нашої славної Комуністичної партії і уряду»²². З комісарами насамперед готувалися розправлятися фашисти. За два тижні до початку наступальних дій німецькі війська на Сході одержали «Розпорядження про комісарів», де вказувалося, що їх «треба негайно знищувати»²³.

В роки Великої Вітчизняної війни комісари й політпрацівники виявили величезну відданість справі ленінської партії, в одному строю з бійцями й командирами нещадно громили німецько-фашистських загарбників, які намагалися знищити першу в світі соціалістичну державу. «Серед багатьох людей, — писав К. Симонов, — з якими я в різні роки зустрічався на фронті, в моїй пам'яті живуть ті армійські політпрацівники, яких я у думках, як і колись, називаю комісарами. І не тільки тому, що в ту пору, коли я їх зустрічав, існував інститут військових комісарів, і не тільки тому, що вони носили тоді комісарські звання, а ще й тому — і це, мабуть, найголовніше, — що вони були комісарами по духу, і те високе поняття, яке ми вкладаємо в слово «комісар», відповідало їх способу життя, їх поведінці на війні»²⁴.

¹⁵ Там же, спр. 35.

¹⁶ Там же, спр. 31, 36, 41.

¹⁷ Й. Е. Якір. Воспоминания о гражданской войне, М., 1957, стор. 34.

¹⁸ «Правда», 3 лютого 1967 р.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 406.

²⁰ «Политработник» (орган Політуправління РВРР), 1922, № 2, стор. 55.

²¹ Там же, стор. 60.

²² М. І. Калінін. О коммунистическом воспитании и воинском долге, М., 1967, стор. 472.

²³ Ш. Датнер. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во второй мировой войне, М., 1963, стор. 114.

²⁴ К. Симонов. Комиссары.— «Литературная газета», 31 березня 1971 р., стор. 13.

У післявоєнний період Збройні Сили СРСР під керівництвом Комуністичної партії досягли нових успіхів у бойовій і політичній підготовці. «Усі ці роки партія приділяла належну увагу зміцненню обороноздатності нашої країни і вдосконаленню Збройних Сил»²⁵ — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові КПРС. Важливі функції у розв'язанні складних завдань по забезпеченню оборони нашої Батьківщини виконують нині армійські політпрацівники — спадкоємці бойової слави військових комісарів.

О. О. ВОСКРЕСЕНСЬКИЙ (Харків),
М. П. БОНДАРЕНКО (Харків)

²⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 93.

ПОСЛІДОВНИЙ ПРОПАГАНДИСТ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ НА УКРАЇНІ

(До 70-річчя більшовицької газети
«Одесский рабочий»)

го, який тиражем 2 тис. примірників вийшов у світ раніше від першого номера газети. Цей додаток цілком було присвячено роковинам «кривавої неділі», якою розпочалася перша російська революція. Зокрема, в ньому були надруковані історико-публіцистичні нариси «9 січня 1905 р.—9 січня 1908 р.» та «9 січня 1905 р. у Петербурзі», відозва «Від Одеського комітету РСДРП, а також вірш «На десятий верст від столиці (Пам'яті жертв 9 січня)»^{*}.

Популяризуючи ці матеріали, редакція «Пролетарія», яку безпосередньо очолював В. І. Ленін, вважала за потрібне, насамперед, відзначити ряд їх положень, що розкривали провідну роль робітничого класу в революційному русі, зокрема такі:

«В боротьбі із самодержавством брали участь різні верстви населення: ліберальна буржуазія, дрібнобуржуазна інтелігенція, селяни, солдати, робітники, але душею і рушієм цієї революційної боротьби був лише робітничий клас.

Визвольний рух тільки тоді набирав могутності, коли в нього діяльно втручався пролетаріат, він тільки доти був могутнім і грізним, доки пролетаріат відігравав у ньому головну роль»¹.

«Пролетарій» звернув увагу і на високу оцінку, яку більшовики Одеси дали в своїй газеті Радам робітничих депутатів періоду 1905 р. Так, в «Одесском рабочем» зазначалося: «На протязі кількох тижнів вони користувалися владою, яка дорівнювала владі уряду». Ця оцінка повністю відповідала ленінській. Про Ради робітничих депутатів вождь більшовицької партії писав у своїй виданій окремою брошурою праці «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» (1906 р.), яка в 1906—1910 рр. нелегально поширювалася у багатьох містах України, в тому числі й в Одесі².

В. І. Ленін, зокрема, зазначав: «Ці органи створювалися виключно революційними верствами населення, вони створювалися поза всякими законами і нормами цілком революційним шляхом, як продукт самобутньої народної творчості, як прояв

^{*} Радянський дослідник Л. Д. Алексєєв у своїй книзі «Печать большевиков Украины в период реакции (1907—1910 гг.)» (К., 1972, стор. 92—93) без будь-якої аргументації писав, що автором даного вірша був член військової організації при Одеському комітеті РСДРП більшовик В. Д. Ніколау. Тим часом першу публікацію вірша за підписом «П. Едист» можна знайти в «Новой жизни», № 21 від 25 листопада (8 грудня) 1905 р. У збірнику «Поэзия в большевистских изданиях 1901—1917» (Л., 1967, стор. 120—121) до цього вірша додана біобібліографічна примітка (стор. 487), з якої дізнаємося, що Едист Петро К. у 1905 р. був учасником революційних молодіжних гуртків, друкувався в газеті «Новая жизнь», упорядковував збірник «Песни революции», виданий у Києві 1906 р. У 1913 р. у Петрограді вийшов у світ збірник його власних поетичних творів «Полуночные ветры». Пізніше служив у Балтійському флоті, а в 1917 р. брав участь у роботі Кронштадтської Ради робітничих і солдатських депутатів.

¹ «Пролетарій», № 23, 11 березня, 27 лютого 1908 р.; Додаток до газети «Одесский рабочий», № 1, 9 лютого 1908 р.

² Очерки истории Коммунистической партии Украины, Изд. 4-е, доп., К., 1977, стор. 115.

самодіяльності народу, що звільнився або звільняється від старих поліцейських пут. Це були, нарешті, саме органи *влади*, незважаючи на всю їх зародковість, стихійність, неформальність, розпливчатість у складі і у функціонуванні»³.

Така ж сама непохитна віра у всепереможну силу революційної творчості мас, насамперед їх авангарду — робітничого класу, проймає кінцівку передової додатку до першого номера газети «Одесский рабочий». «Пролетарий», зокрема, процитував з неї такі рядки:

«Лише нове могутнє піднесення революції, в якій вирішальне значення відіграє робітничий клас, може змести з лиця землі самодержавство і розчистити ґрунт для боротьби за соціалістичний лад». Відозва «Від Одеського комітету РСДРП» закликала ознаменувати річницю 9 січня відрахуванням половини денного заробітку на користь робітничих депутатів Державної думи, яких царизм відправив на каторгу. В ній також підкреслювалася провідна роль робітників у революційному русі (це місце дослівно наведено в статті «Пролетарий»): «У знаменний день 9 січня 1905 р. — перший день Великої Російської Революції — петербурзький пролетаріат високо підніс прапор з лозунгом Установчих зборів і з того часу весь російський пролетаріат уже не випускав його з своїх рук. Він ішов від поразки до перемоги, від перемоги знову до поразки, він зазнав багато випробувань — але жодного разу червоний пролетарський прапор не похитнувся в його руках».

Першому номеру «Одесского рабочего» редакція «Пролетария» присвятила окрему статтю. В ній увага зверталася, насамперед, на те, як більшовики Одеси пропагували ідею гегемонії робітничого класу в революційному русі. Зокрема, в статті відзначалася правильність положення передової «Одесского рабочего» про те, що з посиленням визвольної боротьби зростає політична свідомість пролетаріату. Як на одне із свідчень цього вказувалося на 75-тисячний страйк у Петербурзі проти розгону царизмом Державної думи⁴. Далі «Пролетарий» на основі «Листів з фабрик і заводів», опублікованих в «Одесском рабочем», розповів про економічну і політичну боротьбу робітників Одеси проти «місцевих сатрапів».

Взагалі, вміння на місцевих фактах аналізувати загальні питання класової боротьби — одна з найсильніших сторін «Одесского рабочего»⁵. Навіть у хронікально-інформаційних матеріалах про становище робітників і діяльність організації РСДРП газета одеських більшовиків вийшла за межі суто місцевих проблем. У другому номері, що, як і перший, вийшов у світ тритисячним тиражем, вміщено, зокрема, повідомлення з Миколаєва про відновлення там партійних організацій, а також аналогічні публікації листів з Києва і Катеринослава.

Виклавши зміст передової «Перше березня», надрукованої в другому номері газети «Одесский рабочий», в якій розповідалося про історію розвитку терористичної боротьби в Росії, починаючи від народовольців 1879—1881 рр., «Пролетарий» процитував її заключну фразу: «І 1 березня, у 27-му річницю царевбивства, пролетаріат, віддаючи належну данину поваги до пам'яті славних борців партії «Народна воля», мусить сказати собі: все змінилось, старі засоби боротьби канули у вічність..., до минулого повернення немає»⁶.

Крім цього, «Пролетарий» популяризував й іншу статтю «Одесского рабочего» — «Про Державну думу». Він також відзначив, що в інформаційному повідомленні про Одеську міську думу говориться про необхідність демократичної перебудови органів місцевого самоуправління⁷. Згадуються й інші рубрики одеської газети та вміщені там матеріали, наприклад, нарис про життя і діяльність Карла Маркса. Він, зокрема, закінчувався такими натхненними рядками: «Двадцять п'ять років минуло з дня його смерті. Йдуть у могилу останні його соратники. А його вчення про класову боротьбу пролетаріату, як і раніше, освітлює яскравим світлом шлях мільйонів робітників, і з кожним роком усе нові й нові лави свідомих пролетарів повторюють з повною переконаністю слова свого вчителя, сказані ним 60 років тому: «Хай панівні класи тремтять перед комуністичною революцією. Пролетарям нема чого втрачати в ній, крім своїх кайданів. Придбати ж вони можуть цілий світ. Пролетарі всіх країн, єднатесь!»⁸.

З нагоди першої річниці виходу в світ марксистської газети одеських більшовиків ленінський «Пролетарий» дав їй позитивну оцінку. Про велику популярність «Одесского рабочего» говорилося в спеціальному інформаційно-хронікальному матеріалі⁹.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 295.

⁴ «Пролетарий», № 25, 25 (12) березня 1908 р.

⁵ Большевицкая печать. Краткие очерки истории. 1894—1917 гг., М., 1962, стор. 267.

⁶ «Пролетарий», № 27 (8 квітня), 26 березня 1908 р.; «Одесский рабочий», № 2, 5 березня 1908 р.

⁷ Там же.

⁸ «Одесский рабочий», № 2, 5 березня 1908 р.

⁹ «Пролетарий», № 43, 21 лютого (6 березня) 1909 р.

Більшовики Одеси двічі під різними назвами («Одесский рабочий» і «Рабс-чий листок»¹⁰) видали ще один, здвоєний номер своєї газети, датований квітнем—травнем 1908 р. Оскільки нелегальну друкарню Одеського комітету РСДРП розгромила поліція, то цей номер було надруковано явочним порядком в одній з офіційних друкарень міста¹¹.

На відміну від перших двох номерів № 3—4 «Одесского рабочего» вийшов не на чотирьох, а на чотирнадцяти сторінках, щоправда, зменшеного формату. Тут також подано широку інформацію про соціально-економічне становище одеських робітників, про їх боротьбу за свої політичні права, викрито репресивні заходи місцевих властей щодо легальних робітничих організацій, зокрема, профспілок—тієї школи, «в якій виробляється пролетарська солідарність та вміння боротися за робітничу справу»¹².

Як і в попередніх номерах, тут було надруковано статті з історичної тематики—«Перше травня» і «Річниця Паризької комуні 6 (18) березня 1871 р.—5 (18) березня 1908 р.». Їх можна вважати справжніми зразками дожовтневої більшовицької публіцистики.

Читачі «Одесского рабочего» одержали дуже змістовні відомості про святкування Першого травня в нашій країні і за рубежом, сенс якого «в міжнародному братерстві пролетарів усіх країн»¹³.

Оцінка діяльності Паризької комуні супроводжувалася теоретичними узагальненнями у дусі відповідних положень К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. В статті «Одесского рабочего», зокрема, наголошувалося на тому, що «політика комуні була пролетарською», що «за короткий час свого існування комунa встигла заявити себе захисницею трудящих», що на час свого існування «Паризька комунa була взірцем диктатури пролетаріату»¹⁴. Ці події пов'язувалися з подіями першої російської революції. Газета писала: «Два з половиною роки тому Росія була близькою до того становища, яке створювалося в Парижі 18 березня 1871 р. Щоправда, диктатури у власному розумінні російський пролетаріат не досяг, хоча в деяких містах він був протягом кількох тижнів господарем становища»¹⁵.

Провідну роль у написанні і підготовці до друку статей та інших матеріалів «Одесского рабочего», очевидно, відіграв редактор газети В. В. Воровський¹⁶. Як відомо, В. І. Ленін вважав його одним з головних письменників-більшовиків¹⁷.

Радянські історики оцінюють газету «Одесский рабочий» як одне з найкращих місцевих періодичних більшовицьких видань 1907—1910 рр., що відіграло значну агітаційно-пропагандистську роль у поширенні марксистсько-ленінських ідей, у зміцненні місцевих організацій РСДРП на Україні, у розвитку класової свідомості робітників¹⁸. На наш погляд, на таку ж пильну дослідницьку увагу «Одесский рабочий» заслуговує з боку фахівців-історіографів.

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

¹⁰ Большевицкая периодическая печать (декабрь 1900 — октябрь 1917). Библиографический указатель, М., 1964, стор. 92.

¹¹ О. Семеновский. В. Воровский в Одессе, Одесса, 1962, стор. 23.

¹² «Одесский рабочий», № 3—4, квітень—травень 1908 р.

¹³ Там же.

¹⁴ «Одесский рабочий», № 3—4, квітень—травень 1908 р. (Підкреслення в оригіналі.—В. С.).

¹⁵ Там же.

¹⁶ И. Верховцев. Жизнь, отданная великому делу, М., 1959, стор. 97.

¹⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 22, стор. 267.

¹⁸ Из истории Одесской партийной организации, Одесса, 1964, стор. 98; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 2, М., 1966, стор. 250; И. Е. Горелов. Большевики в период реакции (1907—1910 гг.), М., 1975, стор. 91; Очерки истории Коммунистической партии Украины, стор. 123.

БОЄЦЬ ЛЕНІНСЬКОГО ГАРТУ

(До 90-річчя з дня народження
І. О. Акулова)

У багатьох місцях нашої неосяжної Батьківщини — в Петрограді, Москві, на Поволжі, Уралі, Україні — знали і любили Івана Олексійовича Акулова — незламного революціонера, чуйну і скромну людину,

яка пройшла шлях від рядового бійця партії до видатного партійного і державного діяча, першого прокурора Союзу РСР.

І. О. Акулов народився 12 (24) квітня 1888 р. у Петербурзі в бідній міщанській сім'ї. Рано залишившись без батька, він ще підлітком, навчаючись у торговельній

школі, яку закінчив 1905 р. з відзнакою, вже заробляв на життя репетиторством. У ті буремні роки почався його шлях в революцію. Працюючи дрібним канцеляристом у редакції «Торгово-промисленної газети», Акулов брав участь у студентських мітингах, збирав гроші на зброю для робітничих дружин тощо.

В 1907 р. Іван Акулов вступив до лав партії і з головою поринув у революційну роботу. Він працював серед робітників і селян Шліссельбурзького повіту, став секретарем місцевої соціал-демократичної групи, з 1909 р. здійснював пропагандистську діяльність в робітничому гуртку на Петербурзькій стороні, а на початку 1912 р. був одним з керівників профспілки конторників, що об'єднувала канцелярських працівників (важав їх складовою частиною робітничого класу) торговельних і торговельно-промислових установ.

Талановитим організатором, справжнім керівником народних мас виявив себе І. О. Акулов під час кампанії по виборах до IV Державної думи (1912 р.), після чого за рекомендацією депутата думи більшовика О. Є. Бадаєва його було введено до складу Петербурзького комітету РСДРП, а навесні 1913 р.—обрано членом Виконавчої комісії комітету. Водночас він був секретарем правління найбільшої в той час профспілки країни—Петербургського професійного товариства металістів. В. І. Ленін високо оцінив діяльність Акулова і його товаришів-більшовиків, які дістали цілковиту перевагу в правлінні профспілки. «Ми,—писав Володимир Ілліч О. М. Горькому,—тепер радіємо з приводу перемоги робітників у Петері над ліквідаторами під час виборів правління нової спілки металістів»¹.

Активна революційна діяльність Акулова не залишилася поза увагою царської охорони. В червні 1913 р. його заарештували й вислали до Самари. Працюючи там секретарем місцевого біржевого комітету, він захворів на туберкульоз легенів і тривалий час—спочатку в Самарі, а потім у Фінляндії (поблизу Виборга)—був прикутий до ліжка.

Проте, незважаючи на хворобу і постійний нагляд поліції, Іван Олексійович допомагав місцевим більшовикам налагоджувати транспортування нелегальної літератури з-за кордону.

Відразу після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції І. О. Акулов повернувся до Петрограда. ЦК партії направив його до Новгородської губернії для роботи серед селян. Після кількох виступів на сільських сходах Іван Олексійович писав: «Селянство з нами. І якщо тепер не всюди піднялося воно, не всюди подало нам руки, то тільки тому, що багато чого ще не знає... Але знатиме правду швидко»².

Через деякий час І. О. Акулов прибув до Виборга, де очолив військову організацію РСДРП(б). Він виступає перед солдатами, місцевим фінським населенням, роз'яснює рішення Квітневої конференції, делегатом якої його обрали більшовики Виборга, входить до складу редколегії щотижневої газети «Знамя борьбы». За його пропозицією Військовий комітет солдатських депутатів Виборзького гарнізону реорганізується шляхом часткових перевиборів у Виборзьку Раду солдатських і робітничих депутатів³, а при військовій організації створюються партійна школа, курси по пропаганді марксизму-ленізму, по підготовці лекторів. В анкеті делегата VI з'їзду партії І. О. Акулов відзначає, що переважна частина багатонаціонального виборзького гарнізону підтримує більшовиків, а до складу місцевої більшовицької організації входять багато українців⁴.

Завдяки невтомній діяльності очолюваної Іваном Олексійовичем більшовицької організації виборзький гарнізон подав революційному Петрограду дійову допомогу в боротьбі з корніловщиною, а сам Виборг став справжньою фортецею революції.

За час роботи у Виборгу І. О. Акулов підтримував тісний зв'язок з ЦК РСДРП(б), неодноразово доповідав йому про діяльність виборзьких більшовиків⁵. У жовтневі дні 1917 р. революційні солдати Виборга брали безпосередню участь у збройному повстанні трудящих Петрограда проти буржуазного Тимчасового уряду. Іван Олексійович особисто керував взяттям важливого залізничного вузла—Миколаївського вокзалу.

Після перемоги Великого Жовтня ЦК партії направив І. О. Акулова на Урал, де він очолив спочатку Єкатеринбурзьку, а з січня 1918 р.—Уральську обласну партійну організацію, в якій налічувалося понад 30 тис. комуністів. «Робітники Уралу,—довідає він Центральному Ксмітетові в грудні 1917 р.,—йдуть за більшо-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 48, стор. 176.

² «Правда», 6 квітня 1917 р.

³ «Выборгский солдатский вестник», 13 травня 1917 р.

⁴ Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, М., 1958, стор. 322.

⁵ Див.: Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, М., 1957, стор. 257—258; В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году, М., 1969, стор. 67.

виками»⁶. А в січні 1918 р. писав: «З приходом солдатів додому повсюдно по селах створюються партійні осередки, виникають одна за одною по волостях Ради»⁷.

З початком білоцького заколоту І. О. Акулов призначається комісаром постачання фронту. Зі зброєю в руках він брав безпосередню участь у бойових діях. Високу оцінку діяльності Акулова на Уралі дала секретар ЦК РКП(б) О. Д. Стасова. «Єкатеринбуржці,— писала вона в квітні 1918 р. до Центрального Комітету,— справляється з завданням, адже там Акулов, а він хлопець тямущий»⁸.

У вересні 1918 р. І. О. Акулова відкликають з фронту і направляють до Вятської губернії, через територію якої проходив Котласький фронт і де не вщухали куркульські заколоти. Очоловані Іваном Олексійовичем губкомом партії і губвиконком зміцнюють там радянський тил, організовують комбіді, відновлюють на визволеній від ворога території органи Радянської влади.

На початку 1919 р. І. О. Акулов — голова Оренбурзького губкому партії. Оренбург на той час являв собою справжнє фронтове місто. Незважаючи на рішення командування 1-ї армії залишити місто, Іван Олексійович наполягає на його обороні. У спеціальній телеграмі В. І. Леніну він запевняв Володимира Ілліча, що «...губкомом партії, всі відповідальні партійні працівники будуть робити все, що в їх силах, щоб тримати фронт, не допускаючи ворога в Оренбург»⁹. Акулова підтримав М. В. Фрунзе, призначений незадовго до цього командуючим Південною групою військ Східного фронту. Героїчна оборона міста тривала більше місяця. Не раз працівники губкому партії на чолі з Іваном Олексійовичем билися на передових позиціях як рядові бійці.

У вересні 1919 р. губернію було остаточно визволено від білогвардійців. І. О. Акулов віддав багато сил і енергії відродженню там партійних і радянських органів, виступав на мітингах і зборах, у містах і селах, читав лекції з програми і тактики партії.

В. І. Ленін приділяв велику увагу становищу в Оренбурзькій губернії, не раз телеграфував з цього приводу М. В. Фрунзе, а також мав телефонну розмову з І. О. Акуловим¹⁰. А 29 жовтня 1919 р. Володимир Ілліч прийняв особисто Івана Олексійовича, розпитував його про продовольче становище в губернії, цікавився можливістю видобування нафти в Тургайській області, просив передати місцевим партійним і радянським організаціям, що їх основним завданням має бути відправлення продовольства до Центральної Росії. В. І. Ленін високо оцінив героїзм трудящих Оренбурга під час оборони міста і просив Акулова передати їм найпалкіший привіт¹¹.

26 серпня 1920 р. ВЦВК і Раднарком РРФСР прийняли рішення про створення Киргизької АРСР (початкова назва Казахської РСР) з центром в Оренбурзі. І. О. Акулов очолив Киргизьке обласне бюро партії.

А невдовзі, на початку 1921 р., Іван Олексійович став секретарем Кримського обкому РКП(б). Разом з Ю. П. Гавеном, Й. Е. Якіром, братом В. І. Леніна Дмитром Іллічем Ульяновим Акулов докладав багато зусиль щодо втілення в життя ленінського декрету «Про використання Криму для лікування трудящих». І вже навесні того ж року кримські здравниці прийняли хворих з різних кінців країни. Незважаючи на загострення своєї старої хвороби легенів, Іван Олексійович багато їздив по краю, зустрічався з робітниками, селянами, рибалками, медперсоналом і хворими в санаторіях. Діапазон діяльності його як секретаря обкому був надзвичайно великий: багато зусиль доводилося докладати в боротьбі з куркульськими бандами, що лютували в ряді районів Криму, в розв'язанні національного питання, яке на той час стояло там досить гостро, а також у ліквідації наслідків страшної посухи, що згубила майже всі посіви на півострові.

У жовтні 1921 р. ЦК РКП(б) відкликав І. О. Акулова з Криму і направив його в профспілку гірників — одну з найбільших у країні. Він очолив Міжнародний комітет дії і пропаганди революційних гірників, а в президії ЦК Всеросійської спілки гірників відповідав за культурно-масову роботу, піклуючись насамперед про ліквідацію неписьменності серед шахтарів і організацію професійно-технічної освіти робітничої молоді, зокрема в Донбасі, де він часто бував.

⁶ В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917—1918 годах (хроника событий). М., 1974, стор. 128.

⁷ Там же, стор. 185.

⁸ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 3, М., 1967, стор. 172.

⁹ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 7, М., 1972, стор. 414.

¹⁰ О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания. 1900—1922 гг., М., 1963, стор. 497.

¹¹ Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 7, М., 1976, стор. 608—609.

Восени 1923 р. за рішенням партії Іван Олексійович прибув на роботу безпосередньо в Донбас, відродженню якого надавалося тоді величезне значення. Очолюючи Донецьку спілку гірників, він постійно бував на шахтах, розмовляв з робітниками, виступав із спогадами про В. І. Леніна, постійно дбав про поліпшення житлово-побутових умов шахтарів. На ювілейному з'їзді гірників Донбасу, який відбувся в березні 1925 р., голова президії ЦК спілки гірників у своєму виступі назвав донецьку спілку гірників найкращою¹².

Авторитет І. О. Акулова серед комуністів і трудящих України постійно зростає. Наприкінці 1927 р. його було обрано головою Республіканської Ради профспілок і членом Оргбюро ЦК КП(б)У. Він часто виступав у пресі, на партійних і профспілкових активах, робітничих зборах, роз'яснюючи курс партії на соціалістичну індустріалізацію, закликав трудящих підвищувати політичну і трудову активність у боротьбі за виконання величезних завдань першої п'ятирічки. В 1928 р. разом з В. П. Затонським, Г. І. Петровським, В. Я. Чубарем та рядом інших керівних партійних і радянських працівників І. О. Акулов був направлений на Донбас для допомоги місцевим парторганізаціям у поліпшенні партійної роботи та ліквідації наслідків шкідництва у вугільній промисловості.

У квітні 1929 р. відбулася II Всеукраїнська конференція КП(б)У. На ній виступив також І. О. Акулов. Він запевнив комуністів, що профспілки республіки докладуть всіх зусиль до виконання й перевиконання п'ятирічного плану.

Це запевнення базувалося на міцному фундаменті, оскільки профспілки України на той час об'єднували понад 90% робітників (понад 2,1 млн. чол.). 200-тисячна армія профспілкових активістів була могутньою опорою партії в робітничому класі. Профспілки республіки під керівництвом партійних організацій спрямовували свої зусилля на боротьбу за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, зміцнення трудової дисципліни, поліпшення діяльності виробничих нарад. «Основною лінією дальшої господарчої політики,— зазначалося в резолюції IV Всеукраїнського з'їзду профспілок (грудень 1928 р.),— має бути неухильне здійснення взятого темпу індустріалізації, всемірне зміцнення важкої індустрії»¹³.

І. О. Акулов непримиренно ставився до будь-яких проявів великодержавного шовінізму і буржуазного націоналізму. Так, на жовтневому (1926 р.) Пленумі ЦК КП(б)У він разом з А. В. Івановим, В. Я. Чубарем, О. Г. Шліхтером, Й. Е. Якіром та іншими товаришами дав рішучу відсіч націонал-ухильницькій групі Шумського.

У травні 1929 р. ЦК ВКП(б) відкликав І. О. Акулова з України і призначив його секретарем ВЦРПС, а на початку 1930 р.— заступником наркома РСІ СРСР. Коло питань, якими він займався, значно розширилося й включало, зокрема, колгоспне будівництво, наукову організацію праці, раціоналізацію виробництва, сільськогосподарську кооперацію та ін.

Після короткочасного перебування на посаді першого заступника голови ОДПУ (1931—1932 рр.) І. О. Акулов знову повертається на Україну. 20 вересня 1932 р. комуністи одноголосно обрали його першим секретарем Донецького обкому партії, а 12 жовтня на Пленумі ЦК КП(б)У—членом Політбюро, Оргбюро і секретарем ЦК КП(б)У по Донбасу.

Перед Донецькою обласною партійною організацією стояло на той час завдання величезного значення: у найкоротший строк ліквідувати відставання Донбасу по видобутку вугілля і виплавці металу. З цією метою ЦК партії надав І. О. Акулову найширші повноваження. Іван Олексійович відвідує шахти, розмовляє з гірниками, аналізує причини незадовільної роботи підприємств. Це, насамперед, величезна плінність робітничих кадрів через незадовільні житлово-побутові умови, невпорядкованість заробітної плати тощо. З його ініціативи обком партії розробив і вніс на розгляд Урядові УРСР конкретні пропозиції щодо виправлення становища шляхом змін в оплаті праці гірників, організації виробництва, постачання краю, які лягли в основу постанов ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 травня 1933 р. «Про організацію управління шахтою, рудником і трестом у Донбасі» та «Про заробітну плату робітників і інженерно-технічних сил вугільної промисловості Донбасу»¹⁴.

20 червня 1933 р. постановою ЦВК і РНК СРСР було створено Прокуратуру СРСР. Першим прокурором Радянського Союзу став Іван Олексійович Акулов. Протягом свого перебування на цій посаді він багато зробив для поліпшення роботи місцевих органів прокурорського нагляду, зокрема в Українській РСР, вдосконалення підготовки і перепідготовки працівників суду і прокуратури. З його ім'ям пов'язані організація Харківського і Ташкентського юридичних інститутів.

У березні 1935 р. І. О. Акулова призначено секретарем ЦВК СРСР. Працюючи у вищому органі Радянської держави, він брав діяльну участь у розробці проекту

¹² Див.: «Пролетарий» (Харків), 27 березня 1925 р.

¹³ IV Всеукраїнський з'їзд професійних спілок I—8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт, Харків, 1929, стор. 405.

¹⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 424.

Конституції СРСР. Після виборів (1937 р.), згідно з Конституцією 1936 р., І. О. Акулов став першим в історії країни секретарем Президії Верховної Ради СРСР.

За час своєї роботи в партійних, державних і профспілкових органах І. О. Акулов брав участь у роботі багатьох з'їздів і конференцій ВКП(б) і КП(б)У, не раз обирався членом ЦК і ЦКК ВКП(б), ЦВК СРСР і ВУЦВК.

І які б посади І. О. Акулов не обіймав, характерними для нього були висока принциповість, вимогливість, організаторський хист, непримиренність до будь-яких відступів від лінії партії. Водночас він залишався доброзичливою, чуйною, скромною людиною. Всіх, хто спілкувався з ним, вражала його ерудованість. Іван Олексійович знав і любив літературу і мистецтво. В його особистій бібліотеці налічувалося понад 5 тис. томів.

Багато уваги І. О. Акулов приділяв розвитку науки і культури в країні. Зокрема, він очолював урядову комісію по організації XV Міжнародного конгресу фізіологів, що відбувся в Ленінграді влітку 1935 р., був головою редакційної ради по виданню Великого Радянського Атласу Світу, здійснював нагляд за діяльністю Великого і Московського художнього театрів.

Високі моральні якості І. О. Акулова притягували до нього серця людей. Міцна і щира багаторічна дружба зв'язувала його з такими видатними військовими діячами, як П. І. Баранов, Й. Е. Якір, а також з Г. К. Орджонікідзе.

Світла пам'ять про незламного комуніста-ленінця вічно житиме в серцях трудящих нашої Батьківщини.

В. С. ЛЕВІН (Київ)

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Історії Великої Жовтневої соціалістичної революції — головній події XX століття, «яка докорінно змінила хід розвитку всього людства»¹, — присвячено велику кількість наукових досліджень, створених на основі вивчення найрізноманітніших історичних джерел. Але глибше дослідити це питання у всій його багатогранності, складності і неповторності, краще зрозуміти, як стався переворот у свідомості людей, чим зумовлювалася поведінка різних класів і соціальних груп у той переломний історичний момент, допомагають також твори художньої літератури, мистецтва. Адже мистецтво — життєво необхідна ланка людського пізнання. Його основою є реальна дійсність, і будь-який художній твір цінний остільки, оскільки він правдиво цю дійсність відтворює.

На величезне пізнавальне значення художньої літератури вказували класики марксизму-ленізму. Високохудожні твори письменників-реалістів вони широко використовували у своїх працях і не лише як ілюстрації, у них вони знаходили аргументи для доказу окремих наукових положень. К. Маркс, зокрема, говорив, що твори англійських романістів XIX ст. розкрили світові більше політичних і соціальних істин, ніж це зробили усі буржуазні політики, публіцисти і моралісти разом взяті². На думку Ф. Енгельса, Бальзак у «Людській комедії» відтворив історично правдиву картину життя французького суспільства з 1816 по 1848 рр., з якої можна дізнатись навіть у розумінні економічних деталей більше, ніж з книжок усіх професійних вчених його часу³. В. І. Ленін також вважав художню літературу одним з важливих джерел осмислення соціальних явищ. У своїх дослідженнях, зокрема у праці «Розвиток капіталізму в Росії», він широко використовував уривки з творів Л. Толстого, Г. Успенського, В. Короленка, Д. Маміна-Сибіряка та інших письменників.

Справді, важко переоцінити роль художньої літератури у формуванні історичних поглядів широких мас читачів^{3а}. Залучення художніх творів до визначення минулого допомагає глибше проникнути в суть найважливіших історичних процесів, зрозуміти їх закономірності і конкретні форми виявлення. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії підкреслював, що «молоде покоління чудодійством мистецтва стає причетним до подвигу його батьків», що справжнє мистецтво, відтворюючи минуле, «виховує радянського патріота, інтернаціоналіста»⁴.

Проте в радянській історіографії такі проблеми, як художня література — важливе джерело пізнання історії, роль художніх творів у вивченні конкретних історичних проблем і, зокрема у висвітленні історії Великого Жовтня, досліджені поки що недостатньо. Автор цих рядків уже порушувала тему про можливість використання художньої літератури при вивченні історії⁵. У даній статті робиться спроба на прикладі творів українських радянських письменників показати можливі аспекти використання художньої літератури для пізнання історії Жовтневої революції і громадянської війни.

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 3.

² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, стор. 620.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Избранные письма, М., 1953, стор. 405—406.

^{3а} Див.: О. В. Волобуев. Художественно-исторический образ и познание прошлого. — Проблемы истории общественной мысли и историографии. К 75-летию академика М. В. Нечкиной. М., 1976.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 89.

⁵ Н. І. Миронец. Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса). — «История СССР», 1976, № 1, стор. 125—141.

Боротьба трудящих за встановлення і зміцнення влади Рад стала центральною темою багатьох прозових і поетичних творів української радянської літератури. Їх роль у вивченні цієї складної й багатогранної проблеми залежить від художнього рівня, жанру і часу написання твору, а також від позиції письменника, його ерудиції, таланту тощо. Усе це дослідник повинен враховувати, визначаючи аспект використання художнього твору в процесі вивчення історії.

Слід насамперед відзначити, що вже вихід у світ художнього твору — це факт, який має бути предметом уваги історика, що досліджує історію культури і суспільно-політичної думки цього періоду. Аналіз, поряд з іншими матеріалами, текстів художніх творів дає можливість прослідкувати за еволюцією поглядів письменника, процесом зростання його майстерності. Взагалі, без вивчення художньої літератури революційних і перших післяреволюційних років неможливо дослідити історію становлення і утвердження самої соціалістичної літератури, формування світогляду перших радянських письменників і поетів. Наприклад, аналіз творів П. Тичини, що увійшли до збірки «Плуг» (1920 р.), і порівняння їх з ранніми віршами поета показує, як під впливом революційної дійсності він пориває з ілюзіями «надкласового гуманізму», переборює суперечності свого світогляду і стає співцем соціалістичної революції. На відміну від деяких поетів того часу, що бачили в революції лише стихійну руйнівну силу, П. Тичина створює алегоричний образ соціалістичної революції — велетенського плуга, якого «мільйон мільйонів мускулястих рук» вриває в землю, переробляючи її для нового засіву⁶.

Водночас слід зазначити, що оскільки письменник завжди є представником певного класу чи суспільної групи, то і твори його служать джерелом для вивчення настроїв тих верств населення, інтереси яких він захищає. Соціалістична революція поставила діячів культури по різні сторони барикад залежно від того, приймали вони її чи заперечували. В літературних творах революційних років відбилися погляди і цих груп населення, що не знайшли свого місця в революційній боротьбі, або місце це було у ворожому таборі. У відгуку на книжку озлобленого білогвардійця А. Аверченка «Дюжина ножів у спину революції» В. І. Ленін підкреслював, що в ній «...змальовані враження і настрої представника старої, поміщицької і фабрикантської, багатой Росії, що об'їлась і об'їдалась». Так, саме так повинна уявлятися революція представникам командуючих класів⁷.

У книгах же тих митців, які йшли в одному ряду з трудящими і поставили свою музу на службу революції, відбилися настрої революційного народу, його найпотаємніші прагнення. Автори кращих художніх творів піднялися до поетичного узагальнення складних соціальних процесів. Для прикладу можна навести поетичні шедеври П. Тичини «Як упав же він з коня» та «На майдані», створені в грізному 1918 р., які доносять до нас героїчний дух епохи, народний характер Великої Жовтневої соціалістичної революції, самовідданість її бійців.

Поетичні твори революційних літ особливо цінні для нас тим, що писалися вони сучасниками, а часто й активними учасниками історичних подій. Так, поема «Червона зима», створена в 1921 р. молодим бійцем Червоної Армії В. Сосюрою, який пройшов з боями «Вкраїну за краю» і передав у ній те, що сам бачив і пережив, є важливим документом свого часу. Вона допомагає глибше відчутти героїку громадянської війни, зрозуміти внутрішній світ, найглибші переживання бійців Червоної Армії.

Велике значення для вивчення настроїв революційних мас, їх світосприймання має також творчість самодіяльних поетів: робітників, солдатів, селян. Художнім рівнем і майстерністю їх твори, звичайно, поступаються перед віршами професійних поетів, але вони цікаві для нас своєю безпосередністю, тим, що свідчать про почуття і прагнення найширших мас трудящих. Масова поезія Жовтня і громадянської війни близька за своїм змістом і походженням до усної народної творчості. А усна народна творчість, підкреслював В. І. Ленін, є важливим матеріалом для вивчення психології народу, його надій і сподівань⁸.

Володимир Ілліч постійно наголошував на необхідності враховувати соціально-психологічний фактор в історії, особливо при дослідженні революційного руху. «...Революційний момент, — писав він, — тим і відрізняється від звичайних, буденних, підготовчих історичних моментів, що настрої, збудження, переконання мас повинні проявлятися і проявляються в дії»⁹. Але проблеми соціальної психології, суспільної свідомості революційних мас ще недостатньо досліджені в радянській історіографії, хоч актуальність їх очевидна, і в працях з історії Жовтневої революції, які вийшли протягом останніх років, цим питанням приділяється вже більша увага¹⁰. Г. Л. Собо-

⁶ Павло Тичина. Вибрані твори в двох томах, т. 1, К., 1971, стор. 74.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 238.

⁸ Див.: В. І. Ленін про літературу, К., 1970, стор. 543.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 54.

¹⁰ Г. Л. Соболев. Революционное сознание рабочих и солдат Петрограда в 1917 г. Период двоявластия, Л., 1973; В. Ф. Шишкин. Великий Октябрь и пролетарская мораль, М., 1976.

лев і В. Ф. Шишкін, зокрема, глибоко переконані, що всебічно розкрити ці проблеми можна лише аналізуючи весь комплекс джерел, які відбивають духовний стан суспільства, в тому числі й художню літературу, поетичну народну творчість¹¹.

Приклади використання масової поетичної творчості трапляються і в українській радянській історіографії. Так, відомий вірш селянина Захара Олефіра, з яким він виступив на конференції Рад селянських депутатів України, наводиться в наукових дослідженнях з історії селянства та з історії громадянської війни на Україні¹². Але, на жаль, такі факти поки що можна вважати винятком, а не правилом у практиці історичних досліджень, що до певної міри звужує їх джерельну основу.

Цікавою, але малодослідженою в історичній літературі є проблема пропагандистського, мобілізуючого значення революційної пісні, яку так високо цінував В. І. Ленін. Він уважно ставився і до творів самодіяльних поетів. Так, у 1917 р. Володимир Ілліч особисто прийняв П. Арського, який у той час був солдатом гвардійського Павловського полку, і схвалив його вірш, в якому розкривалася уся правда про імперіалістичну війну так, як її розуміли солдати. Вірш був опублікований в «Правде» 16 червня 1917 р., коли Тимчасовий уряд готував наступ на фронті¹³.

Величезний потяг народу до поетичної творчості був одним з виявів його революційної енергії і таланту. О. С. Серафимович, зокрема, згадував, як у 1918 р. до редакції журналу, який доручила йому редагувати Московська Рада, почали приносити вірші солдати, селяни, робітники. Віршів було дуже багато. «Вже кутки закидано пачками, перехваченими мотузками. В кімнаті стає тісно. Відвели другу кімнату. Та і її закидали і почали носити у підвал». «...Послухайте, — пише О. Серафимович, — адже ж цього немає в жодній країні!»¹⁴. Періодично у віршованій формі звучали виступи на митингах, приймалися присяги, кращі поезії передавалися з уст в уста, ставали улюбленими піснями, друкувалися на сторінках революційних газет і журналів. Аналіз масової поетичної творчості часів революції і громадянської війни свідчить про те, що в ній відображені найважливіші події того періоду. Народна поетична творчість перекликається з джерелами інших видів (резольюціями, наказами, листами тощо) і поряд з ними може бути використана істориками. Прикладом у цьому відношенні є дослідження В. М. Мельника¹⁵.

На нашу думку, поетична творчість народних мас важлива для історика насамперед тому, що в ній інколи повніше, безпосередніше, ніж в інших джерелах, відбивається світосприймання народу, його думки, оцінка подій і явищ революційної доби, його настрої і почуття. Так, у дні найзапеклішої боротьби на Україні за встановлення і змінення Радянської влади було опубліковано багато віршів, у яких трудящі висловлювали своє ставлення до влади Рад, що дала «народу волю, й землю, й скарги з нею», і ненависть до «буржуйської» Центральної ради, радість з приводу її падіння¹⁶.

Великий Жовтень поклав початок революційному перевороту в суспільній свідомості мас. І поезія революційних літ може бути одним з джерел вивчення цього процесу. Вона переконливо свідчить про те, що ідеї пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів були близькі трудящим України уже в роки революції і громадянської війни. Вони поширювалися й зміцнювалися в ході спільної боротьби російського і українського народів проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Усвідомлення трудящими України своїх класових завдань, їх інтернаціоналізм відбилися в багатьох поетичних творах, де звучить готовність бійців Радянської України стати на захист трудящих усього світу, заклик до інтернаціональної єдності¹⁷. Масова поетична творчість — це своєрідний документ епохи, що дає можливість прослідкувати, як трудящі України звільнялися з-під впливу буржуазно-націоналістичних партій. У віршах самодіяльних поетів, у народних піснях розкривається вся глибина ненависті українського трудового народу до націоналістичних запродавців, таврується Центральна рада, петлюрівщина¹⁸.

¹¹ Див.: Г. Л. Соболев. Назв. праця, стор. 9—10; В. Ф. Шишкін. Назв. праця, стор. 14.

¹² С. М. Королівський. Перша Всеукраїнська селянська конференція, Харків, 1958, стор. 24; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. I, К., 1967, стор. 242.

¹³ Павел Арский. В огне революции. — «Московский литератор», 17 вересня 1959 р.; «Правда», 16 червня 1917 р.

¹⁴ А. Серафимович. Собрание сочинений, т. X, М., 1948, стор. 355, 396—397.

¹⁵ В. М. Мельник. Фольклор як історичне джерело, Львів, 1967.

¹⁶ Революційна поезія Жовтня. Поетична творчість народних мас, К., 1960, стор. 85; Вся влада Радам!, К., 1957, стор. 41.

¹⁷ Революційна поезія Жовтня, стор. 115, 120, 188—189, 327; Вся влада Радам!, стор. 72; Великий Жовтень і громадянська війна в народній творчості України, К., 1957, стор. 252.

¹⁸ Революційна поезія Жовтня, стор. 163—249.

Особливо велике значення має народна поетична творчість для вивчення процесу становлення і утвердження радянського способу життя, нових стосунків між людьми, звичаїв, побуту, моралі, психології тощо. В народній поезії відбилася вся гама почуттів трудящих, які вперше відчули радість творчої праці, праці на себе, а не на експлуататорів, великий потяг до знань, до культури, нове ставлення до жінки, яка мусить іти нарівні з чоловіком всюди — «і у полі, і в громаді, в комнезамі і у Раді», їх антиклерикальні настрої та інші риси нової психології¹⁹. Отже, масова поезія може бути використана як важливе історичне джерело у вивченні світосприймання народних мас²⁰.

Значний інтерес для дослідника можуть становити художні твори, в основу яких покладені реальні історичні факти і героями яких були конкретні особи. Зокрема, у поезії М. Ірчана «Дванадцять» (1923 р.) зображено трагічний епізод боротьби одного з повстанських загонів у Галичині²¹. Головні герої твору — історичні особи — Степан Мельничук, Петро Шеремета та Іван Цепко, яких автор добре знав по спільній боротьбі в роки громадянської війни. Особисті спостереження М. Ірчана лягли також в основу його повістей «Трагедія першого травня» (1923 р.) та «В бур'янах» (1925 р.). Він написав їх безпосередньо на фронті. «Це фактично мій щоденник із часів громадянської війни, — свідчив сам автор, — в якому я кожного дня записував те, що довкола бачив і переживав»²². Повісті М. Ірчана мають певну історичну цінність як свідчення учасника подій, що відбувалися на польському фронті навесні 1920 р. Вони допомагають зрозуміти трагедію галицької армії, а також обставини переходу частини галицьких січових стрільців, серед яких був і сам автор, на бік Червоної Армії. Такі твори за своїм значенням подібні до мемуарної літератури.

У другій половині 20-х років з'являються твори, які можна віднести до жанру історико-революційної художньої прози. Їх автори поєднували конкретні факти з домислом. Одним з кращих серед них була повість П. Панча «Голубі ешелони» (1927 р.). В її основі лежить історична подія — дипломатична місія Директорії до окупованої Одеси для переговорів з представниками імперіалістичних держав. Повість має пізнавальне значення, оскільки в ній через образи літературних героїв розкривається справжнє обличчя «патріотів», які готові були будь-кому продати свою батьківщину, аби не допустити перемоги влади Рад.

Художня література 20-х років може служити також своєрідним джерелом для вивчення суспільної думки того часу, ідейної боротьби. Одним з найгостріших політичних питань у той період була, зокрема, боротьба з буржуазним націоналізмом. Про її напруження свідчать твори різноманітних жанрів, у тому числі й сатира О. Вишні, яка користувалася серед народу широкою популярністю. Ідка іронія на адресу різних «самостійників» звучить також у комедії Я. Мамонтова «Республіка на колесах» (1927 р.), де в буфонадній «Бузанівській республіці» вгадуються характерні риси так званої «Української народної республіки»²³. Пародією на «самостійників» є і улюблений вираз одного з бузанівських «урядовців» — «ненька Бузанівка», і гасло «президента» Дудки — «Нехай же одинині буде Бузанівка самостійною і ні від кого незалежною республікою», і сам образ «республіки на колесах», що, як і назва повісті П. Панча «Голубі ешелони», сприймається як перегук з відомим жартом часів громадянської війни — «У вагоні — Директорія, під вагоном — територія».

Письменники і поети гостро викривали буржуазних націоналістів, які намагалися штовхнути Україну на згубний шлях. «Ви на одрізи, на ножі хотіли знов її шпурнути», — писав В. Сосюра у віршованому памфлеті «Відповідь» (1927 р.)²⁴. Змальовуючи картину пового, радісного життя на Радянській Україні, поет цим самим проголошує вирок, який історія винесла українській буржуазно-націоналістичній еміграції. Такі ж мотиви характерні й для поезії П. Тичини. В багатьох його віршах стверджується ідея, що в соціалістичній державі відбувається процес національного відродження українського народу. Гнівний протест проти наклепів буржуазних націоналістів, осуд їх як запеклих ворогів народу звучить, зокрема, у його вірші «Відповідь землякам» (1922 р.)²⁵.

У багатьох творах письменників стверджувалася неподільна єдність класових і національних інтересів, прославлялось почуття пролетарського інтернаціоналізму (поема М. Терещенка «Цень Цань», поетичні цикли І. Кулика «Крим», «Ніагара», «Карачай» та ін.).

¹⁹ Там же, стор. 304, 307, 329, 352, 416; Народ про релігію. Збірник фольклорних творів, К., 1958.

²⁰ Детальніше про це див.: Н. І. Миронець. Поетична творчість народних мас України періоду Великого Жовтня та громадянської війни як історичне джерело. — «Народна творчість та етнографія», 1977, № 2, стор. 3—12.

²¹ Мирослав Ірчан. Вибрані твори у 2-х томах, т. I, К., 1958.

²² Мирослав Ірчан. Вибрані твори, т. II, стор. 448.

²³ Яків Мамонтов. Твори, К., 1962.

²⁴ Володимир Сосюра. Твори в трьох томах, т. I, К., 1957, стор. 395.

²⁵ Павло Тичина. Вибрані твори, т. I, стор. 103—104.

В усіх цих творах відчутно б'ється пульс часу, у них відбилась та ідейна боротьба, що мала місце в суспільному житті країни в 20-х роках.

В історико-революційних романах 30-х років через художні образи дається узагальнена картина класових суперечностей революційної доби. На той час у радянській літературі утвердився метод соціалістичного реалізму, і це допомогло українським письменникам глибше і всебічніше розкрити найважливіші події, створити художньо переконливі образи борців за революційне перетворення світу. Щоб визначити, в якому плані ці твори можуть бути використані для вивчення історії Великого Жовтня та громадянської війни, необхідно враховувати і жанр, і основу, на якій вони створені (особисті враження автора, документи чи інші джерела, співвідношення документалізму й авторського домислу). У багатьох з них письменники на документальній основі відтворюють конкретні події, змальовують реальних історичних осіб. До таких творів належить, наприклад, роман П. Капельгородського «Шурган» (1932 р.). Сам автор свідчив, що основою його книги стали справжні події і факти, аж до дрібниць. Більшість дійових осіб змальовано з натури, а розмови їх записано із стенограм та інших документів. Вивчення документів, а також добре знання життя місцевого населення (автор з 1910 по 1917 р. жив у тих місцях, де розгорталися описувані ним події) допомогли йому створити історично достовірний роман про боротьбу 11-ї Червоної армії проти денікінщини, її останній похід у кізляро-астраханських пісках.

Подіям громадянської війни на Україні, починаючи з осені 1918 р. і до розгрому білополяків у 1920 р., присвятив С. Скляренко свій роман-трилогію «Шлях на Київ». Для їх відтворення він залучив значний документальний матеріал, що іноді навіть переобтяжує роман і робить його схожим скоріше на документальну хроніку. Трилогія С. Скляренка «Шлях на Київ» для сучасного читача має пізнавальне значення і не стільки для вивчення ходу бойових операцій часів громадянської війни, скільки для розуміння шляхів у революцію селян-середняків таких, як Сила Жердяга, образ якого є, безумовно, творчим успіхом письменника.

Аналізуючи твори такого жанру, не слід забувати, що сама по собі документальна основа роману ще не є гарантією його історичної достовірності, і тому тут для читача створюється певна «загроза». Адже коли роман написаний на основі історичних документів і в ньому діють реальні особи, то ми, іноді навіть підсвідомо, сприймаємо відтворені в ньому події з більшим довірям, ніж при читанні творів інших жанрів. Але як письменник трактує події суб'єктивно, право на художній домисел кожний автор реалізує по-своєму, в результаті чого інколи виходить не зовсім достовірний картина. Певною мірою це зауваження стосується й роману «Шлях на Київ», про що вже йшлося в історичній літературі²⁶. Тому зрозуміло, чому історики, підкреслюючи велике пізнавальне значення документально-художніх творів, вказують на недопустимість відступів від історичної дійсності в літературі саме такого жанру²⁷.

Автори інших художніх творів про Жовтень і громадянську війну не ставили своєю метою строго дотримуватися історичних документів і фактів. І хоч вони змальовують реальних історичних осіб, проте головні герої — це образи узагальнені, створені уявою митців. Документальний матеріал, яким письменники доповнюють свої враження про громадянську війну, органічно вплітається в сюжет. Значення таких творів полягає в тому, що вони життєво правдиво відтворюють історичну обстановку і через долі літературних героїв, через зіткнення характерів допомагають проникнути в суть важливих історичних процесів. Так, образи Якова Македона (А. Шиян «Гроза»), Дмитра Надводнюка (О. Десняк «Десну перейшли батальйони»), як і образи Сили Жердяги і його сина Дениса (С. Скляренко «Шлях на Київ»), дають можливість простежити, як революція ставала особистою справою мільйонів трудящих селян, розковувала пута приватновласницької психології, перетворювала їх у творців нового життя, і яку роль відігравав у цьому союз трудового селянства з робітничим класом. Кращі прозові твори 30-х років допомагають глибше усвідомити керівну роль Комуністичної партії у боротьбі за встановлення і зміцнення влади трудящих, розкривають процес зміцнення дружби народів нашої країни в ході громадянської війни (О. Корнійчук «Загибель ескадри», П. Панч «Облога ночі», О. Десняк «Тургайський сокіл»).

Велике пізнавальне і виховне значення мають також романтичні твори, для яких характерне поетичне узагальнення. Вони допомагають читачеві проникнути в суть явищ, зрозуміти головні тенденції їх розвитку. Так, у романи Ю. Яновського «Вершники» (1935) і кіноповісті О. Довженка «Щорс» (1939) розкриваються джерела непереможності радянського народу в громадянській війні, незламності його духу. Читачі можуть наочно уявити, якими складними були суперечності, що роздирали Україну в той період, коли брат ішов на брата, якщо вони «одного роду, та не одного класу».

Підкреслюючи пізнавальне значення художніх творів 30-х — початку 40-х років, необхідно зауважити, що вони несуть на собі ознаки свого часу, і це треба враховувати при їх використанні.

²⁶ Див.: В. С. Ромченко. Чи потрібно це? — «УІЖ», 1965, № 12, стор. 146.

²⁷ Див.: С. Я. Косухкін, В. В. Малиновський. За достовірність документально-художественних изданий. — «Вопросы истории», 1976, № 1.

Новим етапом у художньому дослідженні історії Жовтневої революції і громадянської війни була література 50-х — 60-х років. Для творів цього періоду характерне посилення дослідницького моменту, прагнення їх авторів використати найновіші досягнення історичної науки, документи, спогади активних учасників подій і через образи літературних героїв — як реальних історичних осіб, так і створених творчою уявою — розкрити всю глибину і складність соціальних конфліктів, гостроту класових битв, мотиви дій представників різних соціальних верств, відтворити правдиву картину тих пам'ятних років.

Органічне поєднання документального матеріалу з творчою фантазією є характерним, зокрема, для роману Ю. Смолича «Світанок над морем», присвяченого діяльності більшовицького підпілля Одеси в 1918—1919 рр., та його дилогії «Рік народження 1917» («Мир хатам, війна палацам», «Реве та стогне Дніпр широкий»), в якій зображено революційні події на Україні від лютого 1917 р. до перемоги Січневого збройного повстання, а також для роману О. Гончара «Перекоп» про останню велику битву громадянської війни — розгром врангелівців у Криму.

У романі «Рік народження 1917» поряд з вигаданими героями діють і реальні історичні особи: Андрій Іванов, Василь Боженко, Іван Смирнов та інші. Ю. Смолич одним з перших створив образи активних борців за владу Рад на Україні, імена яких були мало відомі молодому поколінню читачів, — Євгеній Бош, Юрія Коцюбинського, Віталія Примакова, Миколи Тарногородського та інших. Хоч у більшості випадків значний фактичний матеріал органічно вплітається в сюжет книги, однак деякі її місця нагадують історичну хроніку, що певною мірою знижує пізнавальне значення дилогії. Дослідник творчості Ю. Смолича В. Піскунов відзначає, що в романі описано близько 40 мітингів, зборів і засідань, відтворено майже два десятки боїв, але запам'ятовуються лише ті з них, які побачені очима героїв і несуть певне психологічне навантаження²⁸.

У романах М. Стельмаха «Кров людська — не водиця» і А. Головка «Артем Гармаш» немає реальних історичних осіб і документальних фактів, але це аж ніяк не знижує їх пізнавального значення, оскільки письменники на основі глибокого вивчення життя, через типові образи героїв майстерно відтворюють історичну ситуацію, правильно передають основні тенденції суспільного розвитку, що свідчить про історизм цих творів.

Отже, з усього сказаного можна зробити висновок, що високохудожні, історично правдиві літературні твори мають велике значення для вивчення історії Жовтневої революції і громадянської війни. Ті з них, що писалися учасниками і сучасниками революції, можуть бути використані і як специфічне джерело²⁹ при науковому дослідженні окремих явищ революційного процесу (загальної атмосфери епохи, настроїв революційного народу, його світосприймання, думок, прагнень, побуту тощо). Художні твори є також джерелом для вивчення світогляду письменників, суспільної думки та ідейної боротьби того часу, в який вони були написані.

Велику роль відіграє художня література у пропаганді історичних знань серед широкого кола неспеціалістів, які з шкільних підручників дізналися лише про найголовніші історичні події. Для них художня література, твори мистецтва дуже часто є основним джерелом знань. Приклади з художніх творів можуть використовуватися і використовуються при викладанні історії в середній та вищій школі. Це сприяє глибшому засвоєнню історичних фактів.

Посилення уваги дослідників до зв'язків історичної науки і художньої літератури буде сприяти розширенню джерельної бази наукових праць, дасть можливість глибше і всебічніше дослідити ряд важливих проблем, пов'язаних з роллю суб'єктивного фактора в революції, та інших досі малодосліджених істориками питань. Наукові коментарі, передмови вчених до історико-революційних романів і, зокрема до художньо-документальних, вчасна критика за відступ від історичної правди, пропаганда кращих творів цього жанру сприятимуть формуванню правильних історичних поглядів і вихованню радянських людей, особливо молоді, на славних революційних традиціях нашого народу.

Н. І. Миронець (Київ)

²⁸ В. Піскунов. Творчість Юрія Смолича, К., 1962, стор. 302.

²⁹ Про деякі принципи джерелознавчого аналізу художньої літератури див. у ст.: Н. І. Миронець. Українська радянська поезія 1917—1921 рр. як джерело вивчення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. — «Вісник КДУ», № 16, серія історична, К., 1974, стор. 48—53; її ж. Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса). — «История СССР», 1976, № 1, стор. 138—141.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ПОЛІТИЧНИЙ СЛОВНИК. ВИДАННЯ ДРУГЕ,

Головна редакція Української
Радянської Енциклопедії,
К., 1976, 590 с.

Яскравою ілюстрацією досягнень радянського народу може служити друге видання «Політичного словника», яке нещодавно вийшло з друку в Головній редакції Української Радянської Енциклопедії. В статтях, розміщених у ньому, в стислій, суто енциклопедичній формі відображено досягнення нашої Батьківщини за 60 років, особливо протягом останнього десятиріччя.

Словник підготовлено на матеріалах XXV з'їзду КПРС, з урахуванням найважливіших теоретичних та політичних документів партії, виступів Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР тов. Л. І. Брежнєва. Це забезпечило високий теоретичний і політичний рівень видання, чільне місце в якому належить сучасному матеріалові, важливим подіям у галузі внутрішнього і міжнародного життя, що відбулися після XXIV і певною мірою після XXV з'їздів КПРС.

Основними позитивними рисами нового словника є наукова обґрунтованість і актуальність розміщених у ньому статей, яких налічується понад 2400. Серед них чимало нових матеріалів, які вперше друкуються в енциклопедично-довідковій літературі. Це насамперед статті, що висвітлюють нові явища, породжені радянською дійсністю та світовою соціалістичною співдружністю («Єдиний народногосподарський комплекс СРСР», «Загальнонаціональна гордість радянської людини», «Комуністична ідеологія», «Настановиство», «Соціалістичний спосіб життя», «Ідеологічне співробітництво марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн», «Економічне співробітництво соціалістичних країн» та ін.), розкривають багатогранну діяльність Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму («Аграрна політика КПРС», «Аграрно-промислова інтеграція», «Економічна стратегія КПРС», «Ідеологічна робота КПРС», «Соціальна політика КПРС»), розповідають

про боротьбу Радянського Союзу за мир і міжнародну безпеку, про рух прихильників миру («Брюссельські асамблеї громадських сил за безпеку і співробітництво в Європі», «Всесвітній конгрес миролюбних сил», «Заключний акт наради з питань безпеки і співробітництва в Європі», «Роз'яснювальна міжнародної напруженості» та ін.), матеріали про договори та угоди, укладені протягом першої половини 70-х років Союзом РСР із зарубіжними країнами, зокрема, з провідними капіталістичними державами, про нові країни, які добилися незалежності останнім часом (Багами, Гренада, Об'єднані арабські емірати та ін.), а також про нові політичні партії різних країн.

У «Політичному словнику» читач знайде матеріал про всесвітньо-історичні успіхи нашої Вітчизни та інших соціалістичних країн, про зростання керівної ролі ленінської Комуністичної партії, розвиток міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху, про сучасне міжнародне становище, дістане короткі відомості з актуальних питань філософії, політичної економії, права тощо.

Чільне місце в словнику належить матеріалам з марксистсько-ленінської теорії, серед яких провідною є стаття «Марксизм-ленінізм». В ній визначаються основні риси марксистсько-ленінської науки, підкреслюється її нерозривний зв'язок з революційною практикою.

У статтях «Діалектичний матеріалізм», «Історичний матеріалізм», «Диктатура пролетаріату», «Класи суспільні», «Класова боротьба», «Виробничі відносини», «Революція соціальна», «Суспільно-економічна формація», «Союз робітничого класу і селянства» та інших викладаються основи матеріалістичного розуміння історичного процесу.

Широке коло проблем охоплюють статті з наукового комунізму, в яких визначені закономірності перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, комуністичного будівництва, створення розвинутого соціалістичного суспільства, матеріально-технічної бази комунізму тощо.

У статтях про Комуністичну партію Ра-

дянського Союзу, Компартії союзних республік висвітлюється роль партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, найвищої форми суспільно-політичної організації. Словник знайомить читачів з організаційною будовою КПРС, її Програмою і Статутом, керівними органами. Спеціальну статтю присвячено Комуністичній партії України — складовій і невід'ємній частині КПРС.

У книзі вміщено матеріали про провідну роль робітничого класу в розвинутому соціалістичному суспільстві, його внесок у розвиток матеріального виробництва, у суспільно-політичне життя Радянської країни.

На відміну від першого видання в «Політичному словнику» значну увагу приділено найвеличнішим сторінкам історії нашої Батьківщини, які справили вирішальний вплив на долю Країни Рад і всього людства. Це — насамперед Велика Жовтнева соціалістична революція і Велика Вітчизняна війна.

У статтях про СРСР та союзні республіки висвітлюються економіка і культура Радянської країни, підбиваються підсумки виконання дев'ятої п'ятирічки, визначаються основні напрями і перспективи розвитку економіки СРСР та союзних республік як єдиного народногосподарського комплексу в десятій п'ятирічці. В ряді статей розкрито значення економіки Союзу РСР як основи для дальшого розвитку і зближення соціалістичних націй, подано соціально-економічну й соціологічну характеристику радянського суспільства.

В «Політичному словнику» показано багатогранну зовнішньополітичну діяльність та міжнародні зв'язки СРСР, його боротьбу за мир в усьому світі, за послідовне здійснення ленінських принципів мирного співіснування країн з різним суспільним ладом, за успішне втілення в життя виробленої XXIV з'їздом КПРС Програми миру і прийнятої на XXV з'їзді партії програми дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів.

Ряд матеріалів висвітлює розвиток світового революційного процесу, зокрема, це статті про соціалістичну співдружність, Раду Економічної Взаємодопомоги, соціалістичну економічну інтеграцію, світовий соціалістичний ринок.

Міжнародному комуністичному рухові присвячено як фундаментальну статтю з аналогічною назвою, так і статті про комуністичні і робітничі партії зарубіжних країн, їх міжнародні та регіональні наради, документи цих форумів. У статтях про компартії світу вміщено відомості про час заснування кожної з них, програму, чисельність, керівні органи тощо.

Значну увагу в словнику приділено національно-визвольному рухові як складовій частині світового революційного процесу. Ці питання висвітлюються, зокрема, у стат-

тях «Національно-визвольний рух», «Національно-визвольна революція».

Питанням ленінської національної політики Комуністичної партії присвячено статті «Нація», «Національне питання», «Інтернаціоналізм», «Інтернаціональне виховання», «Дружба народів», «Радянський народ» тощо. В них розкривається марксистсько-ленінське розуміння національного питання, показано нездоланну силу пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, дається глибока характеристика нової історичної спільності людей — радянського народу. В статтях з цієї тематики висвітлюється непорушна дружба і взаємодопомога народів нашої країни. Читач наочно переконується, що успішний розвиток економіки і культури Української РСР, як і інших братніх республік, є прямим наслідком послідовного здійснення ленінської національної політики КПРС.

У словнику вміщено численні статті з питань радянського будівництва, міжнародного і державного права, довідкові матеріали про найважливіші діючі міжнародні угоди, конвенції та установи, про центральні, республіканські й місцеві органи державної влади і державного управління в СРСР.

«Політичний словник» включає також ряд економічних термінів, які мають найактуальніше політичне значення, зокрема «Матеріально-технічна база комунізму», «Господарський розрахунок», «Національний дохід», «Суспільні фонди споживання», «Вузлові питання розвитку економіки СРСР», «Управління народним господарством за соціалізму», «Державно-колгоспні об'єднання», «Міжгосподарське кооперування». Ці статті насичені сучасним матеріалом, повним статистичними даними.

Актуальний, змістовний матеріал подано у циклі статей, присвячених сучасній політичній карті світу. В них є новітні відомості про всі капіталістичні країни, їх державний лад, політичні партії, економіку. У статтях про зарубіжні країни характеризуються особливості сучасного капіталізму, поглиблення його загальної кризи.

Зміст усіх статей про зарубіжні країни і радянські республіки істотно доповнюють 174 географічні карти.

Словник дає ґрунтовну критику буржуазної ідеології, використовуючи й переконливо показуючи цілковиту неспроможність різних «теорій» сучасних апологетів капіталізму, опортуністів і ревізіоністів різних гатунків, які намагаються розколоти міжнародний робітничий рух. Глибоку критику всіляких антикомуністичних доктрин містять статті про різновиди сучасних буржуазних політичних, економічних, філософських, соціологічних концепцій, таких, наприклад, як «господарська демократія», «деідеологізація», «демократичний соціалізм», «народний капіталізм», «конвергенція», «постіндустріальне суспільство» тощо.

В ряді статей розкрито реакційну суть філософських концепцій екзистенціалізму,

позитивізму, прагматизму та інших буржуазних філософських течій. Статті «Націоналізм», «Шовінізм», «Сіонізм», «Український буржуазний націоналізм» викривають реакційний, контрреволюційний характер будь-яких проявів націоналізму. В статтях «Опортунізм», «Ревізіонізм», «Реформізм» та інших переконливо показано зрадницьку роль опортуністів і ренегатів, які по суті тісно змикаються з антикомунізмом. Безпосередньо до цього циклу примикає велика стаття «Ідеологічна боротьба двох суспільних систем».

Загалом слід відмітити, що «Політичний словник» має не лише наукове і пізнавальне, а й велике виховне значення, сприяючи вихованню почуттів інтернаціоналізму і

радянського патріотизму, гордості за свою соціалістичну Батьківщину, за всю соціалістичну співдружність, формуванню комуністичного світогляду, підвищенню інтересу до вивчення марксистсько-ленінської теорії, питань зовнішньої і внутрішньої політики Комуністичної партії і Радянського уряду.

Словник, безумовно, буде корисним викладачам гуманітарних дисциплін, студентам, пропагандистам, партійному й комсомольському активу і займе належне місце в арсеналі ідеологічної зброї нашої партії.

Г. М. Цветков (Київ),

В. П. Меньшов (Київ)

ЛІТОПИС КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА. ХРОНІКА НАЙВАЖЛИВІШИХ ПОДІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1971—1975),

Вид-во «Наукова думка»,
К., 1977, 431 с.

Нова Конституція СРСР закріпила величкий історичний рубіж у русі нашої країни до комунізму — побудову розвинутого соціалістичного суспільства. Першими в світі його створили трудящі Радянського Союзу. Під керівництвом Комуністичної партії вони першими в світі будують комунізм.

Піввіку соціально-економічний розвиток СРСР вимірюється п'ятирічками. Кожну з них ми по праву називаємо етапом великого історичного шляху, по якому Країна Рад крокує до комунізму. Кожна п'ятирічка вписала свою славу сторінку в героїчний літопис трудових звершень радянського народу. В результаті виконання, зокрема, дев'ятої (1971—1975 рр.) наша Батьківщина стала ще багатшою, ще сильнішою. Радянські люди стали жити ще краще.

Про великі успіхи трудящих Радянської України в сім'ї братніх республік СРСР, їх вклад у роки дев'ятої п'ятирічки у створення матеріально-технічної бази комунізму переконливо розповідається у документальній хроніці «Літопис комуністичного будівництва», яку підготували ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР В. П. Сидоренко та мол. наук. співроб. О. Д. Кузьминська (відповідальний редактор — д-р істор. наук П. М. Калениченко).

До цієї книги-хроніки упорядники включили факти і події, взяті з газет «Правда», «Известия», «Радянська Україна», «Молодь України», «Культура і життя», «Літературна Україна», «Радянська освіта», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Ве-

чірній Київ», «Вільна Україна», «Зоря Полтавщини», «Соціалістична Харківщина», «Черкаська правда» та ін.

У книзі описано 4126 подій і фактів про важливі суспільно-історичні процеси й події, що відбулися в країні та республіці. Матеріали розташовано за хронологічним принципом — за відповідний рік, місяць і день. На сторінках «Літопису» відображено життя республіки протягом 60 місяців дев'ятої п'ятирічки. Факти і цифрові дані подано за часом їх здійснення із зазначенням місяця, де відбувалися події. Вказані також джерела, звідки ці дані взяті.

3 дня у день, з 1 січня 1971 р. до 31 грудня 1975 р., «Літопис» висвітлює грандіозні звершення радянського народу. 14 лютого 1971 р. було опубліковано постанову ЦК КПРС про проект Директив XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. 17—20 березня відбувся XXIV з'їзд Компартії України. 30 березня—9 квітня у Москві відбувся XXIV з'їзд КПРС. Із Звітною доповіддю XXIV з'їзду КПРС виступив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев. З доповіддю «Директиви XXIV з'їзду по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр.» виступив Голова Ради Міністрів СРСР товариш О. М. Косигін. Делегати з'їзду одностайно прийняли постанову про затвердження Директив XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки. 27 листопада 1971 р. опубліковано Закон Союзу РСР про державний п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки, а 11 грудня 1971 р. — Закон Української РСР про державний п'ятирічний план розвитку народного господарства Української РСР на 1971—1975 роки.

У «Літопису» широко відображено величезну творчу діяльність Генерального сек-

ретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва. 21 квітня 1971 р. він виступив з промовою на Х з'їзді Болгарської Комуністичної партії, а 16 червня 1971 р. — на VIII з'їзді Соціалістичної єдиної партії Німеччини. 20 березня 1972 р. Л. І. Брежнєв виступив з промовою на XV Всесоюзному з'їзді профспілок, а 21 грудня 1972 р. — з доповіддю «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР. 26 липня 1973 р. Л. І. Брежнєв виступив з промовою на спільному урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, присвяченому врученню Українській РСР ордена Дружби народів. 1 грудня 1975 р. відбувся Пленум ЦК КПРС, на якому з великою промовою також виступив Л. І. Брежнєв.

25 травня 1972 р. відбувся Пленум ЦК Компартії України, який одностайно обрав члена Політбюро ЦК КПРС товариша В. В. Щербинського першим секретарем ЦК Компартії України. 10 червня 1972 р. опубліковано постанови Верховної Ради Української РСР про обрання товариша В. В. Щербинського членом Президії Верховної Ради УРСР і про призначення товариша О. П. Ляшка головою Ради Міністрів Української РСР.

У роки дев'ятої п'ятирічки продовжувався штурм космосу. Було запущено космічні кораблі «Союз-10», «Союз-11», «Союз-12», пілотовані радянськими космонавтами. Космічний корабель «Союз-11» стикнувся з науковою станцією «Салют». 27 січня 1971 р. здійснено запуск автоматичної станції «Венера-7» на поверхню Венери. Запущено міжпланетні станції «Марс-2» і «Марс-3». Вперше в історії станція «Марс-3» здійснила м'яку посадку на поверхню планети Марс. Автоматична станція «Луна-20» доставила на Землю зразки місячного ґрунту.

Головна тема «Літопису комуністичного будівництва» — трудова активність робітників, селян, інженерно-технічних працівників, розповіді про героїв праці, нові патріотичні почини трудящих, розвиток масового соціалістичного змагання за дострокове виконання завдань дев'ятої п'ятирічки. «Комуністичне будівництво. — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, — народжує справжніх героїв праці, людей, які уособлюють наш, радянський, спосіб життя. Вони показують чудові зразки високої свідомості, зразки комуністичного ставлення до праці... Іх тисячі, десятки тисяч, мільйони. Немає такого колективу, такого району, округу, області або краю, немає такої республіки, в яких не було б передовиків праці, що своїми справами прославляють нашу Вітчизну»¹. «Літопис» містить численні матеріали, які

яскраво свідчать про масовий трудовий героїзм, самовіддану працю трудящих Радянської України. Розгорнувши соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань п'ятирічки, вони активно підтримували патріотичні почини робітників і колгоспників інших республік і в свою чергу стали зачинателями нових виробничих починів.

У «Літопису» розповідається про ударну роботу трудящих під девізами: «Кожній хвилині — робітничий рахунок», який зародився на Херсонщині, «Зроби кожний день днем ударної праці», що виник на Черкащині, та ін. Готуючи гідну зустріч п'ятдесятиріччю ювілеєві СРСР, трудящі Радянської України, як і інших республік, змагалися під девізом «50-річчю СРСР — 50 ударних тижнів», «15 республік — 15 ударних вахт», «15 ударних декад — кожній радянській республіці».

Цінними для дослідників є, наприклад, добірки матеріалів, що стосуються поширення тих чи інших починів. 2 вересня 1971 р. Президія Української республіканської ради профспілок схвалила ініціативу передовиків промислових підприємств Харкова про всебічну допомогу сільським новаторам в оволодінні методами творчого пошуку. Зокрема, на стор. 45 та інших вміщено матеріали, які свідчать про активну підтримку почину харків'ян трудящими інших міст республіки. 6 жовтня 1971 р. в республіканських газетах було надруковано постанову Донецького обкому Компартії України, виконкому обласної Ради депутатів трудящих, обласної ради профспілок про організацію соціалістичного змагання на призи трудової слави імені героїв перших п'ятирічок — Микити Ізотова, Макара Мазая, Паші Ангеліної. На 54, 60, 167, 239 та інших сторінках розповідається про підтримку цього починання багатьма трудовими колективами і окремими робітниками республіки.

В «Літописі» подано добірки матеріалів про активну участь трудящих Української РСР у всесоюзних суботниках, що стали традиційними в роки дев'ятої п'ятирічки. На сторінках книги вміщено цікаві матеріали про поширення руху раціоналізаторів і винахідників, боротьбу трудящих за технічний прогрес, поліпшення якості продукції.

Цінними є узагальнюючі відомості про події, які відбувалися в різних областях і містах республіки протягом місяця. Вони подаються в кінці розповіді про події за той чи інший місяць, а також після даних за кожний рік про підсумки виконання річних завдань по розвитку промисловості, сільського господарства, культурному будівництву, поліпшенню добробуту трудящих Української РСР.

У книзі вміщено матеріали про будівництво фабрик і заводів, шахт і електростанцій, доменних і мартенівських печей, прокатних станів, вирощування високих урожаїв сільськогосподарських культур, про

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 80.

досягнення у розвитку тваринництва, про здобутки радянських вчених у різних галузях науки, розквіт найпередовішої соціалістичної культури. Розповідається про братерську дружбу народів, інтернаціональні зв'язки трудящих, про здійснення шефства міста над селом. Широко висвітлюється участь Радянської України в боротьбі СРСР за зміцнення миру, розрядку міжнародної напруженості, поширення економічних і культурних зв'язків з іншими країнами.

До «Літопису комуністичного будівництва» додано короткий тематичний та географічний покажчик (їх склали Л. Ф. Лось та Н. В. Кравець), а також перелік використаних газет. Вміщено також 56 фотографій різного змісту.

Рецензована книга є серйозною працею, цінним джерелом, яке може бути використане істориками, економістами, філософами, літераторами та іншими науковими працівниками для вивчення історії республіки в 1971—1975 рр.

Разом з тим слід висловити ряд критичних зауважень і побажань, які можуть бути використані при складанні і виданні хронологічних праць у майбутньому.

В абсолютній більшості події і факти подано в книзі за часом їх здійснення, але деякі з них вміщено за часом їх публікації в газетах (див. стор. 169, 174, 175, 240, 243, 244, 336, 337, 339, 348, 392 та ін.). Як правило, це підсумкові дані про роботу підприємств, районів за попередній рік чи період, що їх вміщено в розділі, присвяченому наступному рокові. Наприклад, 6 січня 1973 р. опубліковано дані про перемогу сталеплавильників Дніпродзержинського заводу ім. Дзержинського у змаганні з металургами Челябінська в 1972 р. 20 березня 1973 р. опубліковано дані про вирощені високі врожаї буряків у Дзержинському районі Житомирської області в 1972 р. Можливо, що з структурних міркувань таке розміщення фактів і могло б бути виправданим, але в такому разі упорядникам слід було б сказати про це у вступі, щоб дослідник мав це на увазі і шукав потрібні йому факти 1972 року в розділі, присвяченому наступному, 1973 рокові.

У книзі недостатньо відображено громадсько-політичне життя трудящих, зміни в кількісному і якісному складі робітників, колгоспників, інженерно-технічних працівників, поліпшення матеріального добробуту трудящих республіки. Неоднаково широко висвітлено події в окремих галузях народного господарства. Більше наведено фактів про діяльність шахтарів, металургів, машинобудівників і менше про праців-

ників легкої промисловості. Нерівномірно висвітлено і події за географічною ознакою. Значно частіше зустрічаються факти про Донецьку, Ворошиловградську, Харківську, Київську, Дніпропетровську області і рідше про Чернігівську, Полтавську, Кіровоградську, Черкаську, Ровенську та ін.

У «Літопису» використано лише центральні, республіканські і обласні газети. Нам здається, що варто було б узяти матеріали хоча б кількох районних газет і багатотиражок, що дало б можливість глибше висвітлити життя колективів окремих підприємств, колгоспів, радгоспів, установ. При складанні книги автори використали окремі матеріали з «Українського історичного журналу» та «Вісника АН УРСР» (стор. 57, 95), але про це не сказано ні у вступі, ні в списку використаної преси.

У книзі досить широко показано розгортання соціалістичного змагання на честь XXIV з'їзду КПРС. Але, на жаль, не показано поширення його на селі, в сільському господарстві, яке також було значним (див. «Радянська Україна», 27 березня 1971 р.). Слід було б навести узагальнюючі дані про виробничі успіхи трудящих напередодні з'їзду, наприклад, про виконання завдань першого кварталу 1971 р. (див. «Радянська Україна», 31 березня 1971 р.).

Трапляється не зовсім чіткий виклад подій і фактів. Так, у матеріалі за 2 лютого 1971 р. не зрозуміло, за успішне виконання завдання якого п'ятирічного плану Краматорськ було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (стор. 10). На стор. 51, 2 жовтня 1971 р., не вказано, робітником якого тракторобудівного заводу є новатор, Герой Соціалістичної Праці М. І. Калашников. На стор. 55, 15 лютого 1971 р., говориться: «Колгосп «Червона зоря» Охтирського району Сумської області на кожному із 305 га посівної площі зібрав по 320 центнерів урожаю». Але яких культур? 26 жовтня 1971 р. опубліковано дані про те, що 700 робітників Харківського підшипникового заводу «завершили виконання особистих виробничих планів». Але яких саме планів: річних, квартальних, місячних? (стор. 49).

В цілому ж «Літопис комуністичного будівництва» залишає позитивне враження і буде корисним як для науковців, так і для широкого кола читачів, студентів і викладачів. Бажано було б, щоб працівники Інституту історії АН УРСР продовжили роботу по складанню хроніки наступних років будівництва комунізму в нашій країні.

В. М. Довгопол (Харків)

СОЮЗ СЕРПА И МОЛОТА.

*Из истории создания, развития
и укрепления союза рабочего класса
и крестьянства
(на материалах Юга Украины),*

*Главное изд-во издательского
объединения «Вища школа»,
Киев — Одесса, 1977, 184 с.*

У матеріалах історичного XXV з'їзду КПРС, у доповідях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва поставлено нові завдання і перед суспільними науками в цілому та історичною наукою зокрема. Серед них важливе місце відводиться вивченню історії союзу робітничого класу і селянства. Всі звершення нашої держави, радянського народу стали можливими завдяки цьому союзові — суспільній силі, що забезпечила перемогу соціалістичної революції і торжество соціалізму в нашій країні. «Соціальну основу СРСР,— записано в новій Конституції Радянського Союзу,— становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції»¹.

Радянська історична наука має чималі доробки у вивченні процесу формування і зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Водночас даліше конкретно-історичне дослідження цієї проблеми дає можливість з'ясувати, як загальні закономірності розвитку союзу робітничого класу і селянства діставали конкретний вияв в окремих регіонах країни.

У рецензованій монографії, що являє собою комплексне дослідження колективів кафедр історії СРСР та історії УРСР Одеського держуніверситету, в історико-хронологічній послідовності розглядається процес становлення, розвитку і зміцнення союзу робітничого класу і селянства на матеріалах Півдня України, аналізуються складні і важливі питання — від передумов складання союзу на межі XIX—XX ст. до сучасного етапу його розвитку в умовах зрілого соціалізму. Все це визначає наукову і політичну цінність книги.

Автори монографії використали широке коло історичних джерел: твори класиків марксизму-ленінізму, документи Комуністичної партії і Радянської держави, матеріали архівів Москви, Ленінграда, Києва, Одеси та ін.

Праця має чітку структуру. У ній послідовно розглядаються ленінське вчення про союз робітничого класу і селянства, формування класової самосвідомості пролетаріату, його перетворення з «кла-

су в собі» у «клас для себе», в гегемона всіх трудящих, досліджено процес формування союзу робітничого класу і селянства в роки першої російської революції і його зміцнення в наступний період боротьби проти самодержавства. Цілком виправдане виділення в окремій розділі і таких важливих питань, як зміцнення союзу робітничого класу і біднішого селянства в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, взаємовідносини робітничого класу і трудящого селянства протягом усього періоду соціалістичного і комуністичного будівництва — від перших років відбудови народного господарства після громадянської війни і до наших днів.

Аналіз історичних подій, введені до наукового обігу нові дані і матеріали переконливо свідчать про те, що на Півдні України конкретно виявлялися загальні закономірності розвитку і зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Важливу роль при цьому відіграла братерська допомога з боку робітничого класу РРФСР, усіх республік нашої країни. Це — пролетарський інтернаціоналізм у дії. Автори книги на достатньому фактичному матеріалі доводять, що неодмінною умовою розвитку і зміцнення союзу робітничого класу та колгоспного селянства, його переростання у дружбу цих двох класів є діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу і, зокрема, її невід'ємної складової частини — Комуністичної партії України, партійних організацій Півдня республіки.

Рецензована монографія багата на яскраві факти, містить цінні узагальнення і висновки.

Загалом позитивно оцінюючи колективне монографічне дослідження, слід, на наш погляд, висловити й ряд зауважень. Зокрема, автори недостатньо розкрили процес розвитку союзу робітничого класу і селянства в період між двома буржуазно-демократичними революціями. Те ж саме стосується й періоду підготовки та проведення Лютневої буржуазно-демократичної революції, особливо в плані дослідження загальних закономірностей і їх конкретних виявів на Півдні України. У книзі не дістали належного відображення рішення II і III всесоюзних з'їздів колгоспників, які відіграли велику роль у зміцненні союзу робітничого класу і селянства: на II з'їзді (1935 р.) було прийнято Примірний Статут сільськогосподарської артілі, III з'їзд (1969 р.) затвердив новий Примірний Статут колгоспу — закон колгоспного життя в умовах розвинутого соціалізму. В далішній роботі над проблемою авторському колективу слід було б звернути увагу і на сільський пролетаріат, відобразити його місце і роль у досліджуваному процесі відповідного періоду.

В цілому ж монографія написана на високому ідейно-теоретичному рівні і є ва-

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 11.

гомим внеском у наукову розробку важливої проблеми — історії союзу робітничого класу і селянства. Книга призначена для викладачів суспільних наук, учителів історії, студентів, пропагандистів, агітаторів, усіх, хто цікавиться історією нашої Батьківщини.

І. Л. Сабадирьов (Одеса),
М. О. Скрипник (Одеса)

**СОВЕТСКИЙ СОЮЗ В ГОДЫ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЫ 1941—1945 гг.***

изд-во «Наука», М., 1976, 727 с.

Одним з найгероїчніших періодів у шістдесятирічній історії Радянської держави був період Великої Вітчизняної війни. «В тривалій, найтяжчій з воєн в історії нашої Батьківщини,— говориться у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— радянський народ здійснив подвиг, рівного якому ще не знало людство. Він зумів не тільки відстояти свою свободу і незалежність, а й вніс вирішальний вклад у справу врятування європейської і світової цивілізації від знищення фашистськими варварами»¹.

Проблемі захисту соціалістичної Батьківщини присвячено чимало досліджень наших істориків. Проте тема минулої війни справді невичерпна, як невичерпні джерела мужності й героїзму радянських людей. Тому кожна нова сторінка з літопису героїчної боротьби партії і народу проти фашизму викликає незмінний інтерес у широких кіл громадськості. Це тим більше стосується таких фундаментальних праць, як рецензована колективна монографія радянських істориків про СРСР у роки Великої Вітчизняної війни, що недавно вийшла з друку.

Основна мета книги — всебічно і глибоко, на основі широкого кола вітчизняних і зарубіжних джерел показати, як протягом усіх років війни виявлялися переваги соціалізму над капіталізмом в умовах жорстокої збройної боротьби.

З перших днів війни ЦК ВКП(б) спрямував усі зусилля партії і народу на організацію визвольної боротьби проти німецько-фашистських загарбників, висловив упевненість у неминучості нашої перемоги. Радянські люди гаряче відгукнулися на заклик партії. Близько 4 млн. патріотів протягом війни пішли добровольцями

на фронт. Вже восени 1941 р. у країні було сформовано 60 дивізій народного ополчення, понад 300 тис. чол. вступили до винищувальних батальйонів, близько 10 млн. трудящих взяли участь у будівництві оборонних споруд. Виятковий героїзм і самовідданість виявили радянські воїни. Незважаючи на великі втрати в живій силі і бойовій техніці, Червона Армія в жорстоких боях у червні—серпні 1941 р. загальмувала темпи наступу гітлерівців, викривши авантюристичність планів «блискавичної війни».

На яскравих фактах автори рецензованої праці показують вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі фашистської Німеччини. Розвіявши міф про непереможність гітлерівських військ у битві під Москвою, Червона Армія сприяла корінному переломові ходу всієї другої світової війни на користь антигітлерівської коаліції. Перемоги під Сталінградом, Курськом, на Північному Кавказі, героїчне форсування Дніпра остаточно позбавили німецько-фашистське командування будь-яких шансів утримати в своїх руках стратегічну ініціативу. Очевидною стала неспроможність воєнної машини гітлерівської Німеччини та її сателітів протистояти наростаючій могутності ударів Радянських Збройних Сил.

Славною сторінкою у літопис Великої Вітчизняної війни ввійшли наступальні операції Червоної Армії в 1944 р., які завершили процес визволення радянської землі від фашистських загарбників і привели до краху прогнилих реакційних режимів у сусідніх з СРСР країнах.

Під час війни особливо яскраво виявилася велика сила пролетарського інтернаціоналізму. Безумовним досягненням авторського колективу є показ визвольної місії Червоної Армії, в ході якої радянські люди виявили винятковий героїзм і мужність.

З новою силою виявилися досвід і зрілість радянських воєначальників, масовий героїзм воїнів в останні місяці війни. Вісло-Одерська і Східно-Прусська операції, бої у Померанії і Сілезії, Угорщині і Австрії, штурм Берліна, визволення Праги переконливо продемонстрували незаперечну перевагу радянського воєнного мистецтва. Нарешті, під могутніми ударами Червоної Армії фашистська Німеччина беззастережно капітулювала.

Матеріали книги викривають прагнення фальсифікаторів історії применшити вирі-

* Редакційна колегія: О. М. Самсонов (відповідальний редактор), В. А. Анфілов, М. Г. Брагін, Г. О. Куманьов, В. П. Морозов, Ю. К. Стрижков, В. Б. Тельпуховський.

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 6.

шальну роль радянського народу і його Збройних Сил у досягненні перемоги над гітлерівською Німеччиною, пов'язати поразку фашистських агресорів з випадковими факторами. Адже дві третини усіх діючих сил німецько-фашистської армії протягом перших трьох років війни знаходилися на радянсько-німецькому фронті. І саме тут фашисти втратили до 10 млн. солдатів і офіцерів при загальних втратах 13,6 млн. чол. Це в 4 рази більше, ніж на західноєвропейському і середземноморському театрах воєнних дій, разом узятих, а за числом убитих і поранених — у 6 разів більше.

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні історично зумовлена, закономірна. Авторі послідовно аналізують джерела могутності Радянської держави та її Збройних Сил. Особливе місце відводиться всенародному характеру війни. Народ у війні — одна з основних проблем книги. Роки війни показали, яка величезна сила криється в народі — будівнику нового суспільства, народженого Великим Жовтнем.

Яскравим виявом всенародного характеру Великої Вітчизняної війни став, зокрема, самовідданий опір населення в тилу ворога. На великому фактичному матеріалі у книзі висвітлюється багатогранна організаційська і політична робота Комуністичної партії по формуванню і зміцненню партизанського руху, партійного і комсомольського підпілля. На початок 1944 р. у партизанських загонах і в підпільних організаціях на захопленій ворогом території боролися понад 1 млн. патріотів. Сотні тисяч радянських людей активно допомагали партизанам і підпільникам. За час німецько-фашистської окупації народні месники організували понад 18 тис. аварій вантажних поїздів, підірвали 500 тис. рейок, розгромили тисячі гарнізонів противника. Величезне значення мали також незбройні форми боротьби, які охопили мільйони радянських людей.

Тисячі радянських патріотів брали активну участь у партизанській і підпільній боротьбі проти фашизму і за межами Батьківщини. Як відзначають автори книги, не було жодної окупованої європейської країни, де б у русі Опору не брали участі радянські люди. Їх бойова співдружність з антифашистами Європи була яскравою демонстрацією пролетарського інтернаціоналізму, братерства і дружби народів.

Велика Вітчизняна війна розкрила перед усім світом папохитну могутність соціалістичної держави та її економіки. Завдяки величезній роботі партійних і радянських органів уже на середину 1942 р. була завершена перебудова народного господарства відповідно до вимог воєнного часу. Великим стратегічним виграшем Радянської держави була евакуація в неймовірно важких умовах війни, за багато тисяч кілометрів сотень підприємств

і мільйонів людей. Темпи і масштаби цієї роботи були недоступні жодній з капіталістичних країн, раніше окупованих фашистами.

На численних фактах у книзі висвітлюється великий трудовий подвиг робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. Фундаментом воєнно-економічної могутності країни став Урал. У роки війни уральські робітники виробляли понад 40% усієї воєнної продукції. Зусиллями робітничого класу на кінець 1942 р. була ліквідована перевага фашистської Німеччини у випуску основних видів озброєння.

Серйозні випробування випали на долю трудівників села. Незважаючи на гостру нестачу робочих рук і техніки, вони забезпечили тил і фронт продовольством і сировиною.

З цікавістю читаються сторінки, в яких розкриваються перші успіхи у відродженні народного господарства визволених районів країни. Відбудовні роботи, проведені в умовах війни на визволених території, вражають своїми масштабами, складністю завдань і строками їх виконання. Авторі, висвітлюючи хід відбудови економіки і культури, показали величезне значення в цій справі братерської взаємодопомоги народів Радянського Союзу.

Допомога фронту мала всенародний характер. На конкретних прикладах автори показують, що трудівники тилу свідомо йшли на жертви і нестатки заради подолання всебічної допомоги фронту. Лише на кошти населення, внесені у фонди оборони і Червоної Армії, було побудовано і передано на фронт понад 2,5 тис. бойових літаків, кілька тисяч танків, гармат, понад 20 підводних човнів і військових катерів, багато іншої зброї. Тисячі вагонів з продовольством, теплим речами, індивідуальними і колективними подарунками було зібрано трудівниками тилу і відправлено на фронт. Понад 5,5 млн. радянських громадян стали донорами.

Соціалістичне народне господарство СРСР виявилось більш мобільним і життєздатним, ніж економіка фашистської Німеччини та інших капіталістичних держав. Незважаючи на те, що наша країна напередодні гітлерівської навали мала у 3—4 рази менше верстатів, металу, вугілля, електроенергії і тимчасово втратила свої найважливіші економічні райони, вона випустила за роки війни у 2 рази більше воєнної техніки й озброєння, ніж фашистська Німеччина. Авторі книги підводять читача до логічного висновку, що перемога Радянського Союзу була завоювана пасамперед завдяки вітчизняній зброї. Міцність радянського тилу, його нерозривна єдність з фронтом також величезною мірою сприяли перемозі СРСР над фашистськими агресорами.

Натхненником і організатором радянських людей на ратні і трудові подвиги стала ленінська Комуністична партія. На

фронті і в тилу, на окупованій ворогом території — скрізь вона перебувала в самій гущі народних мас, виступала як єдина бойова і мобілізуюча сила. На кінець війни більше половини всього складу партії було в діючій армії. 110-тисячна армія комуністів очолила боротьбу народних мас у тилу ворога. Понад 2 млн. членів і кандидатів у члени партії загинули на фронті та у ворожому тилу в боротьбі за визволення Вітчизни. Однак, відзначають автори, ніколи раніше не було такого бурхливого зростання партійних рядів. За роки тяжких воєнних випробувань у кандидати і в члени партії вступили близько 8,4 млн. чол., майже стільки, скільки за 12 передвоєнних років.

У книзі розкривається багатогранна організаційна і виховна діяльність партії на різних етапах Великої Вітчизняної війни. Винятково важливе значення мала її ідейно-виховна робота. Як відзначають автори, соціалістична ідеологія була могутньою духовною зброєю радянських людей у справедливій боротьбі проти фашистських загарбників. Дружба народів СРСР, їх почуття соціалістичного патріотизму та інтернаціональної солідарності перемогли людиноненависницьку ідеологію нацистів.

Певний вклад у розгром фашистської Німеччини внесли й інші країни антигітлерівської коаліції. У книзі відзначається, що активна підтримка народними масами Англії і США справедливої боротьби радянського народу була одним з вирішальних факторів утворення антигітлерівської коаліції. З книги читач дізнається про рух трудящих капіталістичних країн за подання допомоги Радянському Союзу.

Однак, всупереч вимогам громадськості, правлячі кола Англії і США, здійснюючи «стратегію виснаження» СРСР в його єдиноробстві з Німеччиною, всіляко затягували відкриття другого фронту. Вони поспішили відкрити його, а точніше перекрити шлях радянським військам на Захід

після визначних перемог Червоної Армії, які вирішили результат війни.

Рецензована праця розширює й поглиблює наші знання про боротьбу СРСР за мир і співробітництво між народами в післявоєнний період. Радянський Союз твердо і рішуче підтримував законні права народних мас і створених їх волею урядів Югославії, Албанії, Польщі, Чехословаччини, а на кінець війни також Болгарії, Румунії, Угорщини. Дії радянських військ на Далекому Сході створили сприятливі умови для перемоги народних революцій в Кореї, В'єтнамі, Китаї. Розгром гітлерівської Німеччини та її союзників у Європі й Азії відкрив багатьом народам і країнам шлях до свободи, незалежності й соціального прогресу.

Як підкреслюють автори, головний урок минулої війни полягає в непереможності передового суспільного ладу, в неможливості спинити поступальний рух людства до соціалізму. Другий важливий урок полягає в тому, що кожна нова спроба світової реакції силою знищити Країну Рад неминуче веде до поразки імпералізму. Друга світова війна переконливо підтвердила також силу пролетарського інтернаціоналізму і можливість плідного співробітництва країн з різним суспільним ладом в інтересах збереження миру.

Легендарні подвиги партії й народу в період Великої Вітчизняної війни є грізною пересторогою усім, хто намагатиметься перевірити міцність кордонів нашої Вітчизни. Про це незаперечною мовою фактів свідчать матеріали рецензованої книги. Вона, безумовно, приверне увагу істориків, пропагандистів і всіх тих, хто цікавиться героїчним минулим нашої країни, історією безсмертних подвигів радянського наргду в роки війни.

М. О. Буцько (Київ),
В. О. Єжов (Ленінград),
В. Й. Томек (Ніжин)

В. М. Курило.

У БОРОТБІ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ.
РЕВОЛЮЦІЙНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ
НА БУКОВИНІ У 1922—1940 РОКАХ,
Видавництво при Львівському державному
університеті видавничого об'єднання
«Вища школа»,
Львів, 1977, 182 с.

Визвольна боротьба народних мас Північної Буковини у 1922—1940 рр. — хвилююча сторінка історії революційної бо-

ротьби трудящих України за владу Рад, за соціалізм і возз'єднання в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Незважаючи на неослабний інтерес до окремих питань розвитку революційного та національно-визвольного руху на Буковині під впливом ідей Великого Жовтня, в радянській історичній літературі досі ще не було цілісної і ґрунтовної праці, присвяченої цій важливій проблемі. Актуальність досліджуваної теми зумовлюється ще й тією обставиною, що до історії Буковини повсякчас звертаються буржуазні ідеологи, які намагаються всіляко перекути-

ти факти, спотворено висвітлити революційний рух, роль радянського народу в національному відродженні цього краю, у розквіті його економіки і культури.

Рецензована праця є результатом багаторічної дослідницької роботи автора. У процесі великої і копіткої роботи він використав твори класиків марксизму-ленінізму, документи і матеріали Комуністичної партії Радянського Союзу, партійних архівів Інституту історії партії при ЦК Компартії України та Інституту історії партії при ЦК Компартії Молдавії — філіалів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Чернівецького обласного комітету партії, Чернівецького обласного державного архіву, документи Комуністичної партії Румунії досліджуваного періоду, опубліковані збірники архівних документів і матеріалів, дослідження радянських і румунських істориків, періодичну пресу, мемуарну літературу тощо. Книга складається із вступу, чотирьох розділів і заклочення, наприкінці подаються іменний та географічний покажчики.

У першому розділі, озаглавленому «Колоніальне становище Північної Буковини у складі буржуазно-поміщицької Румунії», автор розкрив процес поступового підпорядкування промисловості окупованого краю іноземним імперіалістам. Тут панували англійські, французькі, італійські, швейцарські, австрійські та інші капіталісти. Наприкінці 30-х років королівська Румунія пішла також на значні поступки німецькому капіталові, що призвело до посилення експлуатації трудящих як на спокоєвничних румунських, так і на окупованих землях. У цей період, резюмує автор, істотних змін у розвитку промисловості Північної Буковини не сталося. Як і раніше, переважало дрібне виробництво з примітивною технікою, внаслідок чого продуктивність праці була низькою, а вироблені товари — неконкурентоспроможними.

Таке ж становище склалося і в сільському господарстві Румунії, зокрема й Північної Буковини. Затверджений парламентом у липні 1921 р. аграрний закон спрямовувався, з одного боку, на ліквідацію нерумунського землеволодіння, а з другого, — на підтримку румунської поміщицької власності, в інтересах якої було видано різні регламенти та циркуляри, що «роз'яснювали» порядок застосування аграрного закону на практиці. Цінним на сторінках монографії, присвячених аграрній реформі та її соціальним наслідкам, є те, що В. М. Курило критично поставився до даних деяких сучасних румунських істориків і радянських дослідників про наділення селянства землею. Це дало можливість авторові провести більш точний аналіз наслідків земельної реформи на Буковині і прийти до висновку, що потребу селянства в землі не задовольнила, а велике землеволодіння не ліквідувати.

У цьому ж розділі значну увагу приділено питанням постійного зниження життєвого рівня трудящих Буковини в період окупації. Хронічне безробіття, злидні, голод, нелюдські умови праці, мізерна заробітна плата промислових і сільськогосподарських робітників, безперервно зростаюча вартість життя, податкова система, нестерпні житлові умови, епідемії, відсутність медичного обслуговування — такою була картина життя трудящих краю, яку автор розкрив на багатому фактичному матеріалі. При цьому соціальний гніт доповнювався політичним та національним. Румунські окупанти вогнем і мечем прагнули витравити у робітників та селян Північної Буковини соціальну і національну свідомість, румунізувати край, увічнити свою владу, зламати прагнення трудящих до возз'єднання з Радянською Україною. Н' здійсненні цієї політики терору і насильства в краї, підкреслює автор, румунським окупантам допомагали націоналістичні елементи та їх дрібнобуржуазні партії — українські, єврейські, польські, німецькі.

У другому розділі — «Робітничий рух на Буковині в 20—30-х роках» — автор висвітлює допомогу, подану Комуністичній партії Буковини Центральним Комітетом Компартії України, зокрема, в організації революційного підпілля. Значну роль у зміцненні революційного підпілля відіграла створена буковинськими комуністами в лютому 1929 р. масова легальна революційна організація трудящих — партія українських працюючих Румунії «Визволення».

З великим інтересом читаються сторінки книги, присвячені діяльності комуністів у профспілках. Коли правим лідерам у вересні 1923 р. вдалося розколоти профспілковий рух, комуністи багато зробили, щоб об'єднати робітників. Значну увагу автор також приділив створеній у 1925 р. з ініціативи Комуністичної партії Румунії легальної організації — Робітничо-селянському блоку.

Комуністи Північної Буковини виявляли і використовували всі можливості для революційної роботи, в тому числі й серед молоді. З їх ініціативи ще на початку 1920 р. у Чернівцях було створено Спілку соціалістичної інтернаціональної молоді Буковини, а пізніше — Спілку комуністичної молоді. Революційна молодь активно йшла за Комуністичною партією і під її керівництвом проводила наполегливу боротьбу за соціальне та національне визволення трудящих.

На діяльності буковинської крайової партійної організації, підкреслює автор, негативно позначилася безпринципна фракційна боротьба, яка спалахнула всередині КПП. Значну допомогу в ліквідації фракційності і відновленні єдності партії подав Комінтерн. У подоланні наслідків фракційної боротьби і зміцненні комуністичних організацій, в тому числі й буковинських,

важливу роль відіграв V з'їзд Комуністичної партії Румунії, який відбувся наприкінці 1931 р. ЦК КПР допоміг буковинській комуністичній організації ліквідувати трудпощі і помилки, які було детально проаналізовано у статті «Боротьба на двох фронтах», опублікованій в бюлетені ЦК КПР у жовтні 1932 р. Стаття обговорювалася в комуністичних організаціях і сприяла подоланню тенденцій, близьких до тих, які V з'їзд охарактеризував як правоопортуністичні.

Окремий параграф другого розділу присвячено революційним виступам робітничого класу Буковини в 1922—1933 рр., які висвітлено автором на значному документальному матеріалі. Робітничий клас висував економічні і політичні лозунги: встановлення 8-годинного робочого дня, ліквідація загрози війни, захист СРСР, возз'єднання з Радянською Україною. Цілком правомірно автор виділив в окремий параграф другого розділу питання «Комуністи Буковини — організатори боротьби за створення єдиного народного антифашистського фронту». Буковинський крайком КПР протягом 1933—1940 рр. наполегливо шукав шляхів, щоб домогтися з радикальними організаціями про спільні дії у боротьбі проти настання капіталу, за економічні і політичні права трудящих. Значне посилення страйкової боротьби у 1939 р. порівняно з 1934 р., масові антифашистські виступи під комуністичними гаслами були свідченням того, що єдиний народний фронт поступово створювався.

Революційно-визвольну боротьбу робітничого класу Північної Буковини активно підтримувало трудяще селянство. У третьому розділі монографії «Революційний рух на селі в 20—30-х роках» автор приділив значну увагу діяльності комуністів, спрямованій на зміцнення союзу робітничого класу та селянства, який був запорукою успіху в боротьбі проти експлуатації. Буковинське селянство, що становило більшість населення краю, під керівництвом комуністичної організації боролось за демократичне розв'язання аграрного питання, за поліпшення свого тяжкого становища. У ході цієї боротьби, підкреслює В. М. Курило, селяни дедалі більше переконувалися в тому, що зміна аграрних відносин неможлива без найнещадніших революційних заходів проти капіталу.

Цікавий за змістом останній розділ книги, присвячений інтерпациональній єдності

трудящих Буковини у боротьбі за встановлення Радянської влади і возз'єднання з Радянською Україною. Важливою складовою частиною революційно-визвольної боротьби населення Північної Буковини був рух солідарності з трудящими Країни Рад. Це питання автор розкрив досить повно і широко. Протягом усього періоду окупації краю комуністи очолювали боротьбу трудящих проти підготовки буржуазно-поміщицької Румунії до війни. Обстановка, що склалася в країні, стримувала мілітаристські кола від авантюри проти СРСР.

Значна увага в розділі приділяється боротьбі крайової партійної організації Північної Буковини за інтернаціональну єдність трудящих, проти румунського шовінізму, українського буржуазного націоналізму та сіонізму. В умовах розпалювання фашизмом нової світової війни, коли всі реакційні сили об'єдналися і розгорнули шалену пропаганду проти Країни Рад, успіхи буковинських комуністів у справі інтернаціонального згуртування робітників та селян мали величезне значення.

Логічним завершенням монографії є параграф, присвячений масовому рухові північнобуковинських трудящих за возз'єднання краю з Українською РСР і визволення від боярсько-румунської окупації.

Загалом високо оцінюючи рецензовану книгу, слід проте звернути увагу й на деякі її недоліки. Так, на нашу думку, перший розділ дещо перевантажений цифровим матеріалом. Важко також погодитися з думкою автора, що в 20—30-х роках XX ст. ще існувала феодальна експлуатація (стор. 112).

В книзі є окремі повтори. Наприклад, про утворення партії українських трудящих «Визволення» (стор. 58 і 105—106), про безпринципну фракційну боротьбу в КПР (стор. 67 і 107) тощо. Але ці недоліки не знижують загального позитивного значення праці.

Дослідження В. М. Курила викличе значний інтерес в усіх, хто цікавиться історичним минулим Північної Буковини, героїчною революційно-визвольною боротьбою її трудящих під керівництвом комуністів за владу Рад, за возз'єднання з Українською РСР і соціалізм.

*П. В. Михайлина (Чернівці),
В. А. Савинець (Львів)*

Л. Є. Дещинський.

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ НА ВОЛИНІ.
З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ
БОРотьБИ ТРУДЯЩИХ
І СОЛДАТСЬКИХ МАС
ПІД КЕРІВНИЦТВОМ БІЛЬШОВИКІВ
ЗА ВЛАДУ РАД.
ЛЮТИЙ 1917—ЛЮТИЙ 1918.

Львів. Видавництво при Львівському
державному університеті видавничого
об'єднання «Вища школа», 1977, 184 с.

Серед праць істориків республіки, що зійшли з нагоди 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, привертає увагу книга Л. Є. Дещинського, яка продовжує серію видаць про перемогу Жовтневої революції в окремих областях і місцевостях України і є першою спробою дати узагальнююче історико-партійне дослідження про боротьбу трудящих мас під керівництвом більшовиків за владу Рад на Волині.

Автор досить детально обґрунтував необхідність поглибленої розробки обраної теми, давши при цьому хоч і невеликий, але змістовний історіографічний аналіз наявних праць (стор. 11—15). Це дає змогу визначити місце рецензованого дослідження як такого, що акумулювало в собі досягнення попередників і робить певний внесок у висвітлення мало досліджених до цього часу аспектів проблеми. При цьому зроблено спробу дещо розширити джерельну базу шляхом введення до наукового обігу ряду архівних документів, які ще не аналізувалися або ж використовувалися частково, більш повно залучено матеріали періодичної преси тощо. Для реалізації поставленого завдання Л. Є. Дещинський застосовує здебільшого хронологічний принцип, вдаючись в окремих випадках до хронологічно-проблемного викладу матеріалу, що дозволяє послідовно прослідкувати найважливіші революційні події на Волині в 1917—1918 рр.

На конкретному фактичному матеріалі в монографії розкриваються особливості соціально-економічного становища губернії напередодні і відразу ж після повалення самодержавства, переконливо доводиться необхідність корінних революційних перетворень, які назріли в країні в цілому, показано, що хід подій на Волині, хоч і відбувався в своєрідних, специфічних умовах, підпорядковувався закономірностям розвитку загальноросійського революційного процесу, зумовлювався успіхами боротьби пролетаріату Росії і, насамперед, її революційних центрів проти влади буржуазії і поміщиків (§ 1 розділу I). В книзі розповідається про вихід більшовиків з підпілля після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, перебудову організаційної і політичної роботи в ле-

гальних умовах, боротьбу за подолання певних труднощів і перешкод, зокрема об'єднавчих тенденцій, про згуртування на основі ленінського політичного курсу на соціалістичну революцію. При цьому досить слушно зауважується, що однією з характерних рис діяльності більшовицьких організацій на Волині була погодженість і спільність дій місцевих і армійських партійних осередків (стор. 42), а вирішальною умовою їх успішного функціонування було керівництво з боку ЦК РСДРП(б), допомога, яка надавалась обласним комітетом РСДРП(б) Південно-Західного краю (стор. 32—34).

Цікавим, образним матеріалом насичена розповідь про боротьбу більшовиків губернії і ХІ та Особливої армії Південно-Західного фронту за мобілізацію трудящих (в їх числі солдатських) мас на боротьбу за втілення в життя ленінського стратегічного плану переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної в умовах двовладдя. Особливо виразно показано розмах агітаційно-пропагандистської роботи партійних організацій у військах (стор. 49—54) і як її наслідок — зростання масового революційного руху солдатів, який не могли зупинити ні відчайдушна протидія Тимчасового уряду, ні облудні, галасливі кампанії услужливих прибічників буржуазії, добровільних захисників експлуататорського ладу — угодських партій меншовиків та есерів.

З інтересом читаються ті сторінки праці, де йдеться про діяльність більшовицьких організацій на Волині в період здійснення курсу партії на збройне повстання. Л. Є. Дещинський наводить досить об'ємний документальний матеріал, який наочно свідчить про те, що більшовики Сарц, Дубно, Житомира, Ізяслава, Дубровиці та інших міст і селищ Волині, а також військові організації стійко перенесли тяжкі випробування у липневі дні 1917 р., ідейно й організаційно зміцніли, згуртувавшись на основі рішень VI з'їзду партії (стор. 62—73), посилили свій вплив у масах. Все це стало вирішальною передумовою успішної боротьби проти контрреволюційних намірів генералітету втягнути війська Південно-Західного фронту у корніловську авантюру, перетворити окремі армійські частини в ударні загопи реакції. В книзі яскраво показано, як на заклик РСДРП(б) активно стали на захист революційних завоювань відгукнутися широкі маси трудящих, насамперед, залізничники, солдати ряду місцевих гарнізонів, які своїми діями паралізували пересування ешелонів з військами на Петроград (особливо велика заслуга в цьому належала залізничникам Здолбунівського, Коростенського, Сарненського, Шепетівського вузлів). Тим часом з допомогою широкої роз'яснювальної роботи більшовики розагитовували введених в оману солдатів і ті з опори контрреволюції ставали до лав її рішучих противників (стор. 78—81).

У монографії досліджується процес вирішального розриву більшовиків з меншовиками, вихід більшовиків XI і Особливої армій, а також основних населених пунктів губернії з об'єднаних організацій РСДРП, який на початку осені набув загального характеру (стор. 86—87, 97—99), наводяться приклади непинного зростання більшовицьких організацій на загальному фоні кризи дрібнобуржуазних партій, що все більше загострювалася і передвіщала їх неминучий ідейний і політичний крах.

Водночас із зростанням рядів більшовицьких організацій зростав їх авторитет, завойовувалися нові позиції в масових організаціях трудящих, і насамперед у Радах робітничих і солдатських депутатів. Як зазначається в монографії, швидко більшовизація Рад (характерна у вересні—жовтні 1917 р. для країни в цілому) була приртаманна і розвитку революційних подій на Волині. Тут більшовики завоювали більшість у Старокостянтинівській, Іскоростеській (в книзі помилково Коростенській), Новоград-Волинській, Дубровицькій Радах, посилили свій вплив у Радах інших міст (стор. 88—89). Все більше комітетів військових частин ставали також переважно більшовицькими: солдати, набувши політичного досвіду, все частіше відмовляли у довірі угодовцям, усували їх з низових виборних солдатських органів (стор. 100—102).

На численних фактах автор яскраво показує, що завдяки невтомній діяльності більшовиків на вищій щабелі піднявся революційний рух у губернії. Особливо показовими були систематичні селянські виступи, підтримувані солдатами, а також антивоєнні заворушення у військах, які напередодні Жовтня набули значної організованості і чітко вираженої політичної спрямованості (стор. 103—105).

Найбільш вдало, переконливо, предметно у монографії висвітлено революційні події на Волині, що відбувалися під впливом перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді і тріумфальної ходи революції по всій країні. Як підкреслює автор, робітники, селяни, солдати губернії з великою радістю зустріли звістку про встановлення диктатури пролетаріату. На численних зборах, мітингах, у листах вони заявляли про свою рішучість докласти всіх зусиль для встановлення влади Рад на місцях, для закріплення завоювань Великого Жовтня. В книзі наводяться численні факти, які свідчать про вірність трудящих революційному обов'язку, ілюструють їх самовіддану боротьбу за новий соціальний лад. Це з найбільшою силою проявилось у зриві спроб контрреволюційної Ставки направити з фронту на революційний Петроград війська для придушення Жовтневого повстання. Завдяки пильності більшовиків, підтримці робітників-залізничників і революційних солдатських мас через залізничні вузли Волині не було пропущено жодного ешелона з вій-

ськами (стор. 114—116). Революційний порив мас сприяв досить швидкому переходу влади до Рад у Дубно, Сарнах, Луцьку, Торчині, Старокостянтиніві і військово-революційних комітетів у ряді частин XI і Особливої армій, а також місцевих гарнізонів (стор. 112—115, 116—118, 120, 122—125).

Робітники, бідніші селяни, солдати під керівництвом більшовиків за порівняно короткий строк встановили владу Рад на всій території прифронтової Волині. У книзі розкривається складність процесу боротьби за перемогу соціалістичної революції в губернії, що була зумовлена особливо впертим опором, який чинили революційним перетворенням реакційне офіцerstvo, місцева буржуазія, поміщики, куркульство, меншовицько-есерівський блок. Запеклими ворогами соціалістичної революції виступили буржуазні націоналісти. Маючи в своєму розпорядженні на Волині (звичайно, не без згоди командування) ряд військових українізованих частин, Центральна рада не вагаючись кидала їх проти робітників, солдатів і селян.

Боротьбі більшовиків Волині проти української буржуазно-націоналістичної буржуазії автор цілком виправдано присвятив спеціальний параграф, аргументовано довівши, що трудящим губернії і солдатам дислокованих тут військових частин були чужі ідеологія і політика Центральної ради, а також партії і організацій, які її підтримували. Усі намагання буржуазних націоналістів посіяти ворожнечу між українським і російським народами, роз'єднати їх спільну боротьбу зазнали краху.

Певний інтерес викликає аналіз автором перших соціалістичних перетворень на Волині, здійснених за короткий період існування в ряді районів влади Рад і в процесі боротьби за неї (стор. 152—164). Матеріали книги спростовують буржуазні, в тому числі буржуазно-націоналістичні фальсифікації про характер розвитку революційного процесу на Україні, ще раз свідчать про його підпорядкованість загальним закономірностям соціалістичної революції.

Слід відзначити досить вдале художнє і поліграфічне оформлення монографії.

Водночас праця Л. Є. Дещинського не позбавлена й недоліків. Так, прагнучи підкреслити специфіку боротьби за перемогу соціалістичної революції на Волині, автор у підзаголовку до книги і неодноразово у тексті вживає нечіткий вислів «боротьба трудящих і солдатських мас», що порушує усталені уявлення про рушійні сили революції, а історичний матеріал дослідження свідчить про безпідставність вичленення з категорії «трудящі маси» її органічної складової частини і нездійсненність спроби урівняння цілого (трудящі маси) і частини (солдатські маси).

Не в усіх розділах чітко прослідковується провідна роль робітничого класу в

революційних подіях, зміцнення союзу пролетаріату і бідного селянства як вирішальної сили соціалістичної революції, а зроблені в ній окремі висновки та узагальнення часто не витікають з викладеного матеріалу. Так, однобічно проаналізувавши факти, Л. Є. Дещинський дійшов явно перебільшених висновків про вплив більшовиків у профспілках Волині в період двовладдя (стор. 44), про ступінь революціонізування мас у липні—серпні 1917 р. (стор. 76) та їх готовності до вирішальних класових битв (стор. 106—107), про масштаби процесу визнання робітниками, селянами, солдатами губернії влади Рад восени 1917 р. (стор. 132).

Дещо спрощено в книзі подано процес розмежування більшовиків з меншовиками, вихід більшовиків з об'єднаних і створення окремих більшовицьких організацій, зокрема, в арміях Південно-Західного фронту (стор. 86). Поза увагою автора залишився той факт, що на певному етапі більшовики виділились з об'єднаних організацій разом з меншовиками-інтернаціоналістами (останні розійшлися з правим крилом і центристськими елементами своєї партії, головним чином, у питанні про

ставлення до війни) й деякий час працювали разом.

Не можна визнати вдалою побудову аргументації щодо необхідності створення на Україні єдиного загальнопартійного центру і вироблення більшовиками єдиної тактики (стор. 140).

На жаль, у монографії зустрічаються й неточності фактичного плану. Зокрема, невірно визначається партійність Ю. Гузарського (стор. 124), який був не більшовиком, а членом Польської соціалістичної партії¹; М. В. Миронцев² помилково називається М. В. Мироновим (стор. 121) та ін.

Проте зазначені недоліки не впливають на позитивну загальну оцінку монографії, яка є вагомим внеском у розробку проблем історії Великого Жовтня на Україні.

В. Ф. Солдатенко (Київ)

¹ Див.: «Бюллетень Особой армии», (Луцьк), 4 січня 1918 р., № 18.

² Див.: Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д., М., 1957, стор. 122.

В. В. Косолапов.

МЕТОДОЛОГИЯ И ЛОГИКА ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ.

Главное издательство издательского
объединения «Вища школа»,
К., 1977, 384 с.

У розвинутому соціалістичному суспільстві історія, як й інші суспільні науки, відіграє важливу і відповідальну роль. Це зумовлено насамперед тим, що глибоке і всебічне вивчення історичного процесу сприяє правильному розв'язанню багатьох проблем сучасності. Завдяки постійній увазі з боку Комуністичної партії радянська історична наука досягла визначних і загальноновизнаних успіхів. У сучасних умовах особливого значення набуває розробка методологічних проблем історичної науки, що пояснюється зростанням її ролі в комуністичному будівництві, підвищенням вимог до ідейно-теоретичного рівня історичних досліджень, дальшим посиленням їх соціальних та виховних функцій, необхідністю аргументованої критики буржуазних і ревізіоністських концепцій, а також всіляких фальсифікацій історії нашої країни, Комуністичної партії. Вже опубліковано ряд праць, автори яких досліджують різні проблеми марксистсько-ленінської методології, діалектико-матеріалістичного методу пізнання процесів історії¹. Проте комплексно, на основі теоре-

тичного осмислення реальної практики історичних досліджень, ці питання майже не висвітлювалися. Саме з цього погляду рецензована монографія В. В. Косолапова є вагомим внеском у розробку методологічних проблем історичних досліджень. Вона — одна з перших і вдалих у цілому спроб системного підходу до аналізу корінних методологічних, логічних та історіографічних проблем історичного знання. Автор підкреслює, що ключем до об'єктивного пізнання реального ходу історичних подій, як і філософською основою історичного дослідження, є матеріалістичне розуміння історії. Філософію історії, загальну теорію самого історичного процесу, його наукового пізнання становлять діалектичний та історичний матеріалізм. Розкриваючи класову природу історичного пізнання, В. В. Косолапов ґрунтовно аналізує його об'єктивну і суб'єктивну сторони, показує взаємозв'язок партійності та класовості в історичній науці.

На конкретних прикладах у книзі розкрито роль історичних знань у науковому обґрунтуванні комуністичних ідеалів робітничого класу та боротьби за їх утвердження. Багато уваги приділив автор визначенню соціальних функцій історичного знання — управлінської, ідеологічно-виховної та гносеологічної (теоретико-пізнавальної) (стор. 5). Крім них, у монографії охарактеризовано й ряд інших функцій — світо-

¹ Г. Г. Караваев. Исторический материализм — метод познания общественных

явлений, М., 1973; Методологические проблемы историко-партийной науки, К., 1976; та ін.

глядну, ціннісно-орієнтовну, ідейно-виховну (стор. 31—34). З усіх цих функцій історичного знання, як справедливо зазначається в монографії, «особливо важливою є його роль у науковому обґрунтуванні політики робітничого класу і його партії» (стор. 34—35).

Оригінальні міркування висловлює В. В. Косолапов з приводу визначення предмета і завдань спеціальної методології історії та логіки історичного дослідження. Він вважає, що спеціальна методологія історії — це наука про методи історичного дослідження, теорія практики їх використання в історичних дослідженнях (стор. 51). Під логікою історичного дослідження автор розуміє науку, що вивчає логічну техніку одержання, обробки і систематизації історичних знань, специфіку використання категорій наукового пізнання стосовно до історичного процесу, логічні правила переходу від фактів до історичної теорії, від вибору і постановки проблеми — до перевірки результатів історичного дослідження (стор. 55). Дискусійною проблемою є типологізація історичного процесу. Автор на основі глибокого аналізу взаємозв'язку історичного і соціологічного аспектів соціального пізнання висловлює думку про наявність специфічних історичних закономірностей, дає наукову класифікацію історичних законів. Виділивши дві групи історичних закономірностей, В. В. Косолапов до першої з них відносить загальноісторичні об'єктивні закономірності, властиві історичному процесові в цілому, специфічні закономірності, дія яких поширюється на певні епохи та історичні періоди, і закономірності конкретних історичних ситуацій. Другу групу становлять закони самого історичного знання, які відбивають гносеологічні особливості історичного дослідження, специфіку діалектичного шляху пізнання об'єктивної історичної істини.

Значна увага в книзі приділена з'ясуванню поняття історичної системи, історичного, соціологічного і логічного часу, категоріальній структурі історичної діяльності тощо. Викликає інтерес трактування автором таких понять, як «історична ситуація», «історична подія», «смысл історії», а також міркування про історичні типи життєдіяльності і способу життя людей в аналізі історичних процесів. Безумовно, приверне увагу читача матеріал, у якому йдеться про історичну необхідність і випадковість, стихійність і свідомість у розвитку історичних систем, розкривається суть марксистсько-ленінської концепції про те, що народ є творцем історії.

Критикуючи буржуазні теорії суті історичного процесу, автор цілком справедливо наголошує на необхідності об'єднання зусиль радянських істориків і філософів з метою активнішого викриття ідейно-політичних джерел буржуазної історіографії, новітніх варіацій ідеалістичного розуміння історичного процесу, антикомуністичної спрямованості багатьох праць буржуазних

істориків. Водночас, наголошується в книзі, необхідна дедалі плідотворніша робота теоретичних проблем історичної науки на основі марксистсько-ленінської методології, творче розв'язання нових питань, що їх висуває практика комуністичного будівництва (стор. 131).

Про предмет історичної науки та її місце в сучасній історіографії є чимало міркувань. Автор спирається як на традиційних уявленнях про масштаби історичних процесів, так і на «нетрадиційності» соціальних змін сучасної епохи, аналізує деякі повітряні визначення поняття «історія» у широкому і вузькому значенні цього слова. Він вважає, що всю сукупність історичних знань можна умовно розділити на дві великі групи: 1) знання про історію виникнення і розвиток будь-яких об'єктів матеріальної дійсності; 2) знання про історію пізнання людиною цих об'єктів (стор. 143). Розвиваючи цю думку, автор приходить до висновку, що історія, як наука про закономірності розвитку суспільства, складається з двох шарів історичного знання — історії становлення, розвитку і згасання об'єктивних явищ та історії їх пізнання, розвитку самих історичних знань про історичні події (стор. 144).

Заслужовують на увагу міркування В. В. Косолапова про співвідношення історії та сучасності, про роль історії як засобу соціального прогнозування, про значення соціально-історичної інформації в суспільному розвитку. Аналізуючи різноманітні підходи до вивчення історії, дослідник спирається на таких, як системний, соціологічний, наукознавчий, епістемологічний, і переконливо доводить, що тільки матеріалістична діалектика інтегрує всі переваги цих підходів до аналізу історичного знання, оскільки матеріалістичне розуміння історії є синтетичним, комплексним поглядом не тільки на об'єктивний історичний процес, а й на саму історичну науку (стор. 156).

Значний інтерес у читачів викличе розгляд автором проблем структури історичної науки, зокрема, запропоноване ним графічне зображення структури сучасної історичної науки, виконане на основі класифікації історичних дисциплін з урахуванням хронологічних та просторово-географічних ознак, сфер суспільного життя, специфіки завдань історичних досліджень, їх предмета і методів (стор. 160—161!).

Торкаючись таких мало розроблених проблем, як суть історичної психології, історичної соціології, автор визначає їх предмет і завдання, простежує шляхи формування цих історичних дисциплін. У книзі також звернуто увагу на необхідність комплексного врахування соціальних і економічних факторів при розв'язанні соціально-економічних проблем історії, використання нових методів.

У спеціальній літературі подослідженою залишалася проблема структури історичного пізнання. В. В. Косолапов виділяє такі його ланки: 1) об'єктивний історичний про-

цес; 2) історик-дослідник; 3) умови історичного пізнання. На цій основі він розглядає поняття історичного джерела, класифікацію джерел, категоріальну структуру історичного знання, функції філософських категорій в історичному пізнанні, співвідношення філософських, загальнонаукових та історичних понять, показує гносеологічні особливості історичного дослідження.

Даючи класифікацію історичних досліджень, В. В. Косолапов зазначає, що для кожного з їх видів загальною є логічна структура, яка включає в себе такі основні етапи: загальне ознайомлення з джерелами, постановка завдань і складання плану дослідження; збирання даних та історичних фактів про історичну ситуацію, відбиту в джерелах; узгодження і пояснення (тлумачення) історичних фактів і даних; побудова і вибір робочої гіпотези, переосмислення всього нагромадженого про історичну ситуацію; доведення робочої гіпотези; формулювання висновків і оцінок (стор. 248—249). Значне місце в книзі належить питанням історіографічних досліджень, роль яких у сучасних умовах неухильно зростає.

Особливу увагу в книзі приділено аналізові категорії факту. Зіставляючи поняття «науковий факт» і «історичний факт», автор робить висновок, що останній — це і фрагмент соціально-історичної дійсності, зв'язаний з суб'єктом пізнання, і водночас — об'єкт емпіричного рівня пізнання, «квант інформації», елемент системи наукового знання, включений у «тканину» теоретичних узагальнень як вихідна основа (стор. 292—293). Історичний факт являє собою єдність емпіричного і теоретичного, основою процесу утворення якої є суспільно-історична практика. Водночас практика є одним з найважливіших критеріїв історичної істини.

Аналізуючи етапи, операції і процедури теоретичного узагальнення історичних фактів, В. В. Косолапов особливо виділяє процес вироблення історичної абстракції, яка є обов'язковим і невід'ємним елементом історичного пізнання. У монографії охарактеризовано особливості історичного опису і пояснення історичних фактів, розкрито їх значення для переходу від емпіричного до теоретичного рівня процесу

історичного дослідження. При цьому звернуто увагу на такі види пояснення, як генетичне, структурно-функціональне, мотиваційне, інтерпретаційне, ситуаційне та ін. Велике значення щодо цього має ґрунтовне висвітлення автором значення історичної гіпотези, її структури, способів перевірки істинності теоретичних узагальнень в історичній науці, співвідношення діалектико-матеріалістичного методу з частковими методами історичних досліджень. В. В. Косолапов обстоює широке використання синхроністичного методу як міждисциплінарного способу вивчення суспільних явищ в історичному пізнанні, а також показує важливість застосування методів моделювання та соціального прогнозування в історичному дослідженні.

Методологія історичної науки, її логіка — це багатопланова галузь знань. Вона вимагає комплексного, синтетичного підходу, глибокого знання як філософії, так і складного комплексу історичних дисциплін (їх, за підрахунками наукознавців, понад сто). Для досліджень методологічних питань історичної науки нерідко характерними є, з одного боку, описовість, емпіризм, абсолютизація реальної практики історичних досліджень, а з другого, — схоластика «гімнастика розуму» з марним намаганням поєднати категоріальний апарат історико-філософських розвідок з конкретним історичним матеріалом. В. В. Косолапову ж у його монографії вдалося органічно поєднати глибокий філософсько-методологічний аналіз із ґрунтовним історіографічним вивченням проблеми. Автор аргументовано показав дедалі зростаючу роль методології в історичному дослідженні, порушив ряд гостро дискусійних, актуальних проблем. І хоч не завжди можна погодитися з його висновками, проте сама постановка цих проблем заслуговує на увагу. Книга, безперечно, приверне увагу як істориків, так і філософів, допоможе дальшому зміцненню союзу марксистсько-ленінської філософії з конкретними суспільними науками, зокрема історичною, сприятиме дальшій розробці актуальних проблем методології марксистсько-ленінського суспільствознавства.

І. Ф. Надольний (Київ),

Я. С. Калакура (Київ)

Л. Г. Мельник.

ПРЕДМЕТ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ,

*вид-во «Вища школа»,
К., 1977, 134 с.*

Розвиток історичної науки на сучасному етапі характеризується значним посиленням уваги вчених до розробки її методо-

логічних проблем, що зумовлено як потребами самої науки, розширенням її соціальних функцій, так і необхідністю вести наступальну боротьбу проти буржуазної ідеології.

У зв'язку з цим великого значення набуває піднесення рівня методологічної підготовки істориків, зокрема майбутніх фахівців історичної науки. Тому, безумовно, слід вітати запровадження на історичному

факультеті Київського державного університету спецкурсу з проблем методології історії, а також видання першого на Україні навчального посібника з цього курсу.

В основу рецензованої праці Л. Г. Мельника покладено курс лекцій, прочитаних ним для студентів протягом останніх років. При її підготовці автор провів значну роботу щодо узагальнення наявного матеріалу, відбору необхідних для висвітлення питань, раціональної побудови посібника. В центрі уваги дослідника — такі складні теоретико-методологічні проблеми історичної науки, як її предмет і соціальні функції, методологічна роль діалектичного та історичного матеріалізму, принципи партійності та історизму, методи історичного дослідження, характеристика стану радянської історичної науки на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Л. Г. Мельник широко використав методологічну спадщину класиків марксизму-ленінізму. Він вільно оперує конкретно-історичним матеріалом для ілюстрації тих чи інших методологічних положень. На високу оцінку заслуговує критичний розгляд автором методологічних концепцій буржуазної історіографії, викриття її антинаукової сутності.

У цілому посібник, безперечно, буде корисним для студентів і аспірантів. Він допоможе їм глибше оволодівати теоретико-методологічними основами марксизму-ленінізму, сприятиме виробленню у них творчого підходу до вивчення проблем історичної науки, дасть можливість краще зрозуміти суть принципів партійності та історизму, познайомить з рядом дослідницьких методів.

Водночас книга не позбавлена певних прогалин і недоліків. Пояснюється це, на наш погляд, з одного боку, нерозробленістю в науці окремих проблем, а з другого, — тим, що автор не завжди враховує новітні погляди на висвітлювані ним питання.

У книзі багато уваги приділено з'ясуванню предмета історичної науки. При цьому Л. Г. Мельник показує ставлення класиків марксизму-ленінізму до історії та історичного пізнання, висловлює ряд власних міркувань з приводу самого поняття «історія», однак чіткого визначення предмета історичної науки, по суті, не дає, хоч принаймні тричі (стор. 17, 29, 85) робить різні спроби такого визначення. Це сталося, очевидно, тому, що у книзі не завжди чітко розрізняються такі поняття, як «об'єкт», «предмет» і «завдання» науки. Сама історія людського суспільства є не предметом, а об'єктом історичної науки. Вивчення закономірностей історичного розвитку — це завдання історичної науки, а не її предмет. Останній становлять самі закономірності розвитку людського суспільства. Усвідомлення предмета історії як системи об'єктивних законів і робить історичну науку наукою, зобов'язує дослідника розглядати окремі явища і процеси не як хаотичне нагромадження випадковостей, а як

прояви об'єктивних законів розвитку суспільства.

Л. Г. Мельник спеціально спиняється на соціальних функціях історичної науки. Особливо повно розкриває він освітню, ідеологічну функцію, показує її значення для комуністичного виховання мас. Що ж до так званої «управлінської» функції (завдань історичної науки у виробленні рекомендацій для суспільно-історичної практики), то про неї говориться стисло, без залучення конкретного матеріалу.

Значну увагу в книзі приділено зв'язкам історії та соціології, філософії та історії, однак місце історії в системі суспільних наук не визначено. Тим часом це сприяло б глибшому розкриттю значення історичної науки та її функцій. Тут корисним був би системний аналіз за двома основними типами соціального знання — теоретичним та історичним.

Основне місце в посібнику займають питання методології історичної науки. Найбільшим є розділ, у якому викладаються основи матеріалістичного розуміння історії. Написаний він у цілому добре, але водночас викликає й ряд побажань. Зокрема, безумовне визнання діалектичного та історичного матеріалізму як методологічної основи історичної науки (як і інших наук) не означає ототожнення філософії і методології історичної науки. Таке ототожнення виводило б методологію за рамки історичної науки. Методологія історії ґрунтується як на загальних філософських принципах, так і на теорії самої історичної науки, органічно входить у систему останньої. Інакше кажучи, методологія історії є особливою формою загальної діалектико-матеріалістичної методології, нерозривно зв'язана з предметом історичної науки, її змістом і особливостями історичного пізнання. Викликає побоювання, що студенти не зрозуміють з посібника місця методології в системі історичної науки і не з'ясуєть до кінця суті методології історії.

Підстави для цього побоювання дає й так, наприклад, твердження автора. Правильно зазначивши, що методологія є теорією історичного пізнання (стор. 29), він далі пише, що її завдання «полягає у з'ясуванні законів, механізму цієї взаємодії (різноманітних процесів історичного життя.—*Рец.*), внаслідок чого виникає «рівнодіюча» суспільного розвитку» (стор. 29—30). Але ж з'ясування законів і механізму взаємодії процесів історичного розвитку — це завдання не методології, а самої історичної науки. Методологія сама по собі не розв'язує завдань науки, а є лише інструментом для їх розв'язання.

На нашу думку, посібник значно виграє, коли б історична наука розглядалася в ньому як система з чіткою структурою, основними компонентами якої є теорія, методологія, логіка, методика, що дало б авторові змогу уникнути ряду нечіткостей. Так, у сучасній літературі дискутується пи-

основними компонентами якої є теорія, методики, про існування незалежної від методології «техніки» дослідження. Тим часом автор беззастережно включає і методику, і навіть «техніку» дослідження в методологію (стор. 29). В розділ «Методика історичного дослідження» включено чомусь усе джерелознавство, питання логіки науки (про структуру історичного знання, місце і природу факту, особливості історичного дослідження тощо), характеристику методів історичного дослідження. З подібними поглядами на структуру науки погодитися важко.

Нині загальновизнано, що «теорія методів», учіння про них є змістом методології, а не методики. Остання включає в себе сукупність конкретних дослідницьких методів і прийомів, за допомогою яких реалізуються вимоги методології. Якщо автор дотримується іншої точки зору, її треба було б обґрунтувати. Характеризуючи методи історичного дослідження, слід було виділити такі: загальнонаукові, що застосовуються в усіх науках (логічний, історичний); міждисциплінарні, притаманні рядові наук (статистичний, конкретних соціальних досліджень); специфічні, властиві саме історичному пізнанню (порівняльно-історичний, ретроспективний та ін.). Не завадило б дати й визначення поняття методу.

Певного уточнення потребує і виклад окремих питань джерелознавства. Так навряд чи доцільно було цитувати застаріле визначення поняття «історичне джерело», зроблене свого часу І. П. Крип'якевичем (стор. 87). Не можна погодитися й з тим, що, як пише автор, «лише радянські історики по-науковому підходять до питання про класифікацію джерел» (стор. 90), адже так само підходять до цього питання й ті зарубіжні дослідники, які сгоять на позиціях марксизму-ленізму. Класифікація за типами джерел неточно названа класифікацією «за методом аналізу» (стор. 91). Класифікація джерел за класовою ознакою згадується лише побіжно, як одна з можливих (стор. 92). Насправді ж поділ джерел за класовою ознакою є обов'язковим при будь-якій класифікації. Автор пише, що історичне дослідження починається з вивчення джерел (стор. 99). Однак сама структура наукового знання передбачає попереднє вивчення дослідником уже існуючої літератури з певної проблеми. До речі, в інших місцях книги Л. Г. Мельник цілком справедливо підкреслює зв'язок нових знань із старими, набутими раніше.

Кілька разів у посібнику висловлюється думка про те, що особливістю історичного

пізнання є неможливість перевірки знання практикою (стор. 15, 104). З цим не можна погодитися. Практика, яка підтверджує, як і в інших науках, є критерієм істини. В історичній науці ми маємо справу з практикою двох видів: по-перше, це — практика суспільного розвитку, яка підтверджує або заперечує висновки історика; по-друге, це — власна дослідницька практика, перевірка висновків шляхом застосування нових методів, залучення нових джерел і фактів тощо.

При висвітленні успіхів радянської історичної науки на сучасному етапі (розділ 6) авторові слід було б ретельніше добирати ілюстративний матеріал, вагомніше його обґрунтовувати.

У книжці варто було б згадати про дискусію з проблем методології історичної, зокрема історико-партійної, науки, що розгорнулася на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС». У ході дискусії висловлювалося чимало цінних думок, у тому числі й з висвітлюваних автором проблем (про предмет і структуру методології та її місце в системі історичної науки, про склад і субординацію вихідних методологічних принципів тощо).

У посібнику (включаючи список використаної літератури) згадуються окремі статті, автори яких згодом узагальнили викладені в них питання у монографічних працях, однак посилань на ці монографії чомусь немає. Так, використавши статтю Ю. Н. Городецького, автор навіть не згадав його фундаментальної монографії «Ленин — основоположник советской исторической науки» (М., 1970). Тим часом використання цієї праці, як і книги М. М. Маслова «Ленин как историк партии» (Л., 1969), допомогло б йому повніше й ґрунтовніше показати роль В. І. Леніна в розвитку радянської історичної науки, зокрема її методології. У посібнику згадується кілька статей Л. М. Пушкарьова, а його капітальна монографія — «Классификация русских письменных источников по отечественной истории» (М., 1975) — обійдена увагою.

Наявні недоліки знижують наукову цінність рецензованого посібника, однак не можуть перекреслити його значення як першої спроби видання корисної і потрібної для студентів книжки. Що ж до висловлених тут зауважень, то, сподіваємося, вони допоможуть авторові у дальшій роботі над темою, в чому його слід всіляко підтримати.

М. Я. Варшавчик (Київ)

П. М. Шморгун (Київ)

POLSKO-RADZIECKIE STOSUNKI GOSPODARCZE.

Dokumenty i materiały, 1921—1939.

*Wyboru dokonał i opracował
Stanisław Łopatniuk,
wyd-wo „Książka i Wiedza”,
Warszawa, 1976, 656 s.*

ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ.

Документи і матеріали, 1921—1939.

*Упорядник Станіслав Лопатнюк,
вид-во «Ксьонжка і ведза»,
Варшава, 1976, 656 с.*

З історії взаємовідносин СРСР та Польщі у міжвоєнне двадцятиріччя опубліковано чимало документів. Достатньо нагадати, що з 9 томів «Документов и материалов по истории советско-польских отношений», які вже вийшли, 6 містять матеріали періоду 1917—1939 рр. Частина документів опублікована в інших багатотомних виданнях і окремих збірниках як у нашій країні, так і в ПНР. До речі, згадані багатотомні «Документы и материалы...» видаються спільно в Радянському Союзі і Польщі. При цьому роль координаторів виконують Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР та Інститут соціалістичних країн ПАН.

Слід зауважити, що опубліковані дотепер документи здебільшого охоплюють політичні стосунки, хоч, безумовно, певною мірою зображають й інші галузі відносин. Враховуючи це, Інститут соціалістичних країн ПАН вирішив випустити окремими виданнями документи з історії економічних та культурних взаємин двох країн. Рецензована книга і є одним з цих видань. У ній розміщено 191 документ і 38 реєстрів, що характеризують економічні стосунки між Країною Рад і Польщею у період з 1921 по 1939 рр. До праці додано також загальний список документів та індекси найважливіших партій, організацій і установ, прізвищ і географічних назв.

До видання включено документи, що зберігаються як у польських, так і в радянських архівах, зокрема в Архіві нових актів, Центральному архіві ЦК ПОРП, Центральному архіві Міністерства внутрішніх справ, Центральному військовому архіві, воєводських архівах у Лодзі і Катовіцах (ПНР), Архіві зовнішньої політики СРСР, Центральному архіві Міністерства зовнішньої торгівлі, ЦДАЖР СРСР (Радянський Союз). Документи подано мовою оригіналу, тобто, частина з них відрукована польською, частина — російською мовами. Упорядник книги С. Лопатнюк зазначає, що включення до неї матеріалів з двох воєводських архівів пояснюється провідною роллю цих воєводств у тогочасних торговельно-економічних взаєминах обох країн (стор. 17). Крім архівних документів, у виданні розміщено також матеріали, які вже публікувалися раніше.

Тісні господарські зв'язки, що існували між колишнім Царством Польським та багатьма іншими районами Росії, створювали після перемоги Жовтневої революції та відновлення незалежності Польщі сприятливі умови для дальшого розвитку взаємовигідних економічних стосунків. Об'єктивно це було в інтересах обох сторін, а Польщі — особливо, оскільки радянський ринок міг прийняти будь-яку кількість її товарів, що сприяло б швидшому відновленню польської промисловості, яка, до речі, за все міжвоєнне двадцятиріччя так і не досягла рівня 1913 р. Однак правлячі кола відродженої Польської держави мало враховували об'єктивно сприятливі фактори для господарського розвитку своєї країни. Під час громадянської війни вони шукали економічних контактів з «урядами» Денікіна, Петлюри та інших ворогів Радянської влади, а в цілому переорієнтували свою економіку на зв'язки з Заходом, що не могло не поставити Польщу відразу в залежне становище.

Після провалу спроб повалити Радянську владу в нашій країні, у яких активну участь брали й правителі буржуазної Польщі, вони під тиском обставин змушені були піти на певне врегулювання стосунків з Радянською державою, але, використовуючи її тодішню слабкість, намагалися при цьому диктувати свої умови. Ніякого успіху, крім шкоди для нормальних взаємин і, в кінцевому підсумку, для розвитку економіки Польщі, така політика не мала.

18 березня 1921 р. представники Країни Рад і Польщі підписали Ризький мирний договір, за яким не лише припинявся стан війни між двома державами, але й визнавалися, наскільки це було можливим, шляхи до встановлення політичного та економічного співробітництва. Зокрема, одна із статей договору зобов'язувала сторону протягом шести тижнів розпочати переговори про укладення торговельної угоди. За розвиток економічних взаємин з Радянською країною досить одностайно висловлювалися підприємці Варшави, Лодзі та інших міст. Радянська сторона поставилася до цієї справи з усією серйозністю. Про це свідчить хоча б той факт, що у квітні 1921 р. в нашій країні було створено партійно-урядову комісію для вироблення проекту торговельної угоди з Польщею. Однак переговори про її укладення тривалий час не давали бажаних результатів. Стосунки між обома державами залишалися напруженими, з польської сторони мали місце неодноразові порушення радянського кордону. У Польщі знайшли притулок залишки російської білогвардійщини. Лише з 1924 р. господарські стосунки між СРСР і Польщею дещо поліпилися, в результаті чого було підписано залізничну та консульську конвенції (док. 51, 55), досягнуто згоди про реєвакацію і компенсацію (док. 57) тощо.

Значний вплив на позитивні зрушення у розвитку польсько-радянських стосунків

мала міжнародна ситуація. Адже в 1924 р., як відомо, Радянський Союз був визнаний цілим рядом капіталістичних держав, що вело й до послаблення економічної ізоляції нашої країни. У травні 1925 р. у Варшаві було створено Польське товариство торгівлі з Росією («Польрос»), а в Москві, відповідно, — «Совпольшторг». Ці та інші заходи дещо сприяли збільшенню взаємного торгового обороту, який, однак, ніколи не перевищував 1—2% від загального обороту обох країн.

Незважаючи на згадані зрушення, справа з укладанням торговельної угоди затягувалася на довгі роки. У буржуазній Польщі постійно знаходилися сили, які перешкоджали її підписанню, висуваючи все нові й нові «аргументи». Досить цікавим щодо цього є документ 130. Він проливає світло на те, чому саме після багаторічних переговорів правлячі кола Польщі прийшли у 1928 р. до висновку, що угоду з СРСР підписати не можуть. Згаданий документ є меморандумом тодішнього начальника другого відділу генерального штабу польських збройних сил, який вимагав звести економічні стосунки з СРСР до мінімуму, оскільки їх поліпшення нібито зовсім не бажане. У цьому ж документі йшлося також про недоцільність розширення мережі радянських торговельних представництв у Польщі, причому особливо наголошувалося на необхідності заборонити їх створення у таких районах країни, як Східна Галичина (західні області України), Верхня Сілезія, Домбровський басейн. Тим часом два останні райони якраз і давали ту продукцію, що могла б з успіхом експортуватися до СРСР. Що ж до польських представництв у Радянському Союзі, то генеральний штаб радив створювати їх якомога більше. Все це свідчить, що в розрахунок бралися мотиви, далекі від торговельних. Таке становище, як цілком слушно пише у вступі С. Лопатнюк, «не могло сприяти створенню атмосфери взаємного порозуміння» (стор. 13), хоч інтереси Польщі настійно вимагали стабілізації стосунків, у тому числі й економічних, з СРСР.

Потрібно було ще чимало часу, доки справа з укладанням торговельної угоди не знайшла свого позитивного розв'язання. Наприкінці 1938 р. склалися умови, які прискорили її підписання. «Радянський Союз», — зазначалося у вступі, — здійснив кроки, спрямовані на досягнення антигітлерівського порозуміння між державами, перед якими виникла загроза... Радянський

уряд серйозно поставився до пропозиції у справі врегулювання взаємних стосунків і прагнув ще раз, перед лицем небезпеки, що загрожувала Польщі, обговорити конкретні форми взаємного зближення» (стор. 15—16). Врешті-решт, після 18 років зволікань, 19 лютого 1939 р. радянсько-польську торговельну угоду було укладено. Та діяла вона недовго — розпочалась друга світова війна.

«На розвиток двосторонніх господарських стосунків у міжвоєнні роки, — робить закономірний висновок С. Лопатнюк, — негативний вплив справляли політичні концепції польських правлячих кіл». Лише встановлення народної влади у Польщі після визволення її від гітлерівської окупації докорінно змінило зовнішню політику країни. Вона ґрунтується тепер на засадах найтіснішого союзу з СРСР. Радянський Союз, пише упорядник, «є головним економічним партнером Польщі, третина наших (польських. — Ю. М.) торговельних оборотів припадає на СРСР. У найважчий, повоєнний період Країна Рад подала нам різноманітну значну допомогу. З часом економічно зміцніла Польща стала партнером СРСР» (стор. 16).

Головне завдання книги — підбір і публікація найхарактерніших документів з історії польсько-радянських економічних стосунків міжвоєнного двадцятиріччя, — на наш погляд, успішно виконане, хоч в окремих питаннях можна й посперечатися з упорядником. Чому, наприклад, за вихідний момент узято час підписання Ризького договору? Хіба раніше не було документів, які б тією чи іншою мірою відбавляли економічні взаємини між Радянською державою та Польщею? Напевне, такі документи можна знайти. В одних випадках у книзі наведено лише реєстри документів, опублікованих раніше, зокрема, в «Документах и материалах...», а в інших — вони передруковані повністю. Можливо, цього й не варто було робити. Окремі матеріали, вміщені у книзі, стосуються дуже часткових питань, і напевно чи потрібно було їх публікувати.

Однак у цілому рецензований збірник документів видано на високому археографічному рівні. Книга не тільки значно розширює джерельну базу з питань взаємовідносин між СРСР і Польщею у міжвоєнне двадцятиріччя, а й допомагає глибше зрозуміти нинішні стосунки двох братніх соціалістичних держав.

Ю. І. Макар (Чернівці)

Хроніка та інформація

ПЛЕНУМ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

13 грудня 1977 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулось розширене засідання Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва. В засіданні взяли участь члени Ради і проблемних секцій Координаційної Ради, керівні працівники міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, представники ідеологічних установ, ряду видавництв республіки, науковці Інституту історії партії при ЦК Компартії України, завідувачі опорними кафедрами історії КПРС вузівських центрів УРСР, завідувачі кафедрами і викладачі історії КПРС вузів м. Києва.

Учасники пленуму обговорили питання про хід виконання опорними кафедрами історії КПРС Львівського і Одеського державних університетів наукових праць, що включені в «Республіканський план найважливіших досліджень в галузі історії КПРС і партійного будівництва на 1976—1980 рр.». З доповідями виступили завідувачі цими опорними кафедрами, доктори історичних наук, професори О. С. Зашкільняк і Н. М. Якубов. В обговоренні взяли участь зав. опорною кафедрою історії КПРС Чернівецького університету канд. істор. наук П. А. Рудик, зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті д-р істор. наук, професор П. М. Шморгун, зав. опорною кафедрою історії КПРС Вінницького політехнічного інституту канд. істор. наук Б. А. Вальчук, в. о. зав. опорною кафедрою історії КПРС Кримського держуніверситету д-р істор. наук, професор В. А. Козачковський, заст. головного редактора «Українського історичного журналу» канд. істор. наук В. О. Замлинський, зав. кафедрою історії КПРС Київського педагогічного інституту іноземних мов д-р істор. наук, професор П. Г. Смішко, д-р істор. наук, професор кафедри історії КПРС ІПК при КДУ М. Я. Варшавчик, заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР д-р істор. наук, професор Б. П. Ковалевський. Із за-

ключним словом виступив голова Республіканської Координаційної Ради, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук. Промовці відзначили, що сучасний етап розвитку історико-партійної науки настійно вимагає дальшого вдосконалення організації і планування наукової роботи, більш чіткої її координації. Це забезпечується перш за все тим, що Республіканська Координаційна Рада разом з іншими координуючими центрами посилюють вплив на формування тематики і визначення напрямків історико-партійних досліджень, чітко планують наукову роботу на найближчу і більш віддалену перспективу, здійснюють суворий контроль за виконанням планів, дбають про створення в регіонах міжкафедральних проблемних груп і авторських колективів для написання монографічних досліджень з найважливіших історико-партійних проблем, підвищують рівень вимог до затверджуваних тем монографій, докторських і кандидатських дисертацій тощо.

Значне місце у вирішенні цих завдань належить опорним кафедрам історії КПРС, як важливим координуючим центрам наукової роботи на місцях, на які спирається в своїй діяльності Республіканська Координаційна Рада. Створені на базі провідних кафедр історії КПРС вузів республіки, вони, як правило, укомплектовані висококваліфікованими кадрами і мають необхідні можливості для подання іншим кафедрам регіону ефективної допомоги в підвищенні рівня наукової роботи.

Обговорюючи хід виконання опорними кафедрами планів науково-дослідної роботи, учасники пленуму розглянули цілий комплекс найважливіших питань: про вплив опорної кафедри на проблематику наукових досліджень в регіоні, про принципи підходу до розробки поточних і перспективних планів, про критерії реальності праць, що включаються до плану, про зміцнення зв'язків опорної кафедри з кафедрами регіону, про створення проблемних груп і формування авторських колективів для створення колективних монографій з най-

більш актуальних проблем історико-партиїної науки, про шляхи забезпечення високого науково-теоретичного рівня виконуваних праць, підвищення вимогливості при затвердженні тем монографій і дисертацій і при рекомендації їх до друку або до захисту.

У рішенні Пленуму відзначено, що опорні кафедри історії КПРС Львівського і Одеського університетів провели певну роботу по координації планів історико-партиїних досліджень в своїх вузівських центрах, активізували зв'язок з спорідненими кафедрами вузів регіону, яким подається допомога в уточненні проблематики наукових досліджень, поліпшенні планування наукової роботи. Більш відповідальним стало ставлення кафедр до аналізу проблематики історико-партиїних досліджень і визначення комплексних загальнокафедральних тем. Разом з тим опорні кафедри ще недостатньо контролюють виконання планів наукових досліджень, особливо слабо здійснюється поточний контроль, рідко обговорюються на їх засіданнях праці, включені до «Республіканського плану найважливіших досліджень з історії КПРС і партиїного будівництва на 1976—1980 рр.», строки виконання багатьох з них часто переносяться, а написання деяких праць знаходиться під загрозою зриву. Не завжди вимогливо ставляться кафедри до затвердження тем монографій, докторських і кандидатських дисертацій.

Пленум рекомендував опорним кафедрам історії КПРС Львівського, Одеського та інших вузівських центрів республіки встановити дієвий контроль за виконанням планів наукової роботи, урізноманітнити форми і методи поточного контролю, не допускати зриву термінів виконання запланованих праць, систематично обговорювати на своїх засіданнях роботу істориків партії регіону над плановими науковими дослідженнями. Особливу увагу необхідно звернути на якісне і своєчасне виконання наукових праць, включених до «Республіканського плану найважливіших досліджень з історії КПРС і партиїного будівництва на 1976—1980 рр.» і до «Зведеного плану — переліку наукових досліджень в республіці з питань теорії і методів, ефективності ідеологічної роботи на 1975—1980 рр.».

Пленум рекомендував опорним кафедрам всіх вузівських центрів завершити роботу по створенню міжкафедральних проблемних груп і подати до Координаційної Ради конкретні пропозиції тем монографічних досліджень з актуальних проблем історії КПРС і партиїного будівництва та складу їх авторських колективів. Запропоновано також проаналізувати проблематику історико-партиїних досліджень в регіонах і подати до Координаційної Ради пропозиції по її актуалізації. Особливу увагу, підкреслювалось в рішенні, слід звернути на дослідження діяльності партії в умовах розвинутого соціалізму, аналізу факторів,

що зумовлюють зростання її керівної ролі в усіх сферах життя радянського суспільства.

Пленум відзначив необхідність підвищити вимогливість при затвердженні тем монографій, докторських і кандидатських дисертацій, орієнтувати дослідників на розробку актуальних історико-партиїних проблем, не допускати дрібнотем'я, дублювання, локальної, вузькогалузевої постановки проблем, вузькості хронологічних і територіальних рамок дослідження. Кафедрам історії КПРС вузів рекомендовано погоджувати всі затверджувані теми з опорними кафедрами своїх вузівських центрів і тільки після цього направляти їх до Республіканської Координаційної Ради.

Пленум доручив керівному складу Республіканської Координаційної Ради уважно вивчити досвід роботи опорних кафедр історії КПРС по координації науково-дослідної роботи в своїх регіонах, узагальнити його, виробити конкретні рекомендації щодо дальшого поліпшення цієї роботи і направити їх на всі кафедри історії КПРС вузівських центрів республіки.

Пленум прийняв також рішення про створення в складі Республіканської Координаційної Ради нової проблемної секції історії ВЛКСМ і комуністичного виховання молоді. Затверджено склад секції:

Стеля Б. І. — д-р істор. наук, професор, зав. кафедрою партиїної і радянської преси Київського держуніверситету — голова.

Назимко П. С. — канд. істор. наук, зав. кафедрою комсомольського будівництва Республіканської комсомольської школи при ЦК ЛКСМУ — заступн. голови.

Роїк В. Г. — канд. істор. наук, доцент, ст. викладач кафедри комсомольського будівництва Республіканської комсомольської школи при ЦК ЛКСМУ — секретар.

Бабко Ю. В. — д-р істор. наук, професор, заст. директора Інституту історії партиї при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Врублевський В. Г. — канд. істор. наук, ст. викладач кафедри партиїного будівництва Вищої партиїної школи при ЦК Компартії України.

Кирилова С. К. — директор Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.

Ковальов І. Я. — канд. істор. наук, нач. кафедри марксизму-ленінізму Київського вищого військового авіаційно-інженерного училища.

Ковальчук Ф. К. — канд. пед. наук, доцент, зав. кафедрою методики піонерської і комсомольської роботи Київського педагогічного інституту.

Королько В. Г. — канд. філос. наук, ст. наук. співробітник сектору наукового комунізму Інституту історії партиї при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Малицький Б. А. — заст. зав. відділом студентської молоді ЦК ЛКСМУ.

Носковський А. А. — канд. істор. наук, консультант відділу організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України.

Погорелова А. І. — канд. філос. наук, інструктор відділу організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України.

Чернець В. Г. — зав. відділом пропаганди і агітації ЦК ЛКСМУ.

Секції доручено розробити проблематику

наукових досліджень з історії комсомолу і комуністичного виховання молоді й подати на розгляд Координаційної Ради, а також визначити теми колективних монографій з найбільш актуальних питань з даної проблематики і внести пропозиції щодо складу їх авторських колективів.

М. Г. Безпалко (Київ)

СТВОРЕННЯ ВІДДІЛУ НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

У системі АН УРСР створено як окремий науково-дослідний підрозділ відділ наукової інформації Секції суспільних наук. Він є головним координаційним центром у республіці в галузі науково-інформаційної роботи із суспільних наук. Керівництво ним здійснює Секція суспільних наук АН УРСР.

У своїй роботі відділ керується рішеннями партії та уряду, постановами, розпорядженнями і вказівками Державного комітету Ради Міністрів СРСР по науці і техніці, Президії Академії наук СРСР і Президії Академії наук УРСР.

Основні напрями роботи відділу визначаються загальними завданнями радянської науки, підвищенням її ролі в комуністичному будівництві. Свою діяльність він спрямовує на комплексне вивчення питань соціально-економічного розвитку суспільства, аналіз розробки науковими колективами республіки проблем комуністичного будівництва і сучасної ідеологічної боротьби, практичне втілення нових наукових ідей. Координуючи науково-дослідну роботу в галузі суспільних наук, відділ здійснюватиме методичне керівництво діяльністю інформаційних служб суспільствознавчих установ АН УРСР та відповідних підрозділів міністерств і відомств республіки.

Функції і зміст роботи відділу полягають у розкритті нових явищ у розвитку економіки, науки, культури, суспільного життя республіки, в розробці проблем вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Працівники відділу реферуватимуть праці у галузі суспільних наук, опубліковані в республіці, і подаватимуть реферати, виконані як у відділі, так і в інститутах Секції, до видань Інституту наукової інформації із суспільних наук АН СРСР. У відділі готуватимуться огляди праць вчених су-

спільствознавців Української РСР, аналізуватимуться зарубіжні публікації з проблем історії, економіки, науки і культури республіки. Він видаватиме реферативні збірники, в яких будуть публікуватись огляди і реферати за профілем, а також здійснюватиме спільно з Інститутом наукової інформації із суспільних наук АН СРСР, інститутами АН УРСР видання науково-реферативних праць. Відділ готуватиме для керівних органів необхідні матеріали з висновками про стан розвитку досліджень у галузі суспільних наук, доповідні записки, довідки з питань інформації і пропаганди про хід виконання рішень партійних і директивних органів та рішень Президії АН УРСР, що надходять у відділ.

Науково-дослідна робота відділу реалізуватиметься у вигляді досліджень певних профільних тем, науково-інформативна — у вигляді рефератів, аналітичних оглядів, статей, довідок.

Відділ наукової інформації Секції суспільних наук АН УРСР користується правом ознайомлення у встановленому порядку з тематичними планами і звітами гуманітарних науково-дослідних інститутів, вузів, бібліотек і видавництва республіки незалежно від їх відомчого підпорядкування та одержання від них матеріалів і відомостей, необхідних для розв'язання завдань, поставлених перед ним. Відділ контролюватиме, щоб наукові колективи своєчасно подавали до Всесоюзного науково-інформаційного технічного центру Державного комітету Ради Міністрів СРСР по науці і техніці звіти про здійснення досліджень у республіці в галузі суспільних наук і про видання рефератів на всі виконані праці.

*І. В. Валько (Київ),
М. Ф. Дмитрієнко (Київ)*

ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ З ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛІЗМУ

22—23 грудня 1977 р. в Ужгороді відбулося засідання Наукової ради «Історія світової системи соціалізму, міжнародного робітничого і національно-визвольного руху» (секція «Становлення і розвиток світової системи соціалізму»). В ньому взяли участь члени координаційної Наукової ради — провідні вчені науково-дослідних установ УРСР і вузів Києва, Львова, Ужгорода, Чернівців, Одеси, Донецька, Луцька.

З доповіддю «Стан і завдання наукових досліджень по комплексній проблемі «Історія світової системи соціалізму» виступила голова Наукової ради, зав. сектором історії країн соціалістичної співдружності Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР, д-р істор. наук, проф. І. М. Мельникова. Вона докладно проаналізувала розвиток в Українській РСР наукових досліджень з питань закономірностей світової системи соціалізму, історії соціалістичних країн, формування нового типу міжнародних відносин.

Дослідницька робота в цьому напрямі, наголосила І. М. Мельникова, успішно здійснюється в Інституті історії АН УРСР з 60-х років. Важливе значення для розвитку досліджень в галузі історії соціалістичних країн і світової системи соціалізму мало створення (1973 р.) в Інституті історії АН УРСР сектору країн соціалістичної співдружності, до складу якого ввійшли відділ історії і міжнародних відносин соціалістичних країн та Ужгородський і Чернівецький відділи інституту.

Суттєвому поліпшенню координації наукових досліджень у галузі актуальних проблем становлення і розвитку світової соціалістичної системи, міжнародного робітничого, комуністичного і національно-визвольного руху сприяло створення за постановою Президії АН УРСР від 5 листопада 1975 р. на базі відповідних відділів Інституту історії АН УРСР координаційної Наукової ради з проблем історії світової системи соціалізму, міжнародного робітничого і національно-визвольного руху з двох секцій: 1. Становлення і розвиток світової соціалістичної системи (голова — чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова); 2. Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху (голова — чл. кор. АН УРСР А. М. Шлепаков). До їх складу входять 31 чол., серед них — 2 члени-кореспонденти АН УРСР, 8 докторів і 21 кандидат наук. Наукова рада підтримує тісні контакти з кафедрами вузів республіки, систематично аналізує стан науково-дослідної роботи з проблеми.

Секція «Становлення і розвиток світової соціалістичної системи» координує дослідницьку роботу з проблем становлення

і розвитку світової системи соціалізму, історії зарубіжних соціалістичних країн і формування соціалістичних міжнародних відносин, що здійснюється у наукових установах АН УРСР, а також на кафедрах 19 вузів республіки.

Науково-теоретичне і практичне значення глибокої і всебічної розробки історії країн соціалізму і соціалістичних міжнародних відносин, актуальність цієї проблематики, продовжувала далі доповідач, виходять із завдань, поставлених перед суспільними науками XXV з'їздом КПРС. Важливе методологічне значення мають теоретичні положення з питань розвитку світового соціалізму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Велике значення для успішного здійснення запланованої науково-дослідної проблематики матимуть погодженість планів щодо створення колективних та індивідуальних праць, наукові конференції, сесії, навади, методологічні семінари, зустрічі з обговоренням важливих і актуальних наукових проблем.

Однією з ефективних форм координації науково-дослідної роботи, підкреслила І. М. Мельникова, повинні бути більш тісні зв'язки і співробітництво з провідними науковими установами, Науковими радами Академії наук СРСР з проблеми.

На засіданні було проаналізовано і обговорено координаційний план наукових досліджень з проблем історії світової системи соціалізму, міжнародного робітничого і національно-визвольного руху на 1976—1980 рр. При цьому звернуто увагу на необхідність посилення наукової розробки найактуальніших тем, підготовки монографічних досліджень тощо. Ефективною формою співробітництва вчених Інституту історії АН УРСР та істориків вузів є видання колективних праць. Так, лише протягом останнього часу у світ вийшли такі монографії, як «На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами. 1966—1970». (К., 1974), «За дружбу з країною Великої Жовтня. Діяльність товариств дружби з СРСР в європейських соціалістичних країнах» (К., 1977).

Про стан досліджень у республіці з проблем міжнародного робітничого і національно-визвольного руху розповів член бюро Наукової ради, зав. відділом історії країн зарубіжного Сходу Інституту історії АН УРСР, канд. істор. наук І. С. Хміль. Він наголосив на необхідності поглибленого вивчення соціальних і політичних проблем країн Близького Сходу, розвитку співробітництва СРСР та інших соціалістичних країн з країнами соціалістичної орієнтації Африки.

В обговоренні доповіді взяли участь зав. кафедрою загальної історії Ужгородського університету, д-р істор. наук, проф. І. М. Гранчак, декан історичного факультету Чернівецького університету, канд. істор. наук Ю. І. Макар, зав. кафедрою нової та новітньої історії Львівського університету, канд. істор. наук Г. М. Кипаренко, зав. кафедрою нової і новітньої історії Одеського університету, канд. істор. наук Д. П. Урсу, директор Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. істор. наук В. П. Чугайов.

На засіданні було заслухано також доповідь члена бюро Наукової ради канд. істор. наук В. П. Чугайова «Про розробку питань історії соціалістичного будівництва в ПНР». Проаналізувавши стан наукових досліджень з новітньої історії Польщі радянськими істориками, він заупинився, зокрема, на тих важливих проблемах, які ще потребують всебічної уваги, висловив ряд конкретних пропозицій щодо посилення науково-дослідної роботи в галузі полоністики.

В обговоренні цього питання взяли участь І. М. Мельникова, І. М. Кулінич, І. М. Гранчак, Ю. І. Макар, В. П. Колесник, які схвалили напрямки наукових досліджень з історії соціалістичного будівництва в ПНР і підкреслили, що Інститут суспільних наук АН УРСР практично став координаційним центром наукових досліджень з цих проблем у республіці.

Про виконання договору про співробітництво Ужгородського відділу Інституту історії АН УРСР і кафедри загальної історії Ужгородського університету доповів присутнім зав. Ужгородським відділом, канд. істор. наук Г. І. Шманько. Наукова рада схвалила досвід такого співробітництва, його різноманітні форми і рекомендувала їх широко використовувати.

З великим інтересом учасники заслухали інформацію голови Наукової ради, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникової про її наукове відрядження до Чехословацької Соціалістичної Республіки, участь у черговому засіданні Комісії істориків СРСР і ЧССР та Міжнародній науковій конференції «Великий Жовтень і Чехословаччина».

Про підготовку до VIII Всесоюзної наукової конференції істориків-славистів розповів заст. Голови Оргкомітету проректор Донецького університету, зав. кафедрою нової і новітньої історії, канд. істор. наук М. І. Турівненко.

Було затверджено план наукових досліджень з проблем історії світової системи соціалізму і прийнято розгорнуте рішення з обговорюваних питань.

Секція Наукової ради обговорила і затвердила тематику 10 докторських та 18 кандидатських дисертацій з проблем історії країн світової системи соціалізму.

*М. В. Знаменська (Київ),
С. І. Мітряєва (Ужгород)*

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» В ОДЕСІ

22 грудня 1977 р. в Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова відбулася конференція читачів «Українського історичного журналу», яка була організована Одеським обкомом Компартії України, історичним факультетом університету і редколегією журналу. Конференція викликала жвавий інтерес у викладачів історії вузів і шкіл міста, лекторів і пропагандистів, працівників архівів, музеїв і бібліотек, студентів. На ній були присутні понад 100 чол. У роботі конференції взяв участь заст. завідуючого відділом науки та учбових закладів обкому Компартії України В. О. Бистрін.

Конференцію читачів та авторів «Українського історичного журналу» відкрила декан історичного факультету університету доц. З. В. Першина, яка наголосила на важливості проведення такого заходу напередодні святкування знаменного ювілею — 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні.

Заст. головного редактора «Українського історичного журналу», д-р істор. наук М. В. Коваль висвітлив основні підсумки двадцятирічної діяльності журналу, докладно поінформував присутніх про роботу редакції в останні роки. Зокрема, він розповів про розробку тематики, пов'язаної з пропагандою рішень XXV з'їзду КПРС, нової Конституції СРСР, з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьбою за владу Рад на Україні, підкреслив зростаючу роль журналу в розвитку історичної науки на Україні, спинився на деяких назрілих питаннях роботи з авторським і читачьким активом, аналізі публікацій друкованого органу істориків, а також поділився планами редакції на майбутнє.

В обговоренні роботи журналу взяли участь зав. кафедрою історії СРСР університету, проф. М. Ю. Раківський, зав. кафедрою історії КПРС інституту інженерів морського транспорту, проф., лау-

реат Державної премії УРСР С. А. Вольський, зав. кафедрою історії КІРС медичного інституту, доц. Г. І. Терещенко, зав. кафедрою історії стародавнього світу і середніх віків університету, проф. П. Й. Каришківський, ст. наук. співроб. відділу археології Південного наукового центру АН УРСР, д-р істор. наук Г. Г. Мезенцева, доц. кафедри історії УРСР університету П. І. Воробей, доц. кафедри нової і новітньої історії університету С. Й. Аппатов, ст. викладач кафедри історії КІРС університету, канд. істор. наук П. С. Корієнко, асистент кафедри історії СРСР університету В. А. Альошина, заст. директора історико-краєзнавчого музею К. Ф. Март'янов, викладач суспільствознавства технікуму харчової промисловості Л. М. Погрібна, вчитель історії середньої школи № 37 Г. М. Соколовська, ст. бібліограф наукової бібліотеки університету В. С. Фельдман, студент V курсу історичного факультету І. М. Коваль.

Виступаючи відзначили, що «Український історичний журнал» є авторитетним органом радянських істориків, що він висвітлює актуальні питання історичного минулого нашого народу, відгукується на найважливіші проблеми сучасності. Великий інтерес, підкреслювалося у виступах, викликають, зокрема, публікації, які повно і глибоко розкривають грандіозні досягнення радянського народу, відображають його непорушну згуртованість навколо КІРС, безмежну відданість ідеалам Великого Жовтня, справі комуністичного будівництва. У статтях, повідомленнях, оглядах журналу, говорили учасники конференції, на конкретних матеріалах розглядаються актуальні питання діяльності Комуністичної партії і Радянської держави, розкриваються різноманітні проблеми розвинутого соціалістичного суспільства, показуються переваги радянського способу життя, приділяється значна увага критиці буржуазної історіографії, українського буржуазного націоналізму. Журнал подає допомогу історикам в їх науковій і педагогічній діяльності.

Разом з тим у виступах наголошувалося на необхідності ще більше уваги приділяти дослідженням, пов'язаним з проблемами теорії й методології історичної науки. Висловлювалося побажання збільшити кількість публікацій матеріалів з вітчизняної історії періоду феодалізму та капіталізму, історії стародавнього світу і середніх віків, нової й новітньої історії.

На конференції йшлося про те, що слід підвищувати науковий рівень рецензуван-

ня, з тим, щоб рецензії не мали описового характеру. Бажано було б також, щоб вагомішими були історіографічні та джерелознавчі огляди, оскільки далеко не всі з опублікованих оглядів висвітлюють на достатньо високому науковому рівні справді важливі, актуальні теми історичної науки. Висловлювалося, зокрема, думка про вміщення в журналі рецензій, оглядів не тільки спеціальної, а й історичної художньої літератури.

Всеосяжною і більш глибокою, відзначалося у виступах, має бути й наукова інформація про стан і характер наукових досліджень у союзних республіках, братніх країнах соціалістичної співдружності. У ряді виступів говорилося про необхідність ознайомлення наукової громадськості з підсумками союзних і республіканських конкурсів наукових студентських праць, про своєчасність публікації матеріалів, присвячених тим чи іншим видатним подіям і особам, у розділі «Наш календар».

На конференції йшлося про необхідність збільшення кількості публікацій з історії окремих регіонів Радянської України, в тому числі південного. Цим було порушено проблему центру і регіону в загальноісторичному процесі, співвідношення загального і окремого. Одеські історики підкреслювали, що така постановка питання має цілком принциповий характер. Адже конкретне і глибоке вивчення загальних закономірностей та особливостей історичного розвитку в окремих регіонах країни дає можливість, з одного боку, уникнути надмірної спрощеності у висвітленні цього процесу, яка іноді має місце, а, з другого, перебороти намагання абсолютизувати його особливості.

Деякі читачі висловлювали побажання, щоб журнал більшу увагу приділяв публікації краєзнавчих розвідок, які не тільки становлять науковий інтерес, а й мають пізнавальне, політико-виховне значення, а також матеріалів з методики проблемного навчання історії у вузах, з питань патріотичного та інтернаціонального виховання, що відображають специфіку цієї діяльності серед різних категорій трудящих.

На закінчення заст. головного редактора журналу М. В. Коваль підбив підсумки роботи конференції, відповів на ряд запитань, які ставилися під час обговорення, і запевнив, що редколегія уважно вивчить з метою використання у своїй роботі зауваження і пропозиції, висловлені авторами і читачами.

Ю. П. Коновалов (Одеса)

ПЛЕНУМ ПРАВЛІННЯ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

25 січня 1978 р. відбувся розширений пленум правління Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури з питання щодо виконання постанови Київської міськради народних депутатів від 16 січня 1978 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню охорони і використання пам'яток історії та культури в м. Києві». В ній, зокрема, зазначається, що державні органи і громадські організації, на яких покладено завдання охорони пам'яток, повинні значно поліпшити роботу в цьому напрямі. В постанові також передбачено конкретні заходи по виявленню, вивченню, реставрації та використанню історико-культурних цінностей. Ця постанова є практичним здійсненням положень нової Конституції і Закону СРСР про охорону і використання пам'яток історії та культури.

У роботі пленуму взяли участь працівники партійних і радянських органів, профспілок, наукових закладів, а також представники громадських організацій і творчих спілок.

З доповіддю на пленумі виступила секретар Київського міськкому Компартії України Т. В. Главак, яка наголосила, що охорона і пропаганда культурних надбань нашого народу, його революційної, бойової та трудової слави набуває все більшого значення в розв'язанні завдань соціально-політичного і культурного розвитку нашої країни.

У доповіді і виступах зазначалося, що у Києві проведено велику роботу по охороні пам'яток, що трудящі міста постійно доглядають пам'ятні місця і реліквії.

Важливу роль у залученні широких верств населення до активної участі в охороні пам'яток і їх пропаганді серед

трудящих відіграє Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, а також його багаточисельні організації. У Київській міській організації нині налічується понад півмільйона членів, які ведуть велику роботу по виявленню і вивченню пам'яток, вносять науково обгрунтовані пропозиції щодо їх збереження і використання.

На честь 60-річчя Великого Жовтня за участю широкої громадськості був проведений огляд пам'яток і пам'ятних місць, що дало змогу досконально обстежити всі пам'ятники міста. Під час огляду значно посилювалась пропаганда пам'яток революційної, бойової і трудової слави радянського народу.

Однією з важливих проблем є проблема забезпечення охорони пам'яток у процесі вирішення містобудівних завдань, збереження їх в історичному оточенні і ландшафті. Разом з тим виникла необхідність корегування діючої в Києві системи заповідних зон, проведення наукової інвентаризації пам'яток у всіх районах Києва, а також комплексного наукового дослідження історичних територій міста. Про це, зокрема, говорили в своїх виступах на пленумі начальник Управління культури міськвиконкому В. В. Білоус, начальник Головного архітектурно-планувального управління міськвиконкому І. М. Іванов, д-р істор. наук, проф. В. І. Стрельський, канд. архітектури С. К. Кілессо, канд. істор. наук П. П. Толочко, д-р мистецтвознавства Г. Н. Логвин, канд. архітектури Ю. П. Нельговський та ін.

На пленумі було розроблено ряд заходів, спрямованих на дальше поліпшення охорони і використання пам'яток історії та культури у м. Києві.

С. Д. Бердник (Київ)

ЗУСТРІЧ СПІВРОБІТНИКІВ СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР З УЧИТЕЛЯМИ СЕРЕДНІХ ШКІЛ КИЄВА

5 січня 1978 р. в Інституті філософії АН УРСР відбулася зустріч учителів історії та суспільствознавства середніх шкіл Києва із співробітниками Секції суспільних наук АН УРСР.

З вступним словом до присутніх звернувся заст. директора Інституту історії АН УРСР, канд. економ. наук С. В. Кульчицький, який наголосив, що такі зустрічі стали вже традиційними і відіграють

важливе значення у зміцненні зв'язків між науковцями і вчителями середніх шкіл. Особливо велике значення у справі виховання підростаючого покоління, зазначив доповідач, відіграє постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 29 грудня 1977 р. «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці». С. В. Кульчицький розповів також про наукові дослі-

дження, що вийшли в ювілейному, 1977 році. Він, зокрема, відзначив, що у 1977 р. у світ вийшли окремі томи багатотомної «Історії Української РСР», в яких висвітлюються історичний процес становлення і розвитку первіснообщинної та феодальної суспільно-економічних формацій на сучасній території УРСР (т. I), боротьба трудящих Української РСР за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції (т. V), їх самовіддана праця під керівництвом Комуністичної партії за побудову соціалістичного суспільства (т. VI). Крім того, в ювілейному році в світ вийшли й інші фундаментальні праці, серед яких, насамперед, слід назвати четверте видання «Нарисів історії Комуністичної партії України».

Великий інтерес у присутніх викликала

доповідь ст. наук. співроб. Інституту філософії АН УРСР, канд. філос. наук К. К. Грищенка, який підкреслив, що проблема морального виховання дітей і молоді — це одна з найважливіших і найактуальніших проблем теорії і практики комуністичного виховання.

Зав. відділом археології Києва Інституту археології АН УРСР, канд. істор. наук П. П. Толочко розповів присутнім про нові археологічні відкриття у м. Києві. Виступаючий зупинився, зокрема, на тій великій роботі, яку нині проводять археологи та історики Києва і Москви з метою визначити і науково обґрунтувати дату виникнення столиці України.

С. Б. Калиниченко (Київ)

ВІДЗНАЧЕННЯ 100-РІЧЧЯ ПЛЕВЕНСЬКОЇ ЕПОПЕЇ

Два дні, 9 й 10 грудня 1977 р., тривали урочистості, присвячені сторіччю Плевенської епопеї. 9 грудня у драматичному театрі м. Плевена (Народна Республіка Болгарія) відбувся урочистий пленум-сесія окружного комітету Болгарської комуністичної партії та окружної народної ради на честь героїв — визволителів Болгарії від османського іґа. Пленум відкрив перший секретар Плевенського окружного комітету БКП П. Герганов. З доповіддю на пленумі виступив голова окружної народної ради І. Бешев. Він розповів про соціалістичне змагання трудящих округу, присвячене шістдесятирічному ювілеєві Великої Жовтневої соціалістичної революції і сторіччю Плевенської епопеї, про монументальне будівництво, яке проводилося в багатьох населених пунктах Плевенського округу, зокрема, в самому Плевені, Пірдопі, Телиші, Верхньому та Нижньому Дубняках, а також в інших селищах з метою ушляхення визволителів, про культурно-масову, ідейно-виховну й наукову роботу, присвячену цим знаменним датам.

Увечері 9 грудня на площі імені Дев'ятого вересня перед стінами білокам'яного мавзолею російських воїнів, які полягли за визволення Плевена, відбулася урочиста зоря-перевірка на честь героїв-визволителів. На ній був присутній Надзвичайний і Повноважний посол СРСР в НРБ, член ЦК КПРС В. М. Базовський.

На багатотисячному мітингу наступного дня було урочисто відкрито монумент Перемоги, який споруджено по обидва боки шосейної магістралі на Софію в районі Рівного Поля, поблизу ріки Віт, де в 1877 р. була остаточно розгромлена армія Османа-паші, а сам він узятий в полон. На честь російських воїнів були відкриті

також пам'ятники «Скобелівський загін» та «Донські козаки».

Глибоку вдячність визволителям висловили учасники багатолюдного собору-мітингу, що відбувся 10 грудня у Плевені. У мітингу взяли участь член Політбюро ЦК БКП, секретар ЦК БКП А. Лілов, заступник Голови Ради Міністрів НРБ А. Лук'янов, член Державного комітету республіки, президент Болгарської Академії наук, акад. А. Балевський, голова Загальнонародного комітету болгаро-радянської дружби, член ЦК БКП, член Секретаріату ЦК БКП Н. Папазов, міністри республіки, завідувачі відділами ЦК БКП, народні представники, відповідальні партійні й державні керівники. На мітингу були присутні також співробітники радянського посольства, делегація міста-побратима Плевена — Ростова-на-Дону, очолювана секретарем Ростовського обкому КПРС М. М. Іваницьким. Учасникам мітингу надіслав вітального листа Перший секретар ЦК БКП, Голова Державної Ради НРБ Тодор Живков. «Плевен недарма називають містом болгаро-російської і болгаро-радянської дружби», — підкреслювалося, зокрема, в листі. — Навряд чи можна знайти інший такий куточок нашої батьківщини, де було б поставлено таку велику кількість пам'ятників, що їх, як дорогі реліквії дружби, дбайливо зберігає й охороняє народ. Вони свідчать про глибоку вдячність до братів-визволителів, про чисту любов до Росії, до Радянського Союзу».

На мітингу виступив член ЦК БКП акад. Д. Косев, який розповів про Плевенську епопею. «В ході війни, — сказав він, — Плевенська героїчна епопея займає винятково важливе місце. П'ятими-

сячні бої за Плевен прикували до себе увагу всієї Європи. Тут загинуло більше 31 тисячі росіян, українців, білорусів та представників інших народів. Розгром величезної армії Османа-паші під Плевеном відкрив шлях на Софію, Пловдив, до переможного завершення російсько-турецької війни».

В. М. Базовський у своєму виступі передав плевенським трудящим поздоровлення із знаменною датою від імені ЦК КПРС і особисто від великого друга болгарського народу, Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, а також повідомив про Указ Президії Вер-

ховної Ради СРСР про нагородження Плевена орденом Дружби народів.

До пам'ятників і братських могил були покладені вінки. У Скобелевському парку Плевена в урочистій обстановці був відкритий ще один пам'ятник — панорама «Плевенська епопея 1877 року».

Торжества у зв'язку із сторіччям визволення Плевена перетворилися у величне свято, яке стало яскравим підтвердженням шанобливого ставлення до воїнів-визволителів, свідченням дружби трудящих Болгарії і Радянського Союзу.

*Генерал-майор К. Винаров
(Народна Республіка Болгарія)*

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ, СХВАЛЕНІ ПРЕЗИДИЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

13 грудня 1977 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій і монографій.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Гребенніков В. М. (Київ) — Викриття політики царизму по робітничому питанню в пресі революційних соціал-демократів (1895—1904 рр.)

Калінцев Ю. О. (Київ) — Діяльність революційної соціал-демократії по залученню студентства в загально-демократичний фронт боротьби проти самодержавства (1894—1904 рр. На матеріалах соціал-демократичних організацій України).

Ликов В. В. (Донецьк) — Діяльність партії більшовиків по згуртуванню демократичних сил навколо пролетаріату в період реакції 1907—1910 рр. (На матеріалах України).

Матвієнко С. Г. (Київ) — Інтернаціоналістська діяльність більшовицьких організацій України в революції 1905—1907 рр.

Коваль В. С. (Ворошиловград) — Боротьба більшовиків України проти угодських партій в соціалістичній революції (березень—грудень 1917 рр.).

Сердюк О. В. (Ворошиловград) — Боротьба більшовиків України за здійснення лєнінської економічної програми соціалістичної революції (березень—грудень 1917 р.). (На матеріалах Донецького і Криворізького басейнів).

Скомаровська Л. І. (Полтава) — Комуністична партія — організатор і керівник діяльності ревкомів на Україні в 1920 р.

Серов І. П. (Одеса) — Преса як джерело вивчення боротьби більшовиків України проти дрібнобуржуазних і націоналістичних партій, за інтернаціональне згуртування трудящих (листопад 1917 — листопад 1920 рр.).

Бондаренко Л. Г. (Київ) — Компартія України в боротьбі за подолання господарських і політичних труднощів і зміцнення єдності своїх рядів (1923—1925 рр.).

Корінна Л. Ю. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по розвитку заочних форм марксистсько-лєнінського виховання кадрів, 1926—1938 рр. (На матеріалах партійних організацій України).

Лях В. І. (Донецьк) — Діяльність Компартії України по організаційному зміцненню рядів ЛКСМУ (1933—1937 рр.).

Федоров В. В. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по патріотичному та інтернаціональному вихованню воїнів Червоної Армії, 1929—1941 рр. (На матеріалах Українського, Харківського і Одеського військових округів).

Юрченко Л. Г. (Одеса) — Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням студентської молоді в роки першої і другої п'ятирічок. (На матеріалах Української РСР).

Бендес Н. П. (Київ) — Партійне керівництво організаційно-господарським зміцненням радгоспів. (1966—1970 рр. На матеріалах партійних організацій Української РСР).

Ватченко Л. Г. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій по підвищенню ролі культурно-освітніх установ Української РСР в комуністичному вихованні трудящих (1971—1975 рр.).

Горчинська С. В. (Київ) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі трудящих в

- управлінні виробництвом (1971—1975 рр. З досвіду роботи партійних організацій України).
- Григоренко О. Л.** (Київ) — Комсомол — активний помічник партії в комуністичному вихованні учнів загальноосвітніх шкіл. (1971—1975 рр. На матеріалах Української РСР).
- Курочка В. А.** (Запоріжжя) — Діяльність Компартії України по дальшому розвитку системи народної освіти (1971—1975 рр.).
- Лукаш С. Ю.** (Київ) — Діяльність КППС по розвитку і зміцненню братерського співробітництва радянського народу з трудящими Народною Республікою Болгарії в галузі науки і народної освіти (1959—1971 рр.).
- Мельник Ф. О.** (Львів) — Комсомол України — активний помічник Комуністичної партії в розвитку руху наставництва молоді, 1965—1975 рр. (На матеріалах УРСР).
- Мохненко С. С.** (Київ) — Партійне керівництво розвитком трудової активності колгоспного селянства, 1971—1975 рр. (На матеріалах партійних організацій України).
- Несвітенко Є. Б.** (Харків) — Діяльність Компартії України по інтернаціональному вихованню студентської молоді (1971—1975 рр.).
- Просюк М. Г.** (Харків) — Боротьба партійних організацій України за підвищення ефективності виробництва і якості продукції на підприємствах легкої промисловості (1971—1975 рр.).
- Пуздренко А. Я.** (Київ) — Партійна і радянська преса — активний помічник Комуністичної партії в зміцненні культурного співробітництва народів СРСР (1966—1970 рр.).
- Рибалко В. А.** (Київ) — Правове виховання — складова частина ідеологічної роботи КППС (1971—1975 рр.).
- Хома Я. І.** (Львів) — Комсомол України — помічник партії в патріотичному та інтернаціональному вихованні молоді (1966—1970 рр.).
- Степаненко В. Н.** (Дніпропетровськ) — Діяльність КППС по підвищенню ролі робітничого класу в утвердженні і розвитку радянського способу життя, 1971—1975 рр. (На матеріалах партійних організацій Української РСР).
- Яшніков В. Г.** (Одеса) — Діяльність вузівських партійних організацій по естетичному вихованню студентської молоді, 1971—1975 рр. (На матеріалах Української РСР).
- Ступак І. О.** (Донецьк) — Діяльність партійних організацій по підвищенню ефективності роботи наукових колективів, 1966—1970 рр. (На матеріалах Донбасу).
- Єзовіт В. Є.** (Одеса) — Діяльність Компартії України по вихованню комуністичного ставлення до праці у молодих робітників (1971—1975 рр.).
- Глинаний В. П.** (Одеса) — Діяльність КППС по підготовці кадрів аграрного загону робітничого класу в умовах розвитку соціалізму, 1961—1977 рр. (На матеріалах Української РСР).
- Сухотьорина Л. І.** (Одеса) — Діяльність КППС по підготовці кваліфікованих робітничих кадрів, 1970—1975 рр. (На матеріалах середніх профтехучилищ Української РСР).
- Балабанов К. В.** (Донецьк) — Діяльність ЛКСМ України по розвитку і удосконаленню системи комсомольського політичного навчання (1966—1976 рр.).
- Ермаков І. І.** (Київ) — Діяльність партійних організацій України по здійсненню комплексного підходу в комуністичному вихованні робітничої молоді (1971—1976 рр.).
- Курч В. О.** (Сімферополь) — Діяльність Компартії України по пропаганді соціалістичного способу життя (1971—1975 рр.).
- Осмаковець М. М.** (Комунарськ) — Діяльність КППС по підвищенню ролі засобів масової інформації в пропаганді переваг радянського способу життя і викритті буржуазної ідеології. (1971—1976 рр. На матеріалах Компартії України).
- Глазунов С. В.** (Дніпропетровськ) — Діяльність КППС по дальшому розвитку і удосконаленню системи моральних стимулів до праці робітників промислових підприємств, 1966—1975 рр. (На матеріалах Компартії України).

МОНОГРАФІЇ

- Шморгун П. М.** (Київ) — В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1894—1917 рр.).
- Мальцев М. І.** (Горлівка) — Діяльність КППС по підвищенню добробуту трудящих в роки соціалістичної реконструкції народного господарства, 1926—1937 рр. (На матеріалах партійних організацій України).
- Бабко Ю. В.** (Київ) — Український штаб партизанського руху. (Створення, структура, діяльність по керівництву партизанським рухом в роки Великої Вітчизняної війни).
- Белік М. В.** (Київ) — Діяльність Компартії України по посиленню ролі робітничого класу в прискоренні науково-технічного прогресу в промисловості республіки (1966—1976 рр.).

БРЕЖНЕВ Л. І. — Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному учасному засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Паладі з'їздів 2 листопада 1977 р. К., Політвидав України, 1977. 31 с.

БРЕЖНЕВ Л. І. — Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., Політвидав України, 1977. 28 с.

АГАФОНОВ В. П., ТРОИЦКИЙ Е. С. — Социалистическая ориентация развития и революционная демократия. К., 1977. 48 с. (О-во «Знание» УССР).

АЗНАКАЕВ Г. — Договор дружбы и безопасности народов. К., Политиздат Украины, 1977. 83 с.

Академія наук Української РСР сьогодні. К., «Наукова думка», 1977. 197 с.

АНОХИН В. А. — Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). К., «Наукова думка», 1977. 175 с.

БЕГМА В. А., КИЗЯ Л. Є. — Шляхи нескорених. К., Політвидав України, 1977. 480 с.

БОНДАРЕНКО В. В. — В центрі уваги — соціалістичне змагання. К., Політвидав України, 1977. 51 с.

Будні п'ятирічки. Сумська область. Рік перший. Статті. Нариси. Інтерв'ю. Харків, «Прапор», 1977. 77 с.

ВАСИЛЬБЕВ И. — Партийный комитет и идеологические кадры. К., Политиздат Украины, 1977. 111 с.

Героев подвиги бессмертны. Очерки о Героях Советского Союза. К., Политиздат Украины, 1977. 567 с.

ДАНИЛЕНКО В. І. — Роль критики і самокритики в соціалістичному суспільстві. К., 1977. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

XII съезд профессиональных союзов Украинской ССР. 2—4 марта 1977 г. Стеногр. отчет. К., Политиздат Украины, 1977. 274 с.

До нових рубежів. Матеріали зборів партійно-господарського активу республіки (16 вересня 1977 р.). К., Політвидав України, 1977. 183 с.

ДЯЧЕНКО Ф. Т. — Нейтральна смуга. Записки снайпера. К., «Молодь», 1977. 199 с.

Жизнью продиктовано. Днепропетровск, «Промінь», 1977. 94 с.

КИЗЯ А. П. — Идейные наставники коллектива. Симферополь, «Таврія», 1977. 63 с.

Київ у цифрах. (Статистичний збірник). К., «Будівельник», 1977. 111 с.

ЛЕЩЕНКО М. Н. — Українське село в революції 1905—1907 рр. К., «Наукова думка», 1977. 360 с.

ЛИЧУК Ю. Т. — Торжество колгоспного ладу. К., «Урожай», 1977. 135 с.

МАРЧЕНКО А. Д. — Герой двух народов. Докум. очерк. Харьков, «Прапор», 1977. 104 с.

МЕЛЕНЕВСЬКИЙ А., КУРИЙ Г. — Всеукраїнський староста. К., Політвидав України, 1977. 263 с.

Наш девіз — ефективність. Статті, нариси. К., «Молодь», 1977. 80 с.

Організатори виконання п'ятирічки. К., Політвидав України, 1977. 136 с.

ПЕРШАК Д. А. — Хроника великих дней. Донецк, «Донбас», 1977. 255 с.

ПИЖИК Г. — Запорука успіху — в роботі з масами. К., Політвидав України, 1977. 46 с.

ПЛАХТИН І. — Дороги в безсмертя. Сторінки фронтового зошита. Симферополь, «Таврія», 1977. 142 с.

Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933—1941. Сборник документов и материалов. В 2-х ч. Ч. 1. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период завершения социалистической реконструкции народного хозяйства. Победа социализма в СССР [1933—1937 гг.]. К., «Наукова думка», 1977. 512 с.

Радянське село: рубежі, перспективи. Львів, «Вища школа», Видавництво при Львівському університеті, 1977. 128 с.

СОХАНЬ П. С. — Братерство, народжене в боях. [До 100-річчя визволення Болгарії з-під османського іга]. К., 1977. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1962—1970 рр. К., Політвидав України, 1977. 490 с.

УМЕРЕНКОВ А. — Корабелы живут над Бугом. Очерк. Одесса, «Маяк», 1977. 112 с.

ЩЕРБАК С. М. — Боевая слава Керчи. Путеводитель по местам сражений. Симферополь, «Таврія», 1977. 142 с.

Щирість дружніх сердець. Збірник. Симферополь, «Таврія», 1977. 80 с.

ЯКУПОВ Н. М. — Великий Октябрь и борьба за мир. К., 1977. 32 с. (О-во «Знание» УССР).

Художній редактор *Б. В. Сущко*
Технічний редактор *Н. Є. Уханська*
Коректор *С. М. Півторак*

Здано до набору 6.II 1978 р. Підписано до друку 20.III 1978 р. БФ 34679. Формат 70×103/16
Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 15,88. Тираж 5870 прим. Зам. К-21.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЙНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 3, 1978. (На украинском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1937 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Київ-30, ул. Леніна, 19.